

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Yahya MACİT

109260

İSLAM HUKUKÇUSU OLARAK İZMİRLİ İSMAİL HAKKI

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Yüksek Lisans Tezi

T 109260

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Mustafa BAKTİR

ERZURUM - 2001

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu çalışma, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalının İslam Hukuku (İslam Hukuk Usûl ve Tarihi) Dalında jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mustafa BAKTİR

Danışman / Jüri

Prof. Dr. Davut YAYLALI

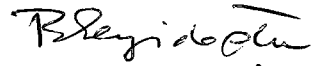
Üye

Yard. Doç. Dr. Murtaza KÖSE

Üye

Yukarıdaki imzalar, adı geçen öğretim üyelerine aittir. 26/06/2001

Prof. Dr. Bilge SEYİDOĞLU

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

	SAYFA NO
ÖZET	IV
ABSTRACT.....	V
ÖNSÖZ.....	VI
KISALTMALAR	IX
GİRİŞ.....	1
1. YAŞADIĞI DÖNEMİN FİKRİ YAPISI.....	1
1.1. Osmanlıcılık	2
1.2. Batıcılık	3
1.3. İslamcılık	3
1.4. Türkçülük	6
I. BÖLÜM.....	9
2. HAYATI, İLMİ ŞAHSİYETİ ve ESERLERİ	9
2.1. Hayatı ve İlmî Şahsiyeti	9
2.1.1. Ailesi ve doğumu.....	9
2.1.2. Tahsili, hocaları ve öğrencileri	11
2.1.3. İfa ettiği görevler ve vefatı	13
2.1.4. İlmî ve fikrî şahsiyeti	15
2.2. Eserleri	18
2.2.1.Fıkıhla ilgili eserleri.....	20
2.2.1.1. Kitapları.....	20
2.2.1.1.1. Hikmet-i Teşrî'	20
2.2.1.1.2. Usûl-ü Fıkıh Dersleri I	20
2.2.1.1.3. Usûl-ü Fıkıh Dersleri II	21
2.2.1.1.4. İlm-i Hilaf I, II	21
2.2.1.1.5. Kitabu'l-İfta ve'l-Kaza	22
2.2.1.1.6. Fıkıh Tarihi	22
2.2.1.1.7. el-İnaye fi Şerhi'l-Bidaye.....	23

2.2.1.1.8. Müslüman Türk Hukuku ve Dini	23
2.2.1.2. Makaleleri	24
2.2.1.3. Ansiklopedi maddeleri	26
2.2.2. Diğer eserleri	27
2.2.2.1. Kur'an'la ilgili eserleri	27
2.2.2.2. Hadisle ilgili eserleri	28
2.2.2.3. İslam tarihiyle ilgili eserleri	28
2.2.2.4. Kelamla ilgili eserleri	28
2.2.2.5. Dinin tanıtımıyla ilgili eserleri	29
2.2.2.6. Mezhepler tarihiyle ilgili eserleri	29
2.2.2.7. Dinler tarihiyle ilgili eserleri	30
2.2.2.8. Ahlak ve tasavvufu ilgili eserleri	30
2.2.2.9. Felsefeyle ilgili eserleri	30
2.2.2.10. Mantıkla ilgili eserleri	31
2.2.2.11. Çeşitli konularla ilgili eserleri	31
II.BÖLÜM.....	32
3. İSLAM HUKUKUNDAKİ YERİ	32
3.1. İzmirli İsmail Hakkı ve Usûl-ü Fıkıh	32
3.1.1. İctimaî usûl-ü fıkıh	36
3.1.2. Şer'î deliller	46
3.1.3. Cevazın şer'î hükümlerden olup olmadığı	51
3.1.4. İctihat	59
3.1.4.1. İctihat ve taklit	61
3.1.4.2. İctihada bakışı ve içtihat kapısı	62
3.1.5. Mezhep anlayışı	65
3.1.6. İlm-i hilaf	68
3.2. İzmirli İsmail Hakkı ve Furu Fıkıh	70
3.2.1. Fıkıh ilmine bakışı	74
3.2.2. Dış doldurmak meselesi	76
3.2.3. Türkçe ibadet	78
3.2.4. İslam'da kadın, tesettür ve taaddud-i zevcat	82

3.2.4.1. İslam’da kadın	83
3.2.4.2. Tesettür	85
3.2.4.3. Taaddud-i zevcat	87
3.2.5. Ribe’l-fadl ve ribe’n-nesîe	90
SONUÇ	92
BİBLİYOGRAFYA	94
ÖZGEÇMİŞ.....	101

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İSLAM HUKUKÇUSU OLARAK İZMİRLİ İSMAİL HAKKI

Yahya MACİT

Danışman: Prof. Dr. Mustafa BAKTİR

2001-SAYFA: 101

Jüri: Prof. Dr. Mustafa BAKTİR

.....

.....

İzmirli, son dönem Osmanlı alim ve aydınlarından birisidir. Bir çok ilim dalında kendini yetiştirmiştir ve büyük bir ilmî birikime sahiptir. Hakkında çok çalışma yapılmıştır. Yapılan taramalarda onun İslam hukukçuluğu yönünü ortaya koyan kapsamlı bir çalışma olmadığı görülmüştür. Halbuki onun kendini yetiştirdiği ilim dallarından birisi de İslam hukuku sahasıdır. İslam hukukunu usûl, furu, tarih ve hikmet yönleriyle incelemiş, bu yönlerini ele alan kitaplar, makaleler yazmış ve bunları Darülfünunda ders olarak okutmuştur. Ayrıca İslam hukuku metodolojisinin önemli bir dalını teşkil eden ve unutulmaya yüz tutmuş olan İlm-i Hilaf'ın Osmanlı medreselerinde okutulmasına ön ayak olmuştur. Bu çalışma Onun İslam hukukçuluğu kimliğini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Çalışmamızda, İzmirli'nin yetişmesine katkı sağlamış olan ortam, aileden başlayarak ele alınmıştır. Hayatı, eserleri zikredildikten sonra özellikle fikhî eserleri üzerinde durulmuş, ilmî ve fikrî yapısı ortaya konulmaya çalışılmıştır. İslam hukukundaki yerini işlerken onun hem usûl-ü fıkıh, hem de furu fıkıh yönleri incelenmiş, usûl ve furu ile ilgili bazı konuları değerlendirişi ele alınmıştır.

İzmirli'nin İslam hukukuyla ilgili yazdıkları incelenmiş, bu sahada geniş bir müktesebata sahip olduğu görülmüştür. Daha çok fıkıh usûlüyle ilgili konuları ele aldığı tespit edilmiştir. Zira bu eserlerinin ve makalelerinin önemli bir kısmı fıkıh usûlüyle ilgilidir. Ancak furu fıkıhla ilgili konuları da yazmıştır. İslam hukukuyla ilgili eserlerini ve makalelerini kaleme alırken, başta Kur'an ve sünnet olmak üzere muteber fıkıh kitaplarından istifade eden İzmirli'nin son dönem Osmanlı fukahası arasında önemli bir yeri olduğunu söylemek gerekir.

ABSTRACT
MASTER THESIS
İZMİRLİ İSMAİL HAKKI AS AN ISLAMIC LAWYER

Yahya MACİT

Supervisor: Prof. Dr. Mustafa BAKTİR

2001-PAGE: 101

Jury: Prof. Dr. Mustafa BAKTİR

.....
.....

İzmirli, is one of the intellectual of his time. He is well educated in many field of science and has many scientific accumulation. There have been many scientific works about him but it was determined that there was comprehensive work which brought out his Islamic Jurisprudence. In fact one of the scientific field he brought up himself weu is Islamic Jurisprudence.

He examined Islamic Jurisprudence in all aspects and wrote lot of books articles and he taught them at Darülfünun. Moreover he led teaching of comparatively Islamic Jurisprudence at Ottoman madrasa which was nearly forgotten and constituted Islamic Jurisprudence methodology.

This work intend to bring out his identity about Islamic Jurisprudence. In my work I examined his childhood his family and other conditions which contributed his development. After mentioned his works and life. I studied his works concerning Islamic Jurisprudence and I tried to bring out his scientific and ideological structure. Both methodology and Jurisdiction he derived are examined. Some subjects concerning methodology and Jurisdiction and their evaluation are taken up.

İzmirli's works concerning Islamic Jurisprudence are examined and it is seen that he has a big domination in that field. He was interested in methodology because his many works and articles are concerning with methodology. Yet he wrote something concerning with Jurisdiction too. When he wrote his articles and other works concerning with Islamic Jurisprudence he benefited from Koran, sünnet and other trustworthy sources we should accept that İzmirli has got an important place among other jurisprudent in his time.

ÖNSÖZ

Her hangi bir ilim dalının tarihinin ortaya konulmasında biyografik çalışmalarının çok önemli bir yeri vardır. Çünkü bir ilim dalının tarihi, o ilimle uğraşan ilim adamlarıyla, onların fikirleri ve yazdıkları eserleriyle şekillenir. Son dönem Osmanlı alimlerinden olup, çok yönlülüğüyle bilinen İzmirli İsmail Hakkı üzerine yapmış olduğumuz araştırma, bu muhtevada bir çalışmadır.

Hakkında çokça çalışma yapılmış ilim adamlarından birisi de İzmirli İsmail Hakkı'dır. Bu durumun, onun kritik bir dönemde yani Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışı ile Cumhuriyetin kuruluşuna denk gelen zaman diliminde yaşamasından ve farklı dallarda eserler kaleme almasından kaynaklandığını da söyleyebiliriz.

Eldeki bilgilere göre hakkında ilk çalışmayı, oğlu Celalettin İzmirli yapmıştır. Babasının hayatını, eserlerini, dinî ve felsefî düşüncelerini konu alan bu eser, İzmirli İsmail Hakkı'nın ölüm yılı olan 1946 yılında basılmıştır. Daha sonra çeşitli üniversitelerin bünyesinde onun hakkında lisans, yüksek lisans ve doktora tezleri yapılmıştır. İsimlerini tek tek yazmayacağımız bu tezlerin bir kısmı onun her hangi bir eserini, bir kısmı ise onun ilmî yönlerinden birisini incelemektedir. Özellikle Prof. Dr. Sabri Hizmetli, İzmirli hakkında önemli çalışmalar yapmıştır. 1975 yılında, Paris-Sorbonne Üniversitesinde, "La Vie et Les Oeuvres d'Izmirli İsmail Hakkı" isimli mastır tezini bitirmiştir. 1979 yılında ise yine aynı üniversite bünyesinde, "Les Idée Théologiques d'Ismail Hakkı İzmirli dans le Yeni İlmi Kelâm" isimli doktora tezini yapmıştır. Ayrıca Sabri Hizmetli'nin, 1982 yılında Millî Eğitim ve Kültür Dergisi'nde yayınlanmış, "İzmirli İsmail Hakkı'nın Hayatı Eserleri ve Mezhep Anlayışı" isimli kapsamlı bir makalesi ve Kültür Bakanlığı tarafından 1996 yılında basılmış, "İzmirli İsmail Hakkı" isimli bir kitabı da mevcuttur.

Hilmi Ziya Ülken, "Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi" adlı eserinin bir bölümünde İzmirli'yi tahlil etmiştir. İsmail Kara da "Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi" isimli eserinde İzmirli için bir bölüm açmış, kısa bir biyografiden sonra eserlerinden ve makalelerinden iktibaslar yapmıştır. Doğrudan İzmirli'yi konu edinmemiş olsa da, Recep Şentürk'ün yazmış olduğu "İslam Dünyasında Modernleşme ve Toplumbilim" isimli kitapta, onun Sebilürreşat'ta yer alan fıkıhla ilgili yedi makalesi sadeleştirilerek

yayınlanmıştır. 1999 yılında basılan ve İlyas Çelebi ile Ziya Yılmaz'ın yayına hazırladıkları “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İslam Düşüncesinde Arayışlar” isimli müşterek çalışmaya İzmirli’nin, Sebilürreşat’ta yayınlanmış içtihat ve örfle ilgili iki makalesi sadeleştirilerek alınmıştır.

İzmirli için yapılan en kapsamlı çalışmalardan birisi de Diyanet Vakfı’nın katkılarıyla Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından 24-25 Kasım 1995 tarihinde gerçekleştirilen İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumudur. İzmirli’nin çeşitli yönlerinin ve çeşitli eserlerinin incelendiği bu sempozyumun tebliğleri, “İzmirli İsmail Hakkı” adıyla 1996 yılında Ankara’da basılmıştır.

Bayram Ali Çetinkaya’nın, İzmirli İsmail Hakkı isimli eseri onun hakkında yazılmış en son çalışmalardandır. 2000 yılında İstanbul’da basılan bu eser İzmirli’nin felsefi cephesini ele almaktadır.

Hakkında yapılmış çalışmaların taranması sonucunda çeşitli yönleriyle ilgili bir çok çalışma yapıldığı halde, fikhî yönüyle ilgili kapsamlı bir çalışmanın olmadığına şahit olduk. Halbuki İzmirli’nin fıkıhçılığı da vardır ve Darulfünûn’da fıkıh, ilm-i hilaf, fıkıh usûlü ve fıkıh tarihi okutmuştur. Hatta okuttuğu fıkıhla ilgili kitapları bizzat kendisi telif etmiştir. Bu noktadan hareketle İzmirli İsmail Hakkı’nın fikhî yönüyle ilgili bir çalışma yapmaya karar verdik. Bu çalışmamızla İzmirli’nin İslam Hukuk tarihindeki yerini tespit ederek, İslam Hukuk tarihinin küçük bir noktasına da olsa ışık tutmayı amaç edindik.

Üzerinde çalışma yapılan kişi “kendi zamanının insanı”dır ve onun ilmî, fikrî, ahlakî yapısını şekillendiren zaman da, o zamandır. Biz de bu gerçekten hareketle giriş bölümünde, yaşadığı zamanın fikrî yapısını ortaya koymaya çalıştık. Bununla da yetinmeyip, ister hayatını yazarken, ister eserlerini ve fikirlerini yazarken yaşadığı zamana; o zamanın ilmî ve fikrî yapısını aksettirecek bilgilere değinmeye gayret ettik.

Çalışmamızı yaparken İzmirli’nin fıkıhla ilgili eserlerinin ve makalelerinin hepsine ulaşmaya gayret ettik. Hemen tamamı Osmanlıca olan bu eser ve makalelerden alıntılar yaparken, değiştirilmemesinin daha uygun olacağını düşündüğümüz cümleleri aynen iktibas ettik. Bunun dışındaki alıntıları daha çok sadeleştirilerek naklettik.

İzmirli’nin eserlerini incelerken onları, fikhî eserleri ve diğer eserleri olmak üzere iki kısma ayırdık. Onun fikhî yönünü incelediğimiz için, fikhî eserlerini sıralayıp

onlar hakkında bilgiler verdik. Diğer eserlerine gelince; görebildiklerimiz hakkında tanıtıcı bilgiler verip, göremediklerimizi ise istifade ettiğimiz kaynaklardan aynen naklettik.

İzmirli'nin fikhî eserlerinden birisi olan Gınanın Cevazı'na ulaşamadık. Onun, kitaplarını bağışladığı Süleymaniye Kütüphanesi taramalarında bu esere rastlayamadık. Sabri Hizmetli ve Bayram Ali Çetinkaya, bu eseri “basılmamıştır” kaydıyla nakletmekte¹, İzmirli'nin oğlu Celalettin İzmirli ise sadece ismen zikretmektedir.² İzmirli hakkında yazılmış diğer metinlerde ise bu eserin ismine hiç rastlanılmamıştır.

Usûl-ü Fıkıh Dersleri isimli eserinin genel konuları ele alan cildi, basılış tarihi de göz önüne alınarak I. cilt; hüsn ve kubh konusunu ele alan cildi de, yine basılış tarihi gözetilerek II. cilt olarak değerlendirilmiştir. Bu eserler geçtiği yerlerde Usûl-ü Fıkıh I ve Usûl-ü Fıkıh II şeklinde verilmiştir.

İzmirli, fikhî eser ve makalelerinde, usûl ve fur'a dair bir çok meseleyi değerlendirmiştir. İzmirli'nin değerlendirdiği meselelerden bazılarını seçerek çalışmamızın ikinci bölümünde ele aldık. Bu meseleleri seçerken, İzmirli'nin döneminde gündemde bulunmasını ve İzmirli'nin özellikle vurgu yapıyor olmasını ölçü olarak kabul ettik.

İzmirli İsmail Hakkı'nın fikhî yönüyle ilgili bu çalışmanın başından sonuna kadar bütün safhalarında bana yardımlarını esirgemeyen ve yönlendirici tavsiyelerde bulunan danışman hocam Prof. Dr. Mustafa BAKTİR'a teşekkürü borç bilirim. Bu arada çalışmamın muhtelif safhalarında aydınlatıcı bilgiler veren diğer hocalarıma ve arkadaşlarıma da teşekkür borçlu olduğumu ifade etmek isterim.

Erzurum-2001

¹ Hizmetli, Sabri, “İsmail Hakkı İzmirli'nin Hayatı, Eserleri ve Mezhep Anlayışı”, *Milli Eğitim ve Kültür Dergisi*, Ankara, 1982, c. V, sy. 18, s. 33

² İzmirli, Celalettin, “Merhum Üstat Şarkta Rönesans Yapmış Güçlü Bir Şahsiyetti”, *Yeni Selamet Mecmuası*, İstanbul, 1949, c. IV, sy. 4-72, s.5

KISALTMALAR

A.Ü.İ.İ.E.	: Ankara Üniversitesi İslamî İlimler Enstitüsü.
as.	: Aleyhisselam
a.y.	: Aynı yer.
b.	: Bin, ibn.
bk.	: Bakınız.
c.	: Cilt.
C.İ.	: Ceride-i İlmiye Mecmuası.
D.F.H.F.	: Darulfünûn Hukuk Fakültesi
D.İ.A	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.
İ.M.	: İslam Mecmuası.
İ.T.A.	: İslam Türk Ansiklopedisi.
İ.Ü.H.F.	: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi.
M.E.K.	: Milli Eğitim ve Kültür Dergisi
md.	: Madde.
ö.	: Ölümü, ölüm tarihi
O.A.	: Osmanlı Ansiklopedisi
s.	: Sayfa.
S.R.	: Sebilürreşat Mecmuası.
sy.	: Sayı.
T.D.E.A.	: Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi.
trc.	: Tercüme .
ts.	: Tarihsiz
T.T.K	: Türk Tarih Kurumu
T.Y.	: Türk Yurdu Mecmuası
vb.	: Ve benzeri.
vd.	: Ve devamı.
vs.	: Ve saire
Y.S.	: Yeni Selamet Mecmuası
Y.S.R.	: Yeni Sebilürreşat Mecmuası

GİRİŞ

1. YAŞADIĞI DÖNEMİN FİKRİ YAPISI

Önce bir Türk beyliği olup, 1299-1453 yılları arasında devlet, 1453 sonrası da imparatorluk olan Osmanlı, Kanûnî Sultan Süleyman zamanında (1520-1566) gücünün zirvesine ulaşmıştı. XVI. yüzyıl içinde Basra'dan Viyana'ya, Kafkasya'dan Fas'a, Kırım'dan Yemen'e kadar uzanan geniş bir coğrafyaya hakimdi.¹ Ancak Osmanlı'nın görüş alanı dışında, Batının gelişim süreci hızla devam ediyordu. Avrupa'da bilim ve yenilik hareketleriyle, tabii bir süreci takip ederek oluşan teorik birikim, XVII. yüzyıldan itibaren tekniğe uygulanmıştı.² Bu durum XVIII. yüzyılda devam etmiş, bu gün de devam etmektedir.

Batılıların bu ilerleyişi devam ede dursun, Osmanlı İmparatorluğu, başarısızlıkla sonuçlanan II. Viyana kuşatmasının akabinde imzalanan Karlofça barış antlaşmasıyla (1699) ilk kez Batı'ya toprak kaptırmıştır. Bu durum Osmanlı'nın Batı'yı fark etmesini sağlamış, ancak bu fark edişte geç kalındığı görülmüştür.

Batının askerî, ticarî ve teknik üstünlüğü, Osmanlı Devleti'nin organik veya inorganik bağı olan toprakları kaybetmesine ve kendi topraklarının da tehdit altında kalmasına yol açmıştı.³ Bernard Lewis bu durumu, "XIX. yüzyıl başları İslam toplulukları için bir yenilgi ve küçük düşme dönemleri oldu"⁴ şeklinde özetlemektedir.

Osmanlı İmparatorluğu, Batının bu üstünlüğü karşısında buhranlı bir dönemece girmiş ve bu sıkıntıların atılması için Osmanlı aydınları ve devlet adamları imal-i fikir etmeye başlamışlar, bir anlamda Batı'yı yakalama gayretine düşmüşlerdir. Bu buhranlı dönem içerisinde, bahsi geçen imal-i fikir ameliyesi çerçevesinde, gayeleri "Osmanlı İmparatorluğunun yıkılışını durdurmak, onun siyasal ve sosyal bütünlüğünü sürdürecektir belli başlı tedbirlerin neler olduğunu tesbit etmek" olan⁵ bir takım fikrî cereyanlar teşekkül etmişti. Zaten "Fikrî hareketlerin, varlıklarını bir buhrana borçlu oldukları"⁶ tarihî bir hakîkattir. Bu dönem, devletin yıkılmaya doğru hızla yol aldığı bir

¹ Yediyıldız, Bahaaddin, "Osmanlı Toplumunu", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 1994, I, 441

² Kahya, Esin, "Batılılaşma Hareketleri Çerçevesinde Osmanlılarda Bilimsel Yapılanmanın Kısa Bir Değerlendirmesi", *Türk Yurdu* (700. Yılında Osmanlı Özel Sayısı), Ankara, 1999 c.XIX-XX, sy.148-149, s.41

³ Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, trc. Metin Kırath, Ankara, 1984, s.323

⁴ Lewis, s. 322

⁵ Yurdayın, Hüseyin Gâzî, *İslam Tarihi Dersleri*, Ankara, 1988, s. 171

⁶ Kodaman, Bayram, "1876-1920 Arası Osmanlı Siyasî Tarihi", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*,

zaman dilimi olmanın yanında, fikrî ve siyasî çeşitliliğin de en zengin olduğu dönemdir. Bu dönemin bir diğer özelliği de medrese ve mektep kökenli olup aynı zamanda Batı'da çeşitli vesilelerle bulunmuş ve en az bir Batı dili bilen aydın ve fikir adamlarımızın sayısının fazla olmasıdır.⁷ İzmirli İsmail Hakkı, işte böyle buhranlı ve aynı zamanda fikrî hareketliliği olan bir dönemde yaşamıştır ve bahsedilen aydın ve fikir adamlarından biridir. Bu dönemin, onun ilmî ve fikrî yapısına nasıl etki ettiğini görmek için, yukarıda zikredilen fikrî hareketlerden ve yaşadığı dönemin ilmî ve fikrî yapısından bahsetmek faydalı olacaktır. Osmanlıcılık, Batıcılık, İslamcılık ve Türkçülük olarak zikredilen bu fikrî ve siyasî akımları⁸, zamanın fikrî faaliyetlerine ışık tutacağını düşündüğümüz için kısa da olsa ele alacağız.

1.1. Osmanlıcılık:

Osmanlı İmparatorluğunun nasıl kurtulacağı sorusu ortaya atıldıktan sonra meydana çıkan ilk siyasî ideoloji olması⁹ ve kendisinden sonraki düşünce akımlarına zemin teşkil etmesi bakımından Osmanlı siyasî ve fikrî hayatında önemli bir yere sahiptir. Osmanlı hükümetine tâbi, muhtelif milletleri temsil edecek ve birleştirecek bir Osmanlı milleti meydana getirme amacını güden¹⁰ bu düşünce, İmparatorluğu teşkil eden bütün kavim, cemaat ve milletlerin din, mezhep, ırk ve milliyet farkı gözetilmeden adalet, hürriyet ve eşitlik havası içinde bir arada tutulmalarını ve yaşamalarını temin etmek¹¹ istiyordu. Ancak farklı milletlerin Osmanlı'dan ayrılmalari da göstermiştir ki bu düşünce akımı başarıya ulaşamamış, ömrü kısa olmuştur.

Bu düşünce, Batıcıların ve İslamcılarının farklı fikirlerinin ortak paydasını oluşturuyordu. Çünkü hem Batıcılar hem de İslamcılar Osmanlı devletinin bütünlüğünü istiyorlardı.¹² Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanma sürecine girmesiyle bu iki düşünce sahipleri, müstakil birer akımın temsilcileri olmuşlardır.

İstanbul, 1993, XII, 60

⁷ Çetinkaya, Bayram Ali, *İzmirli İsmail Hakkı, İstanbul, 2000, s. 7*

⁸ Akçura, Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset, Ankara, 1998, s. 19, 35; Ülken, Hilmi Ziya, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul, 1998, s. 200; Lewis, s. 349*

⁹ Kodaman, XII, 59

¹⁰ Akçura, s. 19

¹¹ Kodaman, XII, 58

¹² bk. Yurdaydın, s. 171-173

1.2. Batıcılık:

Hilmi Ziya'nın tespitine göre fikir hayatımızda batılılaşma temayülleri tanzimattan çok evvel başlamıştır. Batıcılık hareketleri İslamcılık'tan eskidir. O zamandan beri Türkiye'nin yöneldiği taraf sürekli Batı olmuştur.¹³

Batıcı aydınlar, Batının imkanlarından faydalanma sahaları noktasında farklı düşünüyorlardı. Örneğin Celal Nuri gibi bazı batıcılar, sadece teknik uygarlıklarından istifadeyi¹⁴ savunuyorlardı. Bazıları ise, Batı medeniyetinin şümûlüne giren her türlü imkandan faydalanmak gerektiğine inanıyorlardı.¹⁵ Başlarını Abdullah Cevdet'in çektiği bu müfrit batıcılara göre, uyulması gereken tek bir medeniyet vardır, o da batı medeniyetidir.¹⁶ Bunlara göre geriliğin sebebi, Müslümanların Batı medeniyetinden kopuk kalmalarıydı. İslam'ın getirdiği şeriatın, hayatın hemen her alanını hükmü altına alması, bütün geriliklerin temelinde yatan olaydı.¹⁷

1.3. İslamcılık:

İzmirli İsmail Hakkı'nın da mensup olduğu İslamcılık, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışını durdurmaya yönelik olarak teşekkül eden akımlardan bir diğeridir.

İslamcılık, XIX. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır.¹⁸ Ancak çağdaş Türk düşüncesi içinde ayrı ve belirgin bir fikir hareketi olarak, II. Meşrutiyetten sonra varlığını göstermiştir.¹⁹

Mümtazer Türköne, İslamcılığı, kitle iletişiminin gerçekleştiği, okur yazar oranının arttığı yani eğitimin yaygınlaştığı ve aydın zümrenin doğduğu kültür ortamında "dönüşüme uğrayan İslam"²⁰ şeklinde tarif etmekte, Bernard Lewis ise bu dönüşümün yönünü "İslam'ın modern siyasal şekillenmesi"²¹ diye tespit etmektedir. Türkiye'deki

¹³ Ülken, s. 205

¹⁴ Lewis, s. 234

¹⁵ Yurdaydın, s. 171

¹⁶ Lewis, s. 235

¹⁷ Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, 1973, s.363

¹⁸ Kodaman, XII, 60

¹⁹ Kara, İsmail, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, İstanbul, 1986, I, V

²⁰ Türköne, Mümtazer, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul, 1991, s. 31

²¹ Lewis, s. 341; Ayrıca bk. Kodaman, XII, 60

İslamcılık akımı üzerine geniş çaplı araştırmalar yapan İsmail Kara ise daha detaylı olarak şu şekilde tarif etmektedir: “İslamcılık, XIX-XX yüzyılda İslam’ı bir bütün olarak (inanç, ibadet, ahlak, felsefe, siyaset, eğitim..) yeniden hayata hakim kılmak ve akılcı bir metotla Müslümanları, İslam dünyasını Batı sömürsünden, zalim müstebit yöneticilerden, esaretten, taklitten, hurafelerden....vb kurtarmak, medenîleştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak uğruna yapılan aktivist, modernist, ve eklektik yönleri baskın siyasî, fikrî ve ilmî çalışmaların, arayışların, teklif ve çözümlerin bütününe ihtiva eden bir hareket olarak tarif edilebilir.”²²

Osmanlı İmparatorluğu’nun kurtuluşu için “İslam’a daha sıkı sarılıp onu daha doğru tatbik etme” düşüncesinin İslamcılık gibi bir fikir akımına dönüşmesinde Cemalettin Afgânî’nin büyük rolü vardır. 1870 yılında İstanbul’a gelen Afgânî’nin II. Abdülhamit’le görüşmesiyle Osmanlı kamuoyunda İslamcılık fikrinin güçlendiğini savunan görüşler vardır. İslamcılık akımının yayın organı olan Sırat-ı Müstakim ile Sebilürreşat mecmuaları etrafında toplanan isimler arasında Afgânî ve onun takipçisi Muhammet Abduh’un zikredilmesi önemlidir.²³

Türkiye’de Sırat-ı Müstakim, Sebilürreşat, Beyânü’l-Hak, Volkan gibi dergilerin etrafında kümelenen²⁴ İslamcılar, İslam aleminin çöküş halinde olduğunu kabul ediyorlar, ancak bu çöküşün sebebinin, İslam’ın bizzat kendisinin olmadığını söylüyorlardı. Zira İslamiyet, ferdî, sosyal ve siyasal hayatı kaplayan ve bu hayatı tanzim eden kurallar ortaya koymuş, sosyal bir dindir. Bu özelliğiyle o tamamen yenilikçidir ve hiçbir zaman atalet tavsiye etmemiştir.²⁵ Dolayısıyla ilerlemeye mani değildir.

İslamcı cereyan, yabancı kültürlerle karşı muhalefet ederken onun Batı medeniyetinden hiçbir şekilde istifade etmemek gibi bir düşüncede olduğunu sanmamak gerekir. Elbette Batının teknik üstünlüğünden istifade etmek gerekir. Ancak bu kendi bünyemize aykırı olmamalıdır.

İslamcılar kendi aralarında farklı guruplara ayrılırlar. Hilmi Ziya Ülken onları “Ahmet Naim gibi gelenekçi, İzmirli İsmail Hakkı ve Mehmet Şemsettin gibi modernist, Şeyhu’l-İslam Musa Kazım gibi modernizm ile gelenekçilik arasında orta yolu tutan ve Mustafa Sabri gibi doğrudan modernizme karşı olan İslamcılar”²⁶ şeklinde tasnif

²² Kara, I, XV

²³ Kodaman, XII, 61

²⁴ Kara, I, XV

²⁵ Yurdayın, s. 173; Berkes, s. 364

²⁶ Ülken, s. 276

etmiştir. Ancak İslamcılık akımında modern İslamcılığın ağır bastığını daha önce İsmail Kara'nın İslamcılık tarifinde aktarmıştık.

Modernist İslamcılar, özellikle ve esaslı olarak üzerinde durdukları nokta, “içtihat kapısının kapanmadığı” noktasıdır.²⁷ Onlar bu düşünceleriyle, geleneksel İslam'ın dolayısıyla Osmanlı İslam'ının karakteristik niteliği olan “taklit”i terk edip, yaklaşık X. yüzyıldan beri kapalı olduğu varsayılan içtihat kapısını yeniden açarak İslam'ın bilim ve düşünce hayatına işlerlik ve canlılık katma amacını güdüyorlardı²⁸

Modernist İslamcılar, içlerine kapanmak yerine dikkatlerini çağdaş medeniyete çevirmişler ve “asrın icaplarıyla, dinin inancı” arasında ahenk kurmaya çalışmışlar,²⁹ hukûkî sistemi yeni ihtiyaçlara göre geliştirme yolunu seçmişlerdir.³⁰

Modernist İslamcılar İslam'ı, bir bütün olarak hayata “yeniden” hakim kılmak istiyorlardı. Ancak onların hayata “yeniden” hakim kılmak istedikleri İslam, Ahmet Yaşar Ocak'ın ifadesiyle yüzyıllardır sorgulanmadan yaşanan geleneksel İslam değildir.³¹ Bütün bunları yaparken bu aydınlar, Batı düşüncesiyle diyaloga giriyorlar, Batı tarihinin, düşüncesinin ve realitesinin ürünü olan kavram ve kurumları, aklî ve vahiyle çelişmez gördükleri noktalarda, İslamiyetin “aklî” ve “terakkici” yorumunu geliştirmeye çalışıyorlar, bu çabalarında hem İslamî birikime ve hem de Batı'ya seçmeci bir tavırla yaklaşıyorlardı.³²

Yusuf Akçura, İslamcılığın her zaman potansiyel bir enerjiye sahip olduğunu, bunun da İslam'ın kendi iç dinamiklerinden kaynaklandığını ifade etmektedir.³³ Bu enerji İslamcılık akımını cumhuriyet devrine kadar taşımıştır. Ancak cumhuriyet devri İslamcıları uzun müddet, Türkçülük değilse de milliyetçilik çerçevesinde varlık alanı bulabilmişlerdir.³⁴ Ahmet Yaşar Ocak İslamcılığın, bahsi geçen enerjisi sayesinde bu gün de yine muhalefet ideolojisi³⁵ olarak varlığını koruduğunu ifade etmektedir.

²⁷ Ülken, s. 277

²⁸ Ocak, Ahmet Yaşar, “Osmanlı İmparatorluğu ve İslam”, T.Y., c.19-20, sy.148-149, s.13

²⁹ Ülken, s. 276

³⁰ Ülken, s. 277

³¹ Ocak Ahmet Yaşar, “Osmanlı İmparatorluğu ve İslam”, T.Y., c.19-20, sy.148-149, s.13

³² Türköne, Mümtazer, “Osmanlı'da Islahat ve Teceddüt”, Osmanlı Ansiklopedisi, İstanbul, 1996, VI,135

³³ Akçura, s. 33

³⁴ Kara, I, VI

³⁵ Ocak, “Osmanlı İmparatorluğu ve İslam”, T.Y., c.XIX-XX, sy.148-149, s.13

1.4. Türkçülük:

Osmanlıcılığın iflasının ortaya çıkması ve İslamcılığın ise ancak sınırlı başarılar elde etmesine başka faktörlerin de eklenmesiyle Türkçülük akımı ortaya çıkmıştır.

Fransız ihtilalinin yaydığı milliyetçi fikirler ve Batı’da kurulmaya başlayan ulus devletler, XVII. Yüzyıldan başlayarak müstakil bir disiplin olarak beliren “Türkoloji” çalışmaları³⁶ ile II. Meşrutiyetin sağladığı hürriyetten istifade eden Rumlar ve Ermenilerin gayr-ı resmî faaliyetleri,³⁷ Türkçülüğü doğuran önemli faktörlerdir.

Osmanlı düşünce hayatına en son giren ideoloji olan Türkçülük,³⁸ Ziya Gökalp’e göre, Orta Asya’da birbirine yakın bir şekilde yayılmış olan Türk illerinin, Osmanlı Türkünün sancağı altında büyük bir hakanlık teşkil etmeyi amaçlıyordu.³⁹ Bu akımın önde gelen isimlerinden Yusuf Akçura ise Türkçülüğü, “ırka dayalı siyasî bir Türk milleti teşkil etmek” diye tanımlamaktadır.⁴⁰

Ziya Gökalp’in başını çektiği Türkçülük akımının görüşlerinin, özellikle I. Dünya savaşından sonra, tahakkuku mümkün olmayan bir takım düşünceler olduğu anlaşılmıştır.⁴¹

Yukarıda bahsi geçen bu dört fikir akımı, amaç ve düşünce bakımından bir çok noktada çatışmakla birlikte, bazı noktalarda çakışmaktaydı. Bunların çatıştığı ve çakıştığı noktalardan bazılarının zikredilmesi bu akımların biraz daha iyi anlaşılmasına vesile olacak ve dönemin fikrî yapısına ışık tutacaktır.

Evvela şunu ifade etmek gerekir ki bu akımlar, “geri kalmışlık” konusunda ne ayrı düşünüyorlar ne de kuşku duyuyorlardı. Onlar nedenlerin araştırılması sonunda verilen cevaplarda birbirinden ayrılıyorlardı.⁴²

Batıcılarla İslamcılar, Batı’nın teknik uygarlığının alınması noktasında birleşiyorlardı. Halbuki Niyazi Berkes’in ifadesiyle “Batıcıların, Batı uygarlığının

³⁶ Lewis, s. 342 ; Kodaman, XII, 62

³⁷ Kara, İsmail, “İslamcılık” md., T.D.E.A., İstanbul, 1981, IV, 428

³⁸ Türköne, “Osmanlı’da Islahat ve Teceddüt”, O.A., VI, 139

³⁹ Yurdaydın, s. 174

⁴⁰ Akçura, s. 19

⁴¹ Yurdaydın, s. 174

⁴² Berkes, s. 363

alınmaya en değerli gördükleri yanı (hayatın dinden kurtarılarak özgürleştirilmesi), İslamcıların gözünde onun alınmaya en değmez, en kötü yanıydı.⁴³

Batılılaşma etkisi altındaki batıcı aydınlar, sosyal olayları Batılılar gibi açıklamak, ve sosyal problemleri onlar gibi çözmek istemişlerdir. Ancak buna karşılık batıcı olmayan aydınlar fıkıhı savunmuşlar, sosyal problemlerin fıkıhı aracılığıyla açıklanıp çözülmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir.⁴⁴

Batılılaşma taraftarları batılılaşmayı, bir hayat tarzı olarak ele alıyorlar ki bu kültürden kopuş anlamına geliyordu. Ancak hem İslamcılar hem de Türkçüler millî kimliğin korunması hususunda hassasiyet göstermişlerdir.⁴⁵

İzmirli İsmail Hakkı'nın yaşadığı dönem Osmanlı Devletinin son zamanlarıydı. Devlet, iç ve dış müdahalelerle bir hayli zayıf düşmüş, eğitim öğretim, iktisadî ve içtimai müesseseler, diğer siyasî ve idarî müesseseler gibi yıkılmaya yüz tutmuştu. Bu yıkılışın önüne geçmek için zamanın aydınları hummalı bir çalışmanın içine girmişlerdi. Öyle ki aynı anda birden fazla dergide makaleler yazan aydınlar vardı⁴⁶ ve bu aydınlar meselenin ciddiyetinin farkında olup, yapmış oldukları tartışmalar oldukça seviyeliydi.⁴⁷ Meselelerin ciddiyetini kavramış, farklı düşüncelere sahip bu birikimli aydınların yapmış oldukları tartışmalar, tabiatıyla o döneme fikrî hareketlilikle birlikte fikrî zenginlik de kazandırmıştır.

İslam Mecmuası, Türk Yurdu, Sırat-ı Müstakim, Sebilürreşat, İçtihat, Hürriyet-i Fikriye, İlm-i Hukuk ve Mukayese-i Kavanin gibi ciddi dergilerde ilmî, edebî ve siyasî görüşlerle sosyal meseleleri⁴⁸ sütunlarına taşıyan aydınlar, tartışmalarında gündemdeki konuları ele alıyorlardı. Dönemin neşriyatında en çok medeniyet, hürriyet, terakki, kadın hakları, din-devlet, milliyetçilik, ittihat, İslam dünyasının gerileme sebepleri, Türk aydınının batılılaşma ve İslam karşısındaki durumu gibi sosyal konular ele alındığı gibi; meşrutiyet, meşveret-şûra, hilafet gibi siyasî konular ve içtihat, taklit, kanun-i esasî, kanunlaştırma hareketleri gibi hukukî konular da tartışılıyordu.⁴⁹

Örneğin, 1917 tarihli "Aile Hukuku Kararnamesi" çıkarılmadan önce farklı

⁴³ Berkes, s. 368

⁴⁴ Şentürk, Recep, *İslam Dünyasında Modernleşme ve Toplumbilim*, İstanbul, 1996, s. 143

⁴⁵ Köseoğlu, Nevzat, "700. Yılında Osmanlı'ya Bakış", T.Y., c.XIX-XX, sy. 148-149, s.82-83

⁴⁶ Şener, Abdülkadir, "İçtimai Usul-ü Fıkah Tartışmaları", A.Ü.İ.İ.E. Dergisi, Ankara, 1982, V, 232

⁴⁷ Şentürk, s. 146

⁴⁸ Şener, "İçtimai Usul-ü Fıkah Tartışmaları", A.Ü.İ.İ.E. Dergisi, V, 235

⁴⁹ bk. Kara, I, VI

düşüncedeki aydınlar, aile hukukunu kendi düşünceleri doğrultusunda şekillendirmek istiyorlardı. İslamcılardan Mansûrîzâde Said, Türkçülerden Ziya Gökalp, Batıcılardan Celal Nuri,⁵⁰ bu tartışmaları sürdüren, üç akımın önde gelen üç hukukçusuydu. Mansurizade Said'in kaleme aldığı "Şeriat ve Kanun"⁵¹ isimli makale bu münasebetle yazılmıştır.

⁵⁰ Şener, "İçtimâî Usûl-ü Fıkah Tartışmaları", A.Ü.İ.İ.E. Dergisi, V,235

⁵¹ Mansûrîzade Said, Şeriat ve Kanun, Daru'l-Fünun Hukuk Fakültesi Mecmuası, İstanbul, 1333, yıl 2, sy.6 s.530-535.

I. BÖLÜM

2. HAYATLI, İLMİ ŞAHSİYETİ ve ESERLERİ

2.1. Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

2.1.1. Ailesi ve Doğumu

Osmanlı'nın son dönemi ile Cumhuriyet dönemi neslinin önde gelen ilim ve fikir adamlarından olan İzmirli İsmail Hakkı, 1868 yılında, İzmir'de İkiçeşmelik mahallesinde dünyaya gelmiştir.

Doğum yeri ve tarihi bilinmeyen Çubukçu Hüseyin Efendi, İzmirli İsmail Hakkı'nın dedesidir. Âmâ Hafız ise dedesinin kardeşidir ve aynı zamanda İzmirli'nin Kur'an ve tecvit hocalığını yapmıştır. Çubukçu Hüseyin Efendinin büyük oğlu Hasan Efendi, İzmirlinin babası olup, Girit adasının kuzey doğu kıyısında bulunan Kandiye kasabasında dünyaya gelmiştir. Osmanlı ordusunda yedek yüzbaşı olarak görev yapan Hasan Efendi bu görevindeyken, 1867 yılında memleketi olan Girit'e gönderilmiştir. Burada, kendisi gibi Kandiyeli olan Hafize Hanımla evlenmiş, dönüşte onu da İzmir'e getirmiştir. Hafize Hanım, bir çok Giritli gibi Türkçe konuşmasını bilmiyor Rumca konuşuyordu. Hasan Efendi ona yavaş yavaş Türkçe'yi öğretmiştir.⁵² Bu durum, gelecekte İzmirli'nin lisan eğitimi için avantaj sağlayacaktır. Osmanlı ordusunun kültürlü bir subayı olan ve bu haliyle oğlunun ilmî bir hava teneffüs etmesine ve entelektüel bir çevrede yetişmesine katkı sağlayan⁵³ Hasan Efendi, 1878 Osmanlı-Rus savaşında yaralandı ve kaldırıldığı Edirne Hastahanesinde vefat etti. Mezarının bulunduğu Edirne'de adına bir cami inşa edildi.

Hasan Efendi ile Hafize Hanımın 1867 yılındaki evliliklerinden bir yıl sonra, 1868 yılında İzmirli İsmail Hakkı dünyaya gelmiştir.

İzmirli İsmail Hakkı, 1897 yılında İstanbul Mercan Lisesinde öğretmenlik yaptığı sırada Süleyman Necati Beyin kızı Nuriye Hanımla evlenmiştir. Süleyman Necati

⁵² Hizmetli, Sabri, *İzmirli İsmail Hakkı*, Ankara, 1996, s.1

⁵³ Hizmetli, *İzmirli İsmail Hakkı*, s. 6

Bey İstanbul'da kadı olup, Nakşibendî tarikatına mensuptu. İzmirlinin, Nuriye hanımdan üç çocuğu oldu.⁵⁴

Tahsilinin büyük bir bölümünü babasının yanında ikmal eden ilk oğlu Celalettin, iyi bir tahsil görmüştü ve çok zeki idi. Babası gibi batı felsefesine ve fikrî akımlarına büyük ilgi duydu. Nitekim onun bu konuda; "Tabiat Aleminde Büyük Simalar", "Jeoloji ve Biyoloji İlimleri", "Ontoloji", "Tekamül Nazariyesi" isimli denemeleri vardır. Bunu yanında babası İzmirli İsmail Hakkı'yı tanıtan ve bu çalışmada da kaynak olarak kullanılan, "İzmirli İsmail Hakkı'nın Hayatı, Eserleri Dinî ve Felsefî İlimlerdeki Mevkiî, Jübilesi ve Vefatı" adlı bir risalesi de mevcuttur. Orta ve yüksek öğretimde uzun yıllar muallimlik yapan Celalettin, 1974 yılında vefat etti.⁵⁵ İkinci oğlu Necmettin de iyi bir eğitim görmüş, daha sonra tıp doktoru olmuştur. Nurettin ise İzmirli'nin üçüncü oğlu olup, henüz on günlükken vefat etmiştir.

Evliliklerinin on ikinci yılında, 1908 yılında Nuriye Hanım vefat edince İzmirli, İstanbul'da lise hayatını tamamlamış kültürlü bir hanım olan Kadriye Hanımla evlenmiş ve bu evlilikten Hayrettin adında bir çocukları dünyaya gelmiştir. 1910 yılında dünyaya gelen Hayrettin, İstanbul Hukuk Fakültesinden mezun olmuş, bir süre öğretmenlik yaptıktan sonra Dışişleri Bakanlığında katiplik, konsolosluk, elçilik görevlerini ifa etmiş, İstanbul'da avukatlık yapmıştır. Fransızca, İngilizce İspanyolca Yunanca ve Farsça bilen Hayrettin İzmirli'nin; Nusayrîlik, Yezîdîlik ve Zeydîlik adlarında İslam mezhepleri hakkında, basılmamış bilimsel çalışmaları vardır. İzmirli, hayatının son zamanlarını bu en küçük oğlunun yanında geçirmiştir.⁵⁶

Kültürlü bir ailenin çocuğu olarak ve kültürel bir ortamda bu havayı teneffüs ederek büyüyen İzmirli İsmail Hakkı, çocukları için de aynı ortamı hazırlamış ve böylece her birinin birer kıymet olmasını sağlamıştır. Nitekim Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, İzmirli'nin vefatı dolayısıyla yayınlamış olduğu bir başsağlığı mesajında; "...Tabiat Aleminde Büyük Simalar isimli eserin sahibi muallim Celalettin Hakkı'nın, o günkü tıp dünyasının birinci sınıf unsurlarından Dr. Necmettin Hakkı'nın ve genç hariciyecilerden Hayrettin Hakkı'nın her birinin kendi sahalarında birer kıymet....." olduklarını zikreder.⁵⁷

⁵⁴ Hizmetli, *İzmirli İsmail Hakkı*, s.6

⁵⁵ Hizmetli, "İsmail Hakkı İzmirlinin Hayatı, Eserleri ve Mezhep Anlayışı", *M.E.K. Dergisi*, c. V, sy.18, s. 22 Çetinkaya, s. 58

⁵⁶ Hizmetli, "İsmail Hakkı İzmirli'nin Hayatı, Eserleri ve Mezhep Anlayışı", *M.E.K. Dergisi*, c.V, sy.18, s.22

⁵⁷ Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, "Türk Felsefe Aleminin İki Büyük Kaybı", *İ.T.A. Mecmuası*, İstanbul, 1946, c.II, sy. 65-66, s. 5

2.1.2. Tahsili, Hocaları ve Öğrencileri

Tanzimat dönemine gelindiğinde, bir yanda klasik Osmanlı eğitim ve öğretim müesseseleri devam ederken, bir yandan da her seviyede Avrupa eğitim ve öğretim müesseseleri açılmaya başlamıştı.⁵⁸ İzmirli İsmail Hakkı İşte böyle bir ortamda eğitimine başladı. Tahsilinin sonucunda elde ettiği ilmî ve fikrî kişiliğinin üzerinde Tanzimat döneminin bu ikili yapısının izleri görülecektir.

Çok küçük yaşlarda anne ve babasından temel eğitimini alan İsmail Hakkı, öğrenmeye özel bir ilgi duymuştur. Dört yaşındayken mektebe gitti ve kısa sürede okuma-yazmayı öğrendi. Bir yandan ilkokula giderken diğer yandan da babasının amcası Âmâ Hafız'dan Kur'an okudu ve tecvit dersleri aldı.⁵⁹ Küçük yaşta Kur'anı ezberlediği için Hafız İsmail Hakkı diye tanınmıştır.⁶⁰ İkiçeşmelik İbtidaiyesini bitirdikten sonra, yine İkiçeşmelik Rüştîye mektebine gitti ve burada medrese öğretim metodu üzere İslamî ilimleri tahsil etti.⁶¹ Bu arada Kamil Efendi adındaki bir zattan Farsça dersleri aldı. Rüştîyede Farsça öğrendiği sırada medreseye devam etti ve Şazeli tarikatından icazet aldı.⁶² İzmir medreselerinde okurken – ki bu dönem Rüştîye yıllarına rastlar – bir taraftan da İzmir müftüsü Said Efendi'den ve Uşşâkîzade Halit Ziya Bey'den Fransızca dersleri alıyor, öbür taraftan Arapça ve Farsçasını ilerletiyordu.⁶³

Yine Rüştîye yıllarında, İzmir'de yaşayan bir yahudiden, karşılığında Türkçe öğretmek Fransızca öğrendi. Annesinden de Rumca ve Latince öğrenen İsmail Hakkı, çok iyi derecede Arapça bilmekteydi.⁶⁴ Rüştîyeyi bitirdikten sonra İzmir'de belli bir müddet Farsça öğretmenliğinde bulunurken Ahmet Asım Efendi isimli bir sûfiden tasavvuf dersleri almıştır.⁶⁵ Hâsılı İzmirli, lise yıllarında başarılı bir öğrenci olarak tanındı. Etrafına topladığı arkadaşlarına çeşitli konularda dersler verdi⁶⁶

İzmirli, yüksek tahsilini yapmak için 11 Mart 1892 yılında İstanbul'a gitti. Muallimliğinin bu ilk devresine nokta koyarak İzmir'den ebediyen, mesleğinden

⁵⁸ Baltacı, Cahit, "Osmanlı'da Eğitim Sistemi", O.A., II, 67

⁵⁹ Hizmetli, İzmirli İsmail Hakkı, s. 4

⁶⁰ Birinci, Ali, "Hafız İsmail Hakkı'nın Teracim-i Ahvalı", Kebikeç Dergisi, Ankara, 1996, c.II, sy. 4, s.185

⁶¹ Hizmetli, İzmirli İsmail Hakkı, s. 4

⁶² Ülken, s. 281, Hizmetli, İzmirli İsmail Hakkı, s. 4

⁶³ Fındıkoğlu, "Türk Felsefe Aleminin İki Büyük Kaybı", İ.T.A. Mecmuası, c.II, sy. 65-66, s. 5

⁶⁴ Hizmetli, İzmirli İsmail Hakkı, s. 4

⁶⁵ Kara, II, 91

⁶⁶ Hizmetli, İzmirli İsmail Hakkı, s. 6

muavakkaten ayrıldı.⁶⁷ Aynı yıl henüz yeni açılmış olan Daru'l-Muallimîn-i Âlî'ye (Yüksek Öğretmen Okulu) girdi. Burada hem İslamî ilimleri hem de formasyon derslerini okudu. Bu okulda öğrenimini sürdürürken bir takım tanınmış ilim adamlarından özel dersler aldı. Mesela dönemin tanınmış alimlerinden olan Sultan Selim Medresesi müderrislerinden Hafız Şakir Efendi'den hadis derslerine devam etti ve ondan icazet aldı.⁶⁸ İzmir'deki Farsça öğretmenliği sırasında ders aldığı Asım Efendi ile bahsi geçen Şakir Efendi için; "İlim hayatında candan sevdiğim, en çok müstefit olduğum iki üstad-ı kamil Asım Bey ile Hafız Şakir Efendi'dir" der.⁶⁹ Hatta Asım Bey için, İslam-Türk Ansiklopedisi'nde onu anlatan bir madde yazarak büyük bir vefa örneği sergilemiştir.⁷⁰ Fatih dersiamlarından Hafız Ahmet Hulûsî Bey'den özel edebiyat dersleri aldı. Böylece dînî ilimlerin yanı sıra Fars, Arap ve Türk edebiyatı alanında kendini yetiştirdi.⁷¹ Zaten o Rüştîye öğrenimini bitirdikten sonra İzmir'de belli bir süre Farsça öğretmenliği yapmıştı. Yüksek tahsili sırasında bir başka okulda da astronomi öğrenmiştir. 1892 yılında girdiği Yüksek Öğretmen Okulunun edebiyat şubesini 1894 yılında birincilikle bitirmiştir.⁷²

Mektep ve medresenin birlikte bulunduğu bir devirde yaşaması, hem dînî ilimleri hem de mektep programlarında bulunan ilimleri okumasını sağlamıştır.

Sultan Selim Medresesi ve diğer klasik öğretim müesseselerinde, geleneksel İslam ilim ve kültürüyle ilgili dersler okuyan ve başta Kur'an ilimleri olmak üzere tefsir, hadis, fıkıh, hadis usûlü, fıkıh usûlü, kelâm, ilm-i hilaf, tasavvuf, islam tarihi...vb. ilimler talim eden İzmirli, özellikle Yüksek Öğretmen Okulunda Batı felsefesi ve mantığı, sosyoloji, psikoloji...vb. dersleri etüt etme imkanı bulmuştur.⁷³ Hatta İbrahim Alaaddin onun medrese derslerinden icazet almasının yanında Fen Fakültesine de bir müddet devam ettiğini yazmaktadır.⁷⁴ Sabri Hizmetli'nin ismini vermeden zikrettiği, İzmirlinin astronomiyi öğrendiği okul⁷⁵ burası olsa gerek.

⁶⁷ Birinci, "Hafız İsmail Hakkı'nın Teracim-i Ahvali", *Kebikeç Dergisi*, c. II, sy. 4, s. 186

⁶⁸ Hizmetli, *İzmirli İsmail Hakkı*, s. 4; Hizmetli, "İsmail Hakkı İzmirli'nin Hayatı, Eserleri ve Mezhep Anlayışı", *M.E.K. Dergisi*, c.V, sy.18, s. 23; Ülken, s. 282

⁶⁹ İzmirli, *İsmail Hakkı*, "Asım Bey" md., *İslam-Türk Ansiklopedisi*, İstanbul, 1941, I, 583

⁷⁰ İzmirli, "Asım Bey" md., *İ.T.A.*, I, 581

⁷¹ Albayrak, *Sadık, Son Devrin İslam Akademisi*, İstanbul, 1972, s. 177; Hizmetli, *İzmirli İsmail Hakkı*, s. 4

⁷² Hizmetli, *İzmirli İsmail Hakkı*, s. 4

⁷³ Hizmetli, *İzmirli İsmail Hakkı*, s. 6-7

⁷⁴ İbrahim Alaaddin, *Meşhur Adamlar*, İstanbul, 1933, II, 799

⁷⁵ Hizmetli, *İzmirli İsmail Hakkı*, s. 4

Netice itibariyle onun elde ettiği kültür, öğrendiği ilim; mektep ile medrese, eski ile yeni, klasik ile çağdaş arasında bir bağ veya köprü özelliği taşımaktadır.⁷⁶

Osmanlı Devletinin kuruluşundan yıkılışına kadar çeşitlenerek gelişen eğitim müesseselerinin “örgün eğitim müesseseleri” ve “yaygın eğitim müesseseleri” şeklinde bir şablon içinde tarihe mal olduklarını⁷⁷ göz önünde bulundurarak İzmirli’nin, hem örgün ve hem de yaygın eğitim müesseselerinde yetiştiğini söyleyebiliriz. Bu bize gösteriyor ki İzmirli tahsil yapma imkanı bulduğu her yer ve zamanda tahsilini sürdürmüştür.

İzmirli, aldığı bu köklü eğitimle kazandığı büyük birikimini sayısız öğrencisiyle paylaşmıştır. Oğlu Celalettin İzmirli, babası hakkında yazdığı risalesinde onun bazı meşhur öğrencilerinin isimlerini zikretmektedir: Başbakan Şükrü Saraçoğlu, Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel, milletvekillerinden Reşat Şemsettin, Nevzat Ayas, Sadri Ethem, Mehmet Emin, Diyanet İşleri Reis Muavini Aksekili Ahmet Hamdi, Diyanet İşleri Müşavirlerinden Yusuf Ziya, Prof. Dr. Ragıp Hulûsî, Prof. Dr. Nimet Öztürk, eski İstanbul valisi Süleyman Sami, muhakemat müdürlüğü avukatlarından Kadri Aytaman, talebe müfettişlerinden Osman Horasanlı, bakanlık müfettişlerinden Osman Pazarlı, İstanbul Erkek Lisesi müdürü Celal Ferdi, Kadıköy Kız Lisesi müdürü Cafer Artaç, Pertevniyal Lisesi Müdürü Rafet Tok, felsefe öğretmenlerinden Zekeriya Hatemi, Faika İsan Onan, Mahmut Celalettin Ökten, İstanbul Milli Eğitim müdürü Murat Uras, tarih öğretmeni Zekai Konrapa, konsevatur müdürü Tevfik Ararat, Kız Lisesi müdürü İffet gibi yüksek mevkilerdeki zevat başlıcalarıdır.⁷⁸ Ayrıca eski Mekke Emiri ve Osmanlı Ayan Meclisi Reisi Şerif Ali Haydar Paşanın oğlu ve İstanbul Konservatuar müdürlüğü yapmış olan Şerif Muhyiddin de İzmirlinin öğrencilerindendir.⁷⁹

2.1.3. İfa Ettiği Görevler ve Vefatı

İzmirli İsmail Hakkı, yıllarca muallimlik, idarecilik, müfettişlik ve çeşitli ilmî mahfillerde âzâlık görevlerinde bulunmuştur. Ama onun asıl mesleği muallimlik olmuştur. Mülkiye Mektebinde, Daruşşafakada, Darulfünunun İlahiyat ve Edebiyat

⁷⁶ Hizmetli, *İzmirli İsmail Hakkı*, s. 6

⁷⁷ Baltacı, “*Osmanlı'da Eğitim Sistemi*”, O.A., II, 9

⁷⁸ İzmirli, *Celalettin, İzmirli İsmail Hakkı'nın Hayatı, Eserleri, Dîni ve Felsefi İlimlerdeki Mevkii, Jübilesi ve Vefatı*, İstanbul, 1946, s.8

⁷⁹ “*Şerif Muhyiddin Kimdir*”, Y.S. , c. IV, sy.5-73, s. 5

şubelerinde, Mekteb-i Hukukta, Süleymaniye Medresesinde, Medresetü'l-Mütehassısînde, Medresetü'l-Vaizînde, daha sonra Cumhuriyet döneminde İstanbul Üniversitesinde çok çeşitli dersler okutmuştur. Arapça, kelâm, İslam tarihi, ilm-i hilaf, fıkıh, fıkıh usûlü, fıkıh tarihi, tefsir tarihi, hadis, hadis tarihi, siyer, hikmet-i teşri, İslam edebiyatı, kelâm, felsefe, İslam felsefesi, dinler tarihi okuttuğu derslerdendir.⁸⁰

Öğretmenliğinin yanında bir çok yerde idarî görevlerde de bulunmuştur. Darüşşafaka müdürlüğü, Daru'l-Muallimîn-i Âliye müdürlüğü, Darulfünun İlahiyat ve Edebiyat Fakülteleri reisliği, İslam Tetkikleri Enstitüsü müdürlüğü, Daru'l-Hikmeti'l-İslamiyye üyeliği ve daha sonra reisliği, Süleymaniye Medresesi müdürlüğü idari görevlerindendir.⁸¹

Maarif Nezaretinde Encümen azalığı, Fransızca ve Arapça kitapları tetkik memurluğu, Şer'iyye Vekaleti Tetkikat ve Telifat-ı İslamiyye Heyeti üyeliği, Tetkikat ve Teftiş Heyeti üyeliği, intişar eden "İslam Tarihi" adlı esere cevap vermek ve Osmanlı memleketlerinde ahlâkî esasları korumak, hakkında rapor hazırlamak üzere Maarif Nezaretince teşekkül ettirilen komisyon üyeliği gibi bir takım ilmî mahfillerde vazifeler yapmıştır.⁸²

İdari görevleri İzmirli'ye genel eğitim-öğretim problemleriyle, din eğitimi meselelerini yakından tanıma imkanı vermiş, ilmî ve fikrî faaliyetlerine de ışık tutmuştur. Eğitim-öğretim programlarının değiştirilmesi, çağdaş ilim anlayışı ile yeni bir müfredat hazırlanması gerektiğine daha ziyade bu görevleri sırasında kanaat getirmiştir.⁸³

İlme ve tefekküre adanmış uzun ve bereketli bir ömrün sahibi olan İzmirli, 1933 yılında Ordüaryüs Profesör oldu.⁸⁴ 1939 yılında emekliye ayrıldı. Emeklilikten sonra da ilmî faaliyetlerine devam eden İzmirli, 1 Şubat 1946 gecesini Ankara'da vefat etti ve Cebeci Asri Mezarlığına defnedildi.

⁸⁰ bk. Kara, II, 91; Albayrak, s. 280; Baltacı, "Osmanlı'da Eğitim Sistemi", O.A., II, 129; Hizmetli, İzmirli İsmail Hakkı, s. 8; Ülken, s. 282

⁸¹ Celalettin, s. 7-9; Albayrak, s. 280

⁸² Celalettin, s. 7-9, Birinci, "Hafız İsmail Hakkı'nın Teracim-i Ahvalı", Kebikeç Dergisi, c. II, sy. 4, s. 186; Albayrak, s. 280

⁸³ Hizmetli, İzmirli İsmail Hakkı, s. 9

⁸⁴ Ülken, s. 282

2.1.4. İlmî ve Fikrî Şahsiyeti

İzmirli İsmail Hakkı hem Meşrutiyet ve hem de Cumhuriyet dönemlerinde yaşamış, mesuliyet duygusu taşıyan bir ilim ve fikir adamı, velût bir yazardır. İmparatorluğun, içinde bulunduğu kaos ortamından kurtarılması için ilmî ve entelektüel çaba sarf eden son dönem Osmanlı aydınlarındandır. Bu yapısı onun farklı şekillerde değerlendirilmesine yol açmıştır. İçinde yaşadığı ortamdaki siyasî-fikrî akımlara ve ilmî-dînî görüşlerine göre değerlendirmelere tabi tutulmuştur. Siyasî-fikrî akımlar karşısında takındığı tavra göre O, “Modern İslamcılar” kategorisinde ele alınmıştır.⁸⁵ Hilmi Ziya Ülken de bunu ifade etmektedir.⁸⁶

İlmî şahsiyet ve dînî düşünce açısından kimi onu, İslam düşüncesi ile Batı felsefesi arasını uzlaştıran yeni bir kelâmî-felsefî ekolün kurucusu; kimi, reformcu Afgânî ve Abduh’un temsil ettiği “İslam’da tecdit ve reform” hareketlerinin Türkiye temsilcisi olarak nitelemektedir. Bir kısmına göre, İslamî ilimlerdeki derin bilgisi, dînî meselelere vukûfiyeti ve düşünce yapısı bakımından 20. asrın İmam Azamı, İmam Gazâlîsi; bazılarına göre tasavvuf ilmi ve mutasavvıfların eserleri karşısındaki tutumu sebebiyle, İbn Teymiye taklitçisidir.⁸⁷ Bazıları ise onu “Kadın-erkek eşitliğine ve batıllaşmaya karşı çıkıp, şeriata bağlı bir toplum anlayışını savunan” bir yazar olarak tanıtmaktadır.⁸⁸ Oğlu Celalettin ise babasını “Şark rönesansını yapan Türk bilgini” diye tarif etmektedir.⁸⁹

Bütün bu söyleneler karşısında, görülen o ki İzmirli, hakkındaki nitelemeleri bir kenara itip, kendisinin ne olduğunu hem davranış ve fikirleriyle, hem de bizzat sözleriyle ortaya koymaya çalışmıştır. Kendisinin yeni bir müçtehit olmadığını, ancak İslamî ilimleri araştıran ve kendini bu yola adanmış bir insan olduğunu söylemektedir.⁹⁰ İzmirlinin kendisini sade bir ilim adamı olarak takdim etmesi şüphesiz onun tevazu sahibi olmasındandır. Çünkü yazdıklarından da anlaşılacağı gibi İslamî ilimleri araştırmakla kalmamış, bu bilgilerini harmanlayarak eserlerinde ve çeşitli mecmualarda yazmıştır. Fikirlerini açıklıkla beyan etmenin yanında, tenkitleri saygı ile karşılamış, kendince yanlış gördüğü fikirler ile de mücadele etmiştir.

⁸⁵ Hizmetli, “İsmail Hakkı İzmirli’nin Hayatı, Eserleri ve Mezhep Anlayışı”, *M.E.K. Dergisi*, c.V, sy. 18, s. 28

⁸⁶ Ülken, s.281

⁸⁷ Hizmetli, “İsmail Hakkı İzmirli’nin Hayatı, Eserleri ve Mezhep Anlayışı”, *M.E.K. Dergisi*, c. V, sy. 18, s. 28

⁸⁸ Ana Britannica, “İzmirli” md., İstanbul, 1986, XII, 182

⁸⁹ Celalettin, “Merhum Üstat Şarkta Rönesans Yapmış Güçlü bir Şahsiyetti”, *Y.S.*, c. IV, sy. 4-72, s. 5

⁹⁰ İzmirli, “Ribe’l-Fadl ve Ribe’n-Nesie”, *S.R.*, c. XXII, sy. 287, s.4

İzmirli gerçeklerin ortaya çıkması için tartışmaya girmekten kaçınmıyordu. Bu meyanda bir çok kalem tartışmasına girmiştir. Nitekim yine bir tartışmanın bir bölümünde şöyle demektedir: “Herkes bilir ki ben tenkitten canı sıkılan bir adam değilim. Ben itirazı takdirle karşılar, ilmî münakaşalardan haz alır bir adamım. Bütün hayatım itiraz, sual ve cevaplarla geçmiştir.”⁹¹ “Reddiye sahibinin şu sözü, âcizlerini düçar-ı hayret etti”⁹² ibaresinden açıkça anlaşılacağı gibi ilmî münakaşalar yaparken, ne kadar sert olursa olsun nezaketi ve tevazuu elden bırakmamıştır.

Hem medrese hem de mektepte okumuş olması, onun bir çok dalda eğitim öğretimden geçmesini sağlamış ve bundan dolayı farklı sahlarda kalem oynatmıştır. Lisan bilgisi güçlüydü. Arapça ve Farsça’yı konuşup yazıyordu. Fransızca’ya ise aşinalığı vardı.⁹³ Sabri Hizmetli bunlara Yunanca, Latince ve Rusça’yı da eklemektedir.⁹⁴ 1896 yılında Fransızca ve Arapça kitaplarını muayene memurluğuna tayin olunması,⁹⁵ onun Fransızca’yı, aşina olmaktan öte, Fransızca kitapları kontrol edecek kadar iyi bildiğini göstermektedir. Nitekim bazı makalelerinde, kelimelerin tahlili sırasında Fransızca kelimelerden örnekler vermektedir. Bu derecedeki Fransızca bilgisi onun modern felsefe akımlarıyla temasını sağlamış ve eserlerinde bir kısım Batı düşüncesine yer vermesini sağlamıştır.⁹⁶

İzmirli ilmî kudrete sahipti. Dâru’l-Hikmeti’l-İslamiyye’ye aza seçilirken onun ilmî kudreti göz önünde bulundurularak seçilmişti. Zira Dâru’l-Hikmeti’l-İslamiyye Nizamnamesinin, seçilecek azanın evsafını düzenleyen 9. maddesinde şöyle denilmektedir: “Azadan beher birinde bir cihet-i ihtisas matluptur. Şöyle ki kelâm encümeni azası mezahib-i İslamiyye beynindeki münasebette ve din-i İslam’ın ve edyan-ı sairenin muhakematında, usûl-i İslam’ın mesalik-i felsefiyye ile münakaşatında mütehassıs; fıkıh encümen-i azası usûl-i fıkıh, hikmet-i teşrî, felsefe-i hukukiyye, mezahib-i mutebere dairesinde furu fıkıh şu’batında, hayat-ı hukukiyye ve kavanin-i devlet hakkında mütehassıs bulunacak.....”⁹⁷ İzmirli’nin bu ihtisas encümenlerinden hangisine alındığı tespit edilememekle birlikte, onun hem kelâmda ve hem de fıkıhta ihtisası, eserleri ve hayatıyla ortaya çıkmış bir gerçektir. Nitekim Ömer Rıza Doğrul onun ihtisası hakkında şöyle

⁹¹ İzmirli, “Tenkit Değil Tahrif”, İ.T.A. Mecmuası, c.I, sy.14, s.4

⁹² İzmirli, “Ribe’l-Fadl ve Ribe’n-Nesie”, S.R., c.XII, sy.286, s.412

⁹³ Birinci, “Hafız İsmail Hakkı’nın Teracim-i Ahvali”, Kebikeç Dergisi, c. II, sy. 4, s. 185

⁹⁴ Hizmetli, İzmirli İsmail Hakkı, s. 77

⁹⁵ Birinci, “Hafız İsmail Hakkı’nın Teracim-i Ahvali”, Kebikeç Dergisi, c. II, sy. 4, s. 186

⁹⁶ Ülken, s. 282

⁹⁷ Baltacı, “Osmanlı’da Eğitim Sistemi”, O.A., II, 135

demektedir: “İhtisas şubelerinde en geniş bilgi sahibiydi. İslamiyet’i tarihiyle, ilimleriyle, felsefesiyle ve medeniyetiyle derinden bilirdi. Eserleri bunun kat’î delilidir.”⁹⁸ Kısa ömürlü olan Dâru’l-Hikmeti’l-İslamiyyenin gerçekleştirmeye muvaffak olduğu en önemli eser olan “Anglikan Kilisesine Cevap”, İzmirlinin ilmî kudretinin başka bir göstergesidir. Çünkü mezkur kilisenin sorduğu sorulara Dâru’l-Hikmeti’l-İslamiyyenin dört azası ayrı ayrı cevap vermiş, netice de İzmirli İsmail Hakkı’nın cevapları ötekilerden de bahisler alınarak meşihatça uygun bulunmuştur.⁹⁹

İzmirli’nin bazı ilimlerin Türkiye’deki ilk müessisi olarak gösterilmesi, onun ilmî yapısı hakkında bize ışık tutmaktadır. Öğrencisi Prof. Dr. Nimetullah Öztürk, İslam felsefesinin müessisinin el-Kindî olduğunu, ancak Türkiye’de bu ilmi tesis etme işinin hocasına ait olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁰ Aynı şekilde İlm-i Hilaf konusunda Türkiye’de ilk ciddi çalışmaları yapanın İzmirli olduğu bilinmektedir.¹⁰¹ Hilmi Ziya Ülken de bu konuyu teyit edici bilgiler vermekte ve şöyle demektedir: “İslam felsefesinde, kelâmında ve fıkıhta yeni metotları kullanarak, kurucu denecek kadar tarihçi meziyeti göstermiştir. Kendisinden önce bu ilimlerin tarihini inceleyen gelmemiştir. Bazı eksiklikleriyle birlikte her üç ilmin tarihinde, çağdaş düşünce açısından yaptığı incelemeler eşsiz değerdedir.”¹⁰²

Onunla beraber olmuş olanlar, İzmirlinin adeta bir canlı ansiklopedi olduğunu¹⁰³ ve onun bu derin bilgisinden istifade etmek için memleket dışından gelip kendisinden ilmî meseleler hakkında görüş soranların olduğunu¹⁰⁴ ifade etmektedirler.

Çok güçlü bir hafızaya sahipti.¹⁰⁵ İlme müthiş bir sevgisi vardı. Herkese nasip olmayacak kadar büyük bir ilmî heyecana sahipti. Uzun süre ızdıraplarına dayandığı şeker hastalığı bile onun ilmî heyecanını yıpratmamıştı. Ömrünün son senelerinde, 1953 yılı için , yani İstanbul’un fethinin 500. yılını kutlamaya katılmak için çalışıyor ve Fatih’in felsefî cephesini aydınlatacak büyük bir eser hazırlıyordu.¹⁰⁶ Ancak buna muvaffak olmaya ömrü yetmemiştir. Onun ilmî heyecanını Eşref Edip şöyle ifade

⁹⁸ Doğrul, Ömer Rıza, “İzmirli İsmail Hakkı”, Y.S., c.IV, sy.4-72, s.2

⁹⁹ Baltacı “Osmanlı’da Eğitim Sistemi”, O.A., II, 131

¹⁰⁰ Celalettin, s. 2

¹⁰¹ Kara, İsmail, “İzmirli” md, T.D.E.A., V, 43

¹⁰² Ülken, s. 182

¹⁰³ Edip, Eşref, “İlim Güneşi”, Yeni Sebilürreşat, İstanbul, 1949, c.II, sy. 30, s. 66

¹⁰⁴ Celalettin, s. 2

¹⁰⁵ Edip, “İlim Güneşi”, Y.S.R., c.II, sy. 30, s. 66

¹⁰⁶ Hizmetli, İzmirli İsmail Hakkı, s. 82

etmektedir: “Ondaki ilim heyecanı görülecek şeydi. Anlatırken duyduğu zevki ancak bir şair şiir okurken duyabilirdi. Yetmiş beş yaşında bir meseleyi münakaşa ederken yirmi beş yaşındakinden daha az hararetli değildi.”¹⁰⁷ İlim meclislerini çok severdi. Mehmet Akif, Babanzade Ahmet Naim, Ferit Kam gibi zatlardan oluşan muhitin en belli başlı erkanındandı ve o meclis İzmirli’ siz tamamlanmazdı.¹⁰⁸

Kitaplar içine kapanıp toplumu unutan tek taraflı alimlerden değildi. Cemiyet hayatına atılmış, içtimaî hizmetlerde bulunmuş,¹⁰⁹ alim sorumluluğunu hakkıyla idrak etmiş bir zattı. Meclis-i Maarif azasından Sabuncuzade Louis, oruç hakkında Müslümanları küçük düşürücü, güya Kur’an-ı Kerîmi yalanlayıcı bir makale kaleme almıştı. O sırada Yüksek Öğretmen Okulu Müdürü ve oldukça genç ve hareketli bir ilim adamı olan İzmirli, ona derhal bir reddiye yazmıştır. Bu reddiye ile “el-Furkan beyne’t-Tevfik ve’l-Hızlan” adlı kitabı ortaya çıkmıştır.¹¹⁰

İnsanlara hizmet etmeyi çok severdi. Hayatını ilme vakfeden İzmirli, öldükten sonra da insanlara hizmeti dokunsun diye dört-beş bin kitabını Süleymaniye Kütüphanesine vakfetmiştir

2.2. Eserleri

İzmirli İsmail Hakkı çok velût bir ilim adamıdır. Bir çok dalda eser kaleme almıştır. Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerindeki yenileşme hareketleri eğitime de yansımış, artık medreselerin yanında yeni açılan mekteplerde de eğitim-öğretim başlamıştı. Bu yansıma ders kitaplarına, dolayısıyla bu zaman diliminde kitap yazmak durumunda olan İzmirli’nin eserlerine de aksetmişti. Eserlerinin önemli bir bölümü, yeni gayelere ve müfredata yönelik tedrisatta bulunan medrese ve mektebin ihtiyacına cevap vermek için yazılmış ders kitabı mahiyetindedir.¹¹¹

Onun en önemli öğrencilerinden olan Ahmet Hamdi Akseki’nin de ifade ettiği gibi eserleri çok veciz, hatta muğlak sayılacak kadar kısadır.¹¹² Akseki’ye göre,

¹⁰⁷ Edip, “İlim Güneşi”, *İ.T.A. Mecmuası*, c. II, sy. 63-64, s. 3

¹⁰⁸ Hizmetli, İzmirli İsmail Hakkı, s. 84

¹⁰⁹ Fındıkoğlu, “Türk Felsefe Aleminin İki Büyük Kaybı”, *İ.T.A. Mecmuası*, c.II, sy. 65-66, s. 4

¹¹⁰ Şener, Abdulkadir, “el-Furkan beyne’t-Tevfik ve’l-Hızlan Adlı Eserin Değerlendirilmesi”, *İzmirli Sempozyumu*, s.129,

¹¹¹ Hizmetli, “İsmail Hakkı İzmirli’nin Hayatı, Eserleri ve Mezhep Anlayışı”, *M.E.K. Dergisi*, c. V, sy.19, s. 48; Ülkütaşır, M. Şakir, “İzmirli İsmail Hakkı”, *Y.S.R., İstanbul, 1949, c.II, sy.31, s.90*

¹¹² Akseki, Ahmet Hamdi, “Hocam İzmirli İsmail Hakkı”, *Y.S., c.IV, sy.5-73, s.4*

mühim eserlerinden olup, Anglikan Kilisesine cevap olarak yazılmış bulunan el-Cevabü's-Sedid başta olmak üzere, eserlerinin hemen hepsi, şerh edilmeye muhtaç önemli çalışmalardır.¹¹³ Nitekim öğrencileri tarafından, notlarının daha mufassal olması istendiğinde: “Benden mufassal istemeyin, mevsuk isteyin” demiştir.¹¹⁴

Daha çok nakilci bir yazar olarak bilinen İzmirli, kitaplarında analiz ve sentez yapmaktan çok, mülahhas bilgi vermeye, muhtelif nazariyeleri tasnif veya cem etmeye, aralarında mukayese yapmaya veya benzerlikler kurmaya, modern ilimlere atıflarda bulunmaya ve yeni mantık-felsefe verileri ve metotlarıyla açıklamalar yapmaya önem vermiştir.¹¹⁵ Yazar ve ilim adamı olarak İzmirli'nin en önemli özelliklerinden birisi Türkçe'ye önem vermesidir. Nitekim onun hakkında yazı yazanların da ifade ettiği gibi kelâm, fıkıh usûlü, tasavvuf ve hadis hakkında Türkiye'de Türkçe olarak hemen hemen ilk defa eser yazan ilim adamlarından birisidir.¹¹⁶

Sabri Hizmetli, İzmirli'nin eski harflerle yazılmış eserlerinin bir çok neslin yetişmesine katkıda bulunduğunu, ancak Cumhuriyet'in ilanından sonra geçilen Latin harfleri uygulamasıyla bu eserlerin gereken ilgiyi göremediğini¹¹⁷ ifade etmektedir. Aynı zamanda bir çağrı niteliği taşıyan bu sözler önce kendisinde, sonra başkalarında karşılık bulmuş, onun bir çok eseri Latin harflerine aktarılmıştır.

Buraya kadar eserleri hakkında genel bir bilgi verdikten sonra onun eserlerini, fıkıhla ilgili olanlar ve diğerleri olmak üzere iki başlık altında ele alacağız.

¹¹³ Akseki, “Hocam İzmirli İsmail Hakkı”, Y.S., c. IV, sy. 5-73, s. 4

¹¹⁴ Celalettin, s. 9

¹¹⁵ Hizmetli, “İsmail Hakkı İzmirli'nin Hayatı, Eserleri ve Mezhep Anlayışı”, M.E.K. Dergisi, c. V, sy.18, s. 33, Ülken, s. 282

¹¹⁶ Ülkütaşır, “İzmirli İsmail Hakkı”, Y.S.R., c. II, sy. 31, s. 90; İzmirli, Celalettin, “Merhum Üstat Şarkta Rönesans Yapmış Güçlü Bir Şahsiyetti”, Y.S., c.IV, sy.4-72, s.4

¹¹⁷ Hizmetli, “İsmail Hakkı İzmirli'nin Hayatı, Eserleri”, M.E.K. Dergisi, c. V, sy.18, s. 32

2.2.1. Fıkıhla İlgili Eserleri

2.2.1.1. Kitapları

2.2.1.1.1. Hikmet-i Teşrî

Müellifin kendi ifadesine göre hikmet-i teşrî', fikhî hükümlerin hikmet ve maslahatlarından bahseden bir ilimdir.¹¹⁸ İzmirli, bu eseri Dârülfünûn'un hikmet-i teşrî' dersleri için yazmıştır. Hikmet-i teşrî', hem fıkıh, hem felsefe boyutları olan bir ilimdir. Bu iki boyutu da İzmirli şu şekilde açıklamaktadır: "Hikmet-i teşrî' ahkâmın felsefesidir."¹¹⁹ Sabri Hizmetli'nin bu eseri, İzmirli'nin felsefî eserleri arasında,¹²⁰ Bayram Ali Çetinkaya'nın da onun fikhî eserleri arasında zikretmesi,¹²¹ bundan kaynaklanmış olmalıdır.

Eserin istifade ettiğimiz nüshası, 1912 yılında basılmıştır. Ancak 1916 ve 1930 yıllarında yapılmış baskıları da vardır.

2.2.1.1.2. Usûl-ü Fıkıh Dersleri I

İzmirli tarafından yazılmış ve Darülfünûn İlahiyat Şubesi tarafından, 1912 yılında ders kitabı olarak basılmıştır.

İzmirli bu eserin başında ilimlerin taksimini yapmış, böylelikle Fıkıh Usûlünün ilimler içindeki yerini belirlemekle işe başlamıştır. Bunu müteakip fikhin tedvinini, fıkıh meslekleri gibi fıkıh tarihiyle ilgili kısa bilgilerle devam etmiş,¹²² daha sonra şer'î hükümlerin kaynaklarından genişçe bahsetmiştir. Müteakiben ashop, tabiin ve tebe-i tabiinin tariflerini verip, özellikle onların fakih olanlarını kaydetmiştir.

İzmirli eserin bundan sonraki bölümünü ihtilaf-ı fukaha, ihtilafın sebepleri üzerine kurmuştur. İhtilafın çeşitli sebeplerini zikredip onlarla ilgili bolca örnekler vermiştir.

¹¹⁸ İzmirli, *Hikmet-i Teşrî'*, İstanbul, 1912, s. 3

¹¹⁹ İzmirli, *Hikmet-i Teşrî'*, s. 3

¹²⁰ Hizmetli, "İsmail Hakkı İzmirli'nin Hayatı, Eserleri ve Mezhep Anlayışı", *M.E.K. Dergisi*, c.V, sy.18, s. 34

¹²¹ Çetinkaya, s. 58

¹²² İzmirli, *Usûl-ü Fıkıh I*, İstanbul, 1912, s.7-8

Abdülkadir Şener İzmirli'nin bu eserinin, usûl-ü fıkha mukaddime niteliği taşıdığını kaydetmektedir.¹²³

2.2.1.1.3. Usûl-ü Fıkıh Dersleri II (Hüsn-Kubh Bahsi)

Darülfünûn Hukuk Şubesinin dördüncü sınıfları için ders kitabı olarak yazılmıştır.

Usûl-ü fıkıhın bir konusu için müstakil bir eser yazmasının gerekçesi olarak İzmirli şöyle diyor: “Hüsn ve kubh meselesi ümmehat-ı mesailendir. Çünkü usûl-ü fıkıhın en büyük babı, emir ve nehiy babıdır. Emir me'murun bihin hüsnünü, nehiy ise menhiyyi anhin kubhunu iktiza eder. Bu mesele ilm-i kelâmın da mühim bahislerindendir.”¹²⁴ Eser, 1913 yılında İstanbul'da basılmıştır.

2.2.1.1.4. İlm-i Hilaf I, II

Usûl-ü fıkıhın en önemli şubelerinden birisi olan ilm-i hilaf,¹²⁵ “İstinbat olunan bir hükm-ü şer'iyi muhalifinin hedminden muhafaza etmek için edille-i şer'iyyenin ahvalinden bahseden bir ilimdir”¹²⁶ İzmirli, bu ilim dalının “Mezheb-i muhtareden şek ve şüpheyi def, mezheb-i muhalife ise şek ve şüphe ilka ettiğini” yazar.¹²⁷

İlm-i hilaf, Darülfünun Ulûm-u Şer'iyye Fakültesinde okutulmak üzere İzmirli tarafından kaleme alınmış ve 1914'de İstanbul'da basılmıştır. Eserin başında belirtildiği gibi, memleketimizde adeta unutulmuş olan bu kıymetli ilmin okutulmasına, yani İlm-i Hilafın memleketimizde ihya edilmesine İzmirli'nin delaletiyle teşebbüs edilmiş ve programa konulmuştur. Böylece O, okutulmasını teklif ettiği dersin kitabını da yazarak bir samimiyet örneği sergilemiştir.

Bir bakıma mukayeseli bir Fıkıh Usûlü özelliği taşıyan¹²⁸ İlm-i Hilaf, için Ahmet Hamdi Akseki “hukuk felsefesi” nitelemesini yapmaktadır.¹²⁹ Sabri Hizmetli ise bu

¹²³ Şener, “Seyit Bey'in İçtihat ve Tefik Anlayışı”, *Yayınlanmamış Çalışma*, s.2

¹²⁴ İzmirli, *Usûl-ü Fıkıh I (Hüsn ve Kubh Bahsi)*, İstanbul, 1913, s.3

¹²⁵ İzmirli, *İlm-i Hilaf*, İstanbul, 1914, I, 3

¹²⁶ İzmirli, *İlm-i Hilaf I, I*

¹²⁷ İzmirli, *İlm-i Hilaf I, I*

¹²⁸ Şener, Mehmet, “İzmirlinin İlm-i Hilaf Adlı Eseri”, *İzmirli Sempozyumu*, Ankara, 1996 s.42

¹²⁹ Akseki, “Hocam İzmirli İsmail Hakkı”, *Y.S., c.IV, sy.6-74, s.11*

eseri, “O dönemin Türkiye’si için çok önemli, hacimli ve sahasında orijinal”¹³⁰ diye takdim etmektedir.

Eser iki cilttir. İzmirli birinci cilde başlarken, önce “İlm-i hilaf” başlığı altında, giriş mahiyetinde kısa bir bölüm açmıştır. Bu bölümde ilm-i hilafın tarifi, çıkışı, özellikleri ve kıymetinden bahsetmiştir. Daha sonra ilm-i hilafı ilgili eserleri zikretmiş, özellikle bu ilmin vaz’edici olarak kabul ettiği Ebû Zeyd ed-Debûsî ve eserlerinden bahsetmiştir.¹³¹ Birinci cilt deliller ve onlarla ilgili olan tali konularla son bulmaktadır.

Müellif, aynı tarihte basılan ikinci cildin birinci bölümünde ashab-ı kiramın, tabîn ve tebe-i tabînin fikhını ve fakihlerini, ikinci bölümde ise “ahkam ayetleri” başlığı altında Kur’an tarihi, kıraat ilmi ve nâsîh-mensuh ayetleri ele almıştır.

2.2.1.1.5. Kitabu’l-İfta ve’l-Kaza

Şer’î mahkemelerin Şeyhülislamlık makamıyla olan irtibatının kesilmesi yolundaki çalışmalara itiraz sadedinde İzmirli, Sebilürreşat’ta bir takım makaleler yazmıştır.¹³² Bu makaleler Daru’l-Hikmeti’l-İslamiyye tarafından, bazı ilavelerle bir risale şeklinde basılmış,¹³³ ve Kitbu’l-İfta ve’l-Kaza ortaya çıkmıştır.

Bu eser Abdurrahman Şenocak tarafından sadeleştirilmiş ve İslamiyat Dergisinin 1998 tarihli üçüncü sayısında yayınlanmıştır. Şenocak, eseri tanıtım mahiyetinde şu bilgileri vermektedir: “...Bu eser İslam Hukukuna göre ifta ve kazanın ne demek olduğu, bu iki kurumun alanı, bağlayıcılığı, özellikle de yargı görevinin kim tarafından üstlenilebileceği ve kim tarafından denetlenebileceği hususlarını açıklamak gayesiyle kaleme alınmıştır.”¹³⁴ Eser, 1920 yılında İstanbul’da basılmıştır.

2.2.1.1.6. Fıkıh Tarihi

İstanbul Darüfünûn İlahiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti neşriyatı arasından çıkmıştır. 1925 yılında İstanbul’da basılmıştır. Bu esere Süleymaniye Kütüphanesi taramalarında rastlanamamıştır. Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi, Özege

¹³⁰ Hizmetli, “İsmail Hakkı İzmirli’nin Hayatı, Eserleri ve Mezhep Anlayışı”, M.E.K. Dergisi, c.V, sy.18, s. 33

¹³¹ İzmirli, İlm-i Hilaf, I, 1-21

¹³² S.R., c.XIV, sy.359, s.169; c.XIV, sy.360, s.183; c.XV, sy.370, s.106; c.XV, sy.373, s. 159

¹³³ İzmirli, Kitabu’l-İfta ve’l-Kaza, İstanbul, 1920, s.4

¹³⁴ Şenocak Abdurrahim, “Kitabu’l-İfta ve’l-Kaza (Sunuş)”, İslamiyat, Ankara, 1998, c.1, sy.3, s.117

bölümünde, 28923 numarada kayıtlı dört formalık eksik bir nüshası bulunmaktadır. Mukaddimedede fıkıh tarihinin tarifi ve mevzusu ele alınmıştır.¹³⁵ Müteakiben fıkıhın meratibi ve şümûlü başlığını kullanmıştır. Eser fıkıhın devirleriyle devam eder, ancak eserin buradan sonraki sayfaları eksiktir.

2.2.1.1.7. el-İnaye fî Şerhi'l-Bidaye

İbn Rüşdün muhtasar usûl-ü fikhî olan “Bidayetü'l-Müctehit Mukaddimesi”nin şerhidir.¹³⁶ Süleymaniye Kütüphanesinin İzmirli bölümünde, 3764 numarada kayıtlıdır. 50 varaktır ve basılmamıştır. Deftere yazılmış, zaman zaman eklemeler yapılmış, kelime veya cümlelerin üzerleri çizilerek çıkarmalar yapılmıştır. Bu haliyle eser, yeniden ele alınıp gözden geçirilecek olan bir müsvedde görünümü arz etmektedir.

Sabri Hizmetli ve Bayram Ali Çetinkaya, bu eseri onun felsefî eserleri içinde saymış olsalar da¹³⁷ bu eser, muhtasar da olsa bir fıkıh usûlünün şerhi olup onun fikhî eserlerindendir. Ancak İzmirli'nin de ifade ettiği gibi usûl-ü fikhın, aynı zamanda ahkâmın felsefesi¹³⁸ olması noktasından hareketle, bahsi geçen müellifler bu eseri onun felsefî eserleri arasında zikretmiş olmalıdır.

2.2.1.1.8. Müslüman Türk Hukuku ve Dini

İzmirli, Türk İslam tefekkür tarihindeki yüksek bilgisinden dolayı son zamanlarda Türk Tarih Kurumu üyeliğine alınmış ve kendisine bu vadede birkaç eser de yazdırılmıştır.¹³⁹ İşte bu eser, bu doğrultuda yazdırılmış eserlerden olsa gerek. Zira kitap, Türk Tarih Kurumu tarafından 1935 yılında basılmıştır. Aslında bu eser, kendi kapağında da belirtildiği gibi “Türk Tarihinin Ana Hatları” adlı eserin, kitap halinde basılmış bir parçasıdır. Fikhî eserleri içinde Latin harfleriyle yazılmış tek eseridir.

İzmirli kitaba önsözle başlamıştır. Burada Hz. İbrahim'in dolayısıyla İsmail

¹³⁵ İzmirli, *Fıkıh Tarihi*, İstanbul, 1919, s. 3-4

¹³⁶ Celalettin, “Merhum Üstat Şarkta Rönesans Yapmış Güçlü Bir Şahsiyeti”, *Y.S.*, c. IV, sy. 4-72, s. 4

¹³⁷ Hizmetli, “İsmail Hakkı İzmirli'nin Hayatı, Eserleri ve Mezhep Anlayışı”, *M.E.K. Dergisi*, sy. 18, s. 35; Çetinkaya, s. 60

¹³⁸ İzmirli, *Hikmet-i Teşrî*, 3

¹³⁹ Ülkütaşır, “İzmirli İsmail Hakkı”, *Y.S.R.*, c. II, sy. 14, s. 90

oğullarından olan Mekke araplarının, bu arada Peygamber Efendimizin, İsrailoğulları olan Yahudilerin, Medine'deki Evs ve Hazrec kabilelerinin Türk asıllı oldukları¹⁴⁰; Mısır kralı Mukavkıs'ın Peygamber Efendimize gönderdiği dört cariyeden biri olan ve kendisinden İbrahim'in dünyaya geldiği Mariye'nin Türk kızı olduğunu...vb.¹⁴¹ kaydeder. İzmirli bu konular hakkında şöyle demektedir: "Araştırmalar ilerlerse bu cihetin ilmî bir surette tahakkuk edebileceği pek muhtemeldir."¹⁴² Onun bu cümlelerinden hareketle, yukarıda zikrettiği fikirlerin, sağlam delillere bina edilmeyip tahminler üzerine kurulmuş bir takım teoriler olduğu söylenilebilir. İzmirli'nin bu üslûbu, Cumhuriyet öncesinde yazdığı eserlerinden alışık olmadığımız bir üslûptur.

Önsözden sonra Tükler'in İslam hukuk tarihindeki yerlerinden bahsetmektedir. Onların İslam Hukukuna yapmış oldukları hizmeti ortaya çıkarmak için İslam hukuk tarihini çeşitli devrelere ayırmıştır.

Oğlu Celalettin İzmirli, babasının Din-i Tabi Din-i İslam isimli eserini de fikhî eserleri içinde zikretmiş¹⁴³ olsa da bu doğru değildir. Zira bu kitap muhteva açısından fikhî bir özellik taşımadığı gibi, amaç bakımından da fikhî bir nitelik taşımaz. Sadeleştirenin de ifade ettiği gibi eserin yazılış gayesi, bazı batılı filozofların ilahî dinlere karşı ortaya attıkları iddiaları red ve tanımadıkları İslam'ı onlara tanıtmaktır.¹⁴⁴

2.2.1.2. Makaleleri

İzmirli İsmail Hakkı'nın fikhî eserlerinin yanında, Ceride-i İlmiyye ve Sebilürreşat mecmualarında yayınlanmış, fıkıhla ilgili kırk civarında makalesi vardır. Makalelerin bir kısmı, sorulan sorulara verilen cevaplar mahiyetindedir. Bazıları da seri makaleler şeklindedir.

Hikmet-i Teşrî' veya Mehasin-i Şerayi' isimli makale serisi,¹⁴⁵ Orucun ve Ramazanın Faziletleri,¹⁴⁶ Nukûl-u İslamiyye,¹⁴⁷ Edille-i Şer'iyye¹⁴⁸ isimli makaleleriyle,

¹⁴⁰ İzmirli, *Müslüman Türk Hukuku ve Dini*, Ankara, 1935, s.4-5

¹⁴¹ İzmirli, *Müslüman Türk Hukuku ve Dini*, s. 5

¹⁴² İzmirli, *Müslüman Türk Hukuku ve Dini*, s. 5

¹⁴³ Celalettin, "Merhum Üstat Şarkta Rönesans Yapmış Güçlü bir Şahsiyeti", *Y.S.*, c. IV, sy. 4-72, s. 5

¹⁴⁴ Karadeniz, *Osman, İslam Dini ve Tabi Din (Takdim)*, İzmir, 1998, s. 12

¹⁴⁵ İzmirli, "Hikmet-i Teşrî' veya Mehasin-i Şerayi", *Ceride-i İlmiye*, İstanbul, 1918, c. IV, sy.41, s.1215 vd.

¹⁴⁶ İzmirli, "Orucun ve Ramazanın Faziletleri", *C.İ.*, c IV, sy.45, s.1380

¹⁴⁷ İzmirli, "Nukûl-u İslamiyye", *C.İ.*, c.VII, sy.69, s. 2225

¹⁴⁸ İzmirli, "Edille-i Şer'iye", *C.İ.*, c.VII, sy. 69, s. 2226

yine İhtilaf-ı Fukaha isimli makale serisi,¹⁴⁹ İzmirli'nin Ceride-i İlmiyye Mecmuası'nda yayınlanmış fikhî makaleleridir.

Onun fikhî makalelerinin büyük bir bölümü Sebilürreşat Mecmuası'nda yayınlanmıştır. Fıkıh-hilafiyat, fıkıh-fetava ve fıkıh üst başlıkları altında yayınlanan bu makalelerin çoğu usûl-ü fıkıhla ilgili olup, bir kısmı da furu fıkıhla ilgilidir.

Fıkıh-hilafiyat üst başlığı altında yayınlanan, "Emir ve Nehiy Bahsi",¹⁵⁰ "A'yana Muzaf Olan Ahkam-ı Şer'iyye Hakkında Mezahib",¹⁵¹ "Mücmelin Hükümleri"¹⁵² "Zahir ile Muhtemelin Hükümleri",¹⁵³ ve "Mefhum-u Muhalefet"¹⁵⁴ isimli makalelerinde, adı geçen konuları, İlm-i Hilaf'ın usûbu içerisinde ele almış ve işlemiştir.

Fıkıh ve fıkıh-fetava üst başlığı altında yayınlanan diğer makalelerinde de usûl ve furu ile ilgili muhtelif konuları ele almıştır. İzmirli'nin Sebilürreşat'daki fikhî makalelerinin dökümünün tamamen ortaya çıkması için, bahsi geçen makalelerini de kayda geçirmenin uygun olacağını düşünüyor ve onları da aşağıda zikrediyoruz: "Ribe'l-Fadl ve Ribe'n-Nesî",¹⁵⁵ "Müftî ve Kadı",¹⁵⁶ "Kadı'nın İftası",¹⁵⁷ "Taklid-i Kada",¹⁵⁸ "Diyanet ve Kada",¹⁵⁹ "Ahkam-ı Şer'iyyenin Telakki Olunduğu Birinci Tarik"¹⁶⁰ "Cevazın Ahkam-ı Şer'iyyeden Olup Olmadığı",¹⁶¹ "Mevarid-i İcmanın Kaffesini Bilmek Şart mıdır?",¹⁶² "Sebilürreşat'a Oniki Sual ve Cevapları",¹⁶³ "Her Mesele-i Fıkhiyye İçin Bir Nakil Lazım mıdır?"¹⁶⁴ "Diş D oldurmak Meselesi",¹⁶⁵ "İçtimaî Usûl-ü Fıkha İhtiyaç Var mı?"¹⁶⁶

¹⁴⁹ İzmirli, "İhtilaf-ı Fukaha", C.I., c.VII, sy. 70, s. 2263 vd.

¹⁵⁰ İzmirli, "Emir ve Nehiy Bahsi", S.R., c. XIV, sy. 347, s. 68-70

¹⁵¹ İzmirli, "A'yana Muzaf Olan Ahkam-ı Şer'iyye Hakkında Mezahib", S.R.; c. XIV, sy. 348, s. 76-77

¹⁵² İzmirli, "Mücmelin Hükümleri", S.R., c. XIV, sy. 349, s. 83-86

¹⁵³ İzmirli, "Zahir ile Muhtemelin Hükümleri", S.R., c. XIV, sy. 350, s. 90-93

¹⁵⁴ İzmirli, "Mefhum-u Muhalefet", S.R., c. XIV, sy. 351, s. 100-102

¹⁵⁵ İzmirli, "Ribe'l-Fadl ve Ribe'n-Nesî", S.R., c. 11, sy. 275, s.231; c. 12, sy. 286, s.411-414; c. 12, sy. 287, s. 2-4

¹⁵⁶ İzmirli, "Müftî ve Kadı", S.R., c. 14, sy. 359, s. 169-171

¹⁵⁷ İzmirli, "Kadı'nın İftası", S.R., c. 14, sy. 360, s. 183-184

¹⁵⁸ İzmirli, "Taklid-i Kada", S.R., c. 15, sy. 370, s. 106-108

¹⁵⁹ İzmirli, "Diyanet ve Kada", S.R., c. 15, sy. 373, s. 159-161

¹⁶⁰ İzmirli, "Ahkam-ı Şer'iyyenin Telakki Olunduğu Birinci Tarik", S.R., sy. XIII, sy. 346, s. 62-64

¹⁶¹ İzmirli, "Cevazın Ahkam-ı Şer'iyyeden Olup Olmadığı", S.R., c.XII, sy. 303, s. 296-301; c.XII, sy. 304, s. 315-319; c.XII, sy. 305, s. 326-329; c.XII, sy. 306, s. 345-351; c. XIII, sy. 329, s. 128-129; c. XIII, sy. 330, s. 135-137

¹⁶² İzmirli, "Mevarid-i İcmanın Kaffesini Bilmek Şart mıdır?", S.R., c. XII, sy.288, s. 22-24

¹⁶³ İzmirli, "Sebilürreşat'a Oniki Sual ve Cevapları", S.R., c. XII, sy. 292, s. 94-97

¹⁶⁴ İzmirli, "Her Mesele-i Fıkhiyye İçin Bir Nakil Lazım mıdır?", S.R., c. XII, sy. 290, s. 58-60

¹⁶⁵ İzmirli, "Diş Doldurmak Meselesi", S.R., c. XII, sy. 289, s. 42-44; c. XII, sy. 302, s. 278-280

¹⁶⁶ İzmirli, "İçtimaî Usûl-ü Fıkha İhtiyaç Var mı?", S.R., c. XII, sy. 298, s. 211-216

“Hullenin Sukutu Sûretleri”,¹⁶⁷ “Örfün Nazar-ı Şerideki Mevki”,¹⁶⁸ “Fıkıh-ı Zahirî”,¹⁶⁹ “İçtihadın Bais-i Tevellüdü”,¹⁷⁰ “İcma, Kıyas ve İstihsanın Esasları”,¹⁷¹ “Amel-i Ehl-i Medine”,¹⁷² “Cevaz, Tabir-i Aharla Mubah”,¹⁷³ “Tesettür Meselesinin Tarik-i Halli”,¹⁷⁴ “Her Müslümanın Sarık Sarması Vacip midir?”¹⁷⁵

2.2.1.3. Ansiklopedi Maddeleri

İzmirli İsmail Hakkı'nın ilmî çalışmalarının bir bölümünü de İslam-Türk Ansiklopedisi'nde yazdığı maddeler oluşturmaktadır. Kelam, felsefe, tasavvuf, hadis, siyer ve lügat vb. bir çok ilim dalında olduğu gibi, fıkıh ilmiyle ilgili maddeler de yazmıştır. Fıkıhla ilgili ansiklopedi maddelerine geçmeden önce, onun çok ehemmiyet verdiği bu ansiklopedi hakkında bilgi vermek istiyoruz.

Onun çok önem verdiği, fakat tamamlandığını görmeye ömrünün yetmediği çalışmalarından biri de, müşterek bir çalışma olan İslam-Türk Ansiklopedisidir. 1941 yılında Kamil Miras, Ömer Rıza Doğrul ve Eşref Edip'le birlikte ansiklopediyi çıkarmaya başlamışlardır. İzmirli, Kamil Miras'ın ifadesiyle İslam-Türk Ansiklopedisinin kurucularından ve en önemli unsurlarındandır.¹⁷⁶ Eşref Edip, onun bu ansiklopediye atfettiği ehemmiyeti şöyle anlatıyor: “Ansiklopedimizin temelleri onun himmet ve kudretiyle kuruldu ve gelişti. O bu esere çok ehemmiyet veriyordu. Maddelerin tespit edilmesi ve toplanması hususunda ne büyük gayretleri vardır. İlim aşkı o kadar taşkındı ki, mümkün olsa her maddeyi kendi yazacaktı.”¹⁷⁷ İslam Ansiklopedisi'ne tepki olarak düşünülen bu Ansiklopedi'nin,¹⁷⁸ İzmirlinin de aralarında bulunduğu kurucular heyeti, amaçlarını şu şekilde açıklıyorlar: “Yabancı milletler tarafından İslam Ansiklopedisi yazılmış ve neşredilmiş olmasına rağmen, bizim tarafımızdan bir İslam-Türk Ansiklopedisi vücuda

¹⁶⁷ İzmirli “Hullenin Sukutu Sûretleri”, S.R., c.XII, sy. 300, s. 245-248

¹⁶⁸ İzmirli, “Örfün Nazar-ı Şerideki Mevki”, S.R., c. XII, sy. 293, s. 128-132

¹⁶⁹ İzmirli, “Fıkıh-ı Zahirî”, S.R., c. XII, sy. 296, s. 170-175

¹⁷⁰ İzmirli, “İçtihadın Bais-i Tevellüdü”, S.R., c. XII, sy. 297, s. 190-195

¹⁷¹ İzmirli, “İcma, Kıyas ve İstihsanın Esasları”, S.R., c.XII, sy. 295, s. 150-154

¹⁷² İzmirli, “Amel-i Ehl-i Medine”, S.R., c.XII, sy. 294, s. 134-138

¹⁷³ İzmirli, “Cevaz, Tabir-i Aharla Mubah”, S.R., c.XII, sy. 307, s. 358-360

¹⁷⁴ İzmirli, “Tesettür Meselesinin Tarik-i Halli”, S.R., c.XII, sy. 291, s. 78-80

¹⁷⁵ İzmirli, “Her Müslümanın Sarık Sarması Vacip midir?”, S.R., c. XI, sy. 301, s. 262-263; *Sebilürreşat'ta yayınlanmış diğer makaleleri için bk., Ceylan, Abdullah, Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşat Mecmuaları Fihristi, Ankara, 1991, s. 395-397*

¹⁷⁶ Miras, Kamil, “Rahmetli Üstat İsmail Hakkı İzmirli”, İ.T.A. Mecmuası, İstanbul, 1944, c.II, sy.63-64, s.2

¹⁷⁷ Edip, İlim Güneşi, Y.S.R., c. II sy. 30, s. 66

¹⁷⁸ Kara, II, 92

getirilmemiş olması, bu yabancılar için de me'haz teşkil edecek, bizim de onların da bilgisini artıracak, bilhassa bizim kendi özümüze müteallık ilimlerde hâlâ onlara karşı alemdarlık mevkiinden düşmediğimizi, düşmeyeceğimizi gösterecek bir eserin hazırlanmamış ve basılmamış olması memleketimizin güzidelerini en derin aşk ve şevk ile çalışmaya teşvik için kafi gelmiş ve bu yüzden bu eser uzun senelerin mahsulü olan bir gayretle kurulmuştur.¹⁷⁹ İzmirli, İslam-Türk aleminin yıkılış devrinden çıkıp uyanış devrine girdiğini ve bu eserin de uyanış çağına denk geldiğini, ayrıca bu eserin, mazi ile hali, hal ile istikbali birbirine bağlamayı istihdaf ettiğini ifade etmektedir.¹⁸⁰

İzmirli, Ansiklopedi için bir çok madde yazmıştır. Nihayet, Peygamberimizin babası Abdullah'ın ehl-i necat yahut ehl-i nar olduğuna dair Eş'arî ve Maturîdîlerin telakki ve muhakemelerine dair yazısını Eşref Edip ve Kamil Miras'a göndermiş, o sıralarda vefat etmişti. Birinci cildine katkıda bulunmuş olduğu İslam-Türk Ansiklopedisi'nin ikinci cildine fiilî olarak katkıda bulunamamıştır¹⁸¹

Ansiklopedinin henüz birinci cildi çıkmışken vefat ettiğinden dolayı, diğer ilim dallarıyla ilgili maddelerinde olduğu gibi, fıkıhla ilgili maddelerinin sayısında da sınırlılık göze çarpmaktadır. Taramalarımızda fıkıhla ilgili ancak; Abdest,¹⁸² Âcil,¹⁸³ Âdab,¹⁸⁴ Âlim,¹⁸⁵ Kadı Âfiye¹⁸⁶ ve Seyfuddin Âmidî¹⁸⁷ maddelerini tespit ettik

Toplunun her kesimine hitap edecek birer ansiklopedi maddesi olmaları itibarıyla daha kısa ve daha açık olarak yazılmış bu maddeler, İzmirli'nin bu günkü harflerle basılmış yazılarındanadır.

2.2.2. Diğer Eserleri

2.2.2.1. Kur'an ile İlgili Eserleri:

a-Maâni'l-Kur'an, İstanbul, 1344.

¹⁷⁹ Tahrir Heyeti, Mukaddime, İ.T.A., I, 9

¹⁸⁰ İzmirli, "İslam İlimleri", İ.T.A., I, 25

¹⁸¹ Miras, "Rahmetli Üstat İsmail Hakkı İzmirli", İ.T.A. Mecmuası, c.II, sy.63-64, s. 2

¹⁸² İzmirli, "Abdest" md., İ.T.A., İstanbul, 1946, II, 198-201 (İzmirli bu maddeyi daha önce yazmış, ancak vefatından sonra yayınlanabilmiştir).

¹⁸³ İzmirli, "Âcil" md., İ.T.A., I, 53

¹⁸⁴ İzmirli, "Âdab" md., İ.T.A., I, 60

¹⁸⁵ İzmirli, "Âlim" md., İ.T.A., I, 327

¹⁸⁶ İzmirli, "Kadı Âfiye" md., İ.T.A., I, 114

¹⁸⁷ İzmirli, "Seyfuddin Âmidî" md., İ.T.A., I, 379

b-Tarih-i Kur'an, İstanbul, 1927.¹⁸⁸

c-Tahlil-i Kur'an.(Basılmamıştır.)¹⁸⁹

2.2.2.2. Hadisle İlgili Eserleri:

a- Tarihi-i Hadis, İstanbul, 1340

b-Mevzu Hadisler (Basılmamıştır; 106 varak olup, Süleymaniye Kütüphanesinin İzmirli bölümünde, 357, 297 ve 3-9435 numaralarında kayıtlıdır.¹⁹⁰

c-Ahlak ve Tasavvuf Kitaplarındaki Ehadis Hakkında, (Basılmamıştır; Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli bölümü, 9435 numarada kayıtlıdır.)¹⁹¹

d- Binbir Hadis, İstanbul, 1926

2.2.2.3. İslam Tarihiyle İlgili Eserleri:

a-Siyer-i Celile-i Nebviyye, İstanbul, 1332.

b-Tarih-i İslam, (Basılmamış olup, Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli bölümü, 3756 numarada kayıtlıdır.)¹⁹²

c-Şark Kaynaklarına Göre Müslümanlıktan Evvel Türk Kültürünün Arap Yarımadasındaki İzleri, İstanbul, 1937.¹⁹³

d- Müslüman Türk Din Alimleri, İstanbul, 1936.¹⁹⁴

e- Altınordu Devletine Ait Metinlerin Tenkidi, İstanbul, 1941.¹⁹⁵

2.2.2.4. Kelâmla İlgili Eserleri:

a-Muhassalü'l-Kelâm ve'l-Hikme, İstanbul, 1336.

b-Mulahhas İlmi Tevhid, İstanbul, 1338.

c-Yeni İlmi Kelâm, I. cilt, İstanbul, 1339; II. Cilt, İstanbul, 1340.

¹⁸⁸ Çetinkaya, s. 57

¹⁸⁹ Hizmetli, "İsmail Hakkı İzmirli'nin Hayatı, Eserleri ve Mezhep Anlayışı", M.E.K. Dergisi, c.V, sy. 18, s. 33

¹⁹⁰ Çetinkaya, s. 57

¹⁹¹ Çetinkaya, s. 57

¹⁹² Çetinkaya, s. 58

¹⁹³ Çetinkaya, s. 58

¹⁹⁴ Çetinkaya, s. 58

¹⁹⁵ Çetinkaya, s. 58

d- İlm-i Kelâm Sualleri, (Basılmamış olup, Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli bölümü, 3731/1 numarasında kayıtlıdır.)¹⁹⁶

e-Risalatü't-Teselsül, (Basılmamış olup, Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli bölümü, 3741/8 numarasında kayıtlıdır.)¹⁹⁷

2.2.2.5. Dinin Tanıtımıyla İlgili Eserleri:

a-Tezkere-i Hak, İstanbul, 1917.¹⁹⁸

b-el-Cevabu's-Sedîd fî Beyan-i Dini't-Tevhit, İstanbul, 1341. (Fahri Unan tarafından sadeleştirilmiş, Diyanet Vakfı tarafından 1995 yılında Ankara'da basılmıştır.)

c-Din Dersleri, İstanbul, 1341.

d-Din-i İslam Din-i Tabî, (Eser, Osman Karadeniz tarafından sadeleştirilip, takdim ve notlarla 1998 yılında İzmir'de basılmıştır.)

e-el-Furkan beyne't-Tevfik ve'l Hızlan (Eser, basılmamıştır. Ancak Abdülkadir Şener tarafından sadeleştirilmektedir.)

f-Amerika'dan Gönderilen 18 Suale Cevap, (Eser, basılmamış olup, Süleymaniye Kütüphanesinde İzmirli bölümü, 3745 numarası ile kayıtlıdır.)¹⁹⁹

2.2.2.6. Mezhepler Tarihiyle İlgili Eserleri:

a-Dürzî Mezhebi, İstanbul, 1926.

b-Küllabiye Mezhebi, İstanbul, 1925.²⁰⁰

c-Nusayriyye, Şeyhiyye, Babaiyye, Vehhabiyye (Basılmamıştır. Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli bölümü, 3738 numarasıyla kayıtlıdır.)²⁰¹

d-Kadı Ebû Ya'lâ Mezhebi, İstanbul, 1925.²⁰²

e-Ta'alim-i Mutezile (Basılmamıştır. Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli bölümünde, 3760 numarasıyla kayıtlıdır.)²⁰³

¹⁹⁶ Çetinkaya, s. 58

¹⁹⁷ Çetinkaya, s. 58

¹⁹⁸ Hizmetli, "İsmail Hakkı İzmirli'nin Hayatı, Eserleri ve Mezhep Anlayışı", M.E.K. Dergisi, c.V, sy. 18, s. 34

¹⁹⁹ Hizmetli, "İsmail Hakkı İzmirli'nin Hayatı, Eserleri ve Mezhep Anlayışı", M.E.K. Dergisi, c.V, sy. 18, s. 34

²⁰⁰ Çetinkaya, s. 58

²⁰¹ Çetinkaya, s. 58

²⁰² Çetinkaya, s. 58

²⁰³ Çetinkaya, s. 58

2.2.2.7. Dinler Tarihiyle İlgili Eserler:

- a- Yahudi Tarihi, (Basılmamıştır.)²⁰⁴
- b- Yahudilik, Hristiyanlık, Müslümanlık, İstanbul, 1926.²⁰⁵

2.2.2.8. Ahlak ve Tasavvufia İlgili Eserleri:

- a-Gazilere Armağan, İstanbul, 1333.
- b- Mustasvıfa Sözleri mi Tasavvufun Zaferleri mi Hakkın Zaferleri, İstanbul, 1341.
- c-Tasavvuf Tarihi, (Basılmamıştır.)²⁰⁶

2.2.2.9. Felsefe ile İlgili Eserleri:

- a-Felsefe Dersleri, İstanbul, 1330.
- b-Arap Felsefesi, İstanbul, 1329.
- c-Tarih-i Felsefe-i İslamiyye, İstanbul, 1338.
- d-Muhtasar Felsefe-i Ūlâ, İstanbul, 1329.
- e-Felsefe-Hikmet, İstanbul, 1333.
- f-İslamda İlk Tercüme, İstanbul, 1919.²⁰⁷
- g- Ebûbekir Razî, İstanbul, 1341.
- h-İhvan-ı Safa Felsefesi, İstanbul, 1327.
- ı-Arap Filozofu Yakup el-Kindî, İstanbul, 1926.
- i-Muhtasar Fârâbî Felsefesi, İstanbul, 1927.²⁰⁸
- j-İbn Yunus ve İbn Heysem, İstanbul, 1928.²⁰⁹
- k-Ebû Hayyan et-Tevhîdî, İstanbul, 1928.²¹⁰
- l-İbn Miskeveyh Felsefesi ve Eserleri, İstanbul, 1929.²¹¹

²⁰⁴ Çetinkaya, s. 59

²⁰⁵ Çetinkaya, s. 59

²⁰⁶ Çetinkaya, s. 59

²⁰⁷ Çetinkaya, s. 60

²⁰⁸ Hizmetli, "İsmail Hakka İzmirli'nin Hayatı, Eserleri ve Mezhep Anlayışı", M.E.K. Dergisi, c., sy. 19, s. 34

²⁰⁹ Hizmetli, "İsmail Hakka İzmirli'nin Hayatı, Eserleri ve Mezhep Anlayışı", M.E.K. Dergisi, c., sy. 19, s. 34

²¹⁰ Hizmetli, "İsmail Hakka İzmirli'nin Hayatı, Eserleri ve Mezhep Anlayışı", M.E.K. Dergisi, c., sy. 19, s. 34

²¹¹ Hizmetli, "İsmail Hakka İzmirli'nin Hayatı, Eserleri ve Mezhep Anlayışı", M.E.K. Dergisi, c., sy. 19, s. 34

m-Müslüman Türk Filozofları, İstanbul, 1933.²¹²

n-İslam Filozofları İle Garp Filozofları Arasında Mukayese, Ankara, 1944 (Süleyman Hayri Bolay tarafından, ilaveli dipnotlarla sadeleştirilip, 1973'te Ankara'da basılmıştır.)

o-Risale-i Hudûs, (Basılmamış olup, Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli bölümü, 3740 numarada kayıtlıdır.)²¹³

ö-Risale-i Hudûs-u Alem, (Basılmamış olup, aynı yerde, 3742 numarada kayıtlıdır.)²¹⁴

2.2.2.10. Mantıkla İlgili Eserleri:

a-Mîyaru'l-Ulûm, İstanbul, 1315.

b-Mantık-ı Tatbîkî veya Fenn-i Esâlib, İstanbul, 1909.²¹⁵

c-İlm-i Mantık, İstanbul, 1329.

d-Fenn-i Menahic-Metodoloji, İstanbul, 1329.

e-Mîzanu'l-İtidal, İstanbul, 1913.²¹⁶

2.2.2.11. Çeşitli Konularla İlgili Eserleri:

a-Tasnîfu'l-Ulûm, (Basılmamış olup, Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli bölümü 3759 / 1, numarada kayıtlıdır.)²¹⁷

b-Son yıllarında yazmaya başladığı "Fatih'in Felsefî Cephesi" adlı eseri, ömrünün vefa etmemesi nedeniyle tamamlanamamıştır.²¹⁸

c-İslam İlimleri, İstanbul, 1941 (Eser aynı tarihte, İslam - Türk Ansiklopedisinin, I. cildinde mukaddime olarak basılmıştır)

İzmirli İsmail Hakkı'nın yazdığı eser ve makaleleri hâlâ güncelliğini ve önemini muhafaza etmektedir. Bu gün tartışılan konularla, onun ele aldığı meseleler karşılaştırılınca bu durum daha iyi anlaşılır.

²¹² Ülken, s.283

²¹³ Çetinkaya, s. 60

²¹⁴ Hizmetli, "İsmail Hakkı İzmirli'nin Hayatı, Eserleri ve Mezhep Anlayışı", M.E.K Dergisi, c., sy. 19, s. 34

²¹⁵ Çetinkaya, s. 59

²¹⁶ Çetinkaya, s. 60

²¹⁷ Hizmetli, "İsmail Hakkı İzmirli'nin Hayatı, Eserleri ve Mezhep Anlayışı", M.E.K Dergisi, c., sy. 19, s. 39

²¹⁸ Hizmetli, İzmirli İsmail Hakkı, s. 82

II. BÖLÜM

3. İSLAM HUKUKUNDAKİ YERİ

3.1. İzmirli İsmail Hakkı ve Usûl-ü Fıkıh

Osmanlı İmparatorluğu, son dönemlerinde siyasi, askerî, iktisadî ve içtimai problemlerle cedelleyordu. Aydınlar bu çıkmazdan kurtarılması için ona çeşitli reçeteler sunuyorlardı. Bu reçetelerin bir kısmı, hâdiselerin batılilar gibi çözülmesini öneriyordu. Çünkü Batı, Osmanlı İmparatorluğu'ndan güçlüydü ve bu güç Batı değer yargılarının bir sonucuydu. Reçetelerden bir kısmı da fıkıh eksenliydi. Bu reçeteleri sunan aydınlar, hâdiselerin fıkıh çerçevesinde çözülmesi gerektiğini savunuyor ve bu yolda çaba sarf ediyorlardı. Çünkü fıkıh, özellikle usûl-ü fıkıh uzun yıllar İslam cemiyetinin meselelerine çözüm bulmada aktif rol oynamıştı²¹⁹ ve fıkıh yaşanılabilir bir toplum oluşturmak için gerekli olan potansiyele sahipti.

Ancak yeni gelişmeler, yeni olaylar tabiatıyla yeni fikhî açıklamaları, yorumları gerekli kılmakta, bu gelişmelerin henüz gerçekleşmediği zamanlarda yazılmış olan fikhî mirasın, bu gelişmelere ışık tutmasının beklenemeyeceği açıktı. Yeni hâdiselerin hükme bağlanması içtihatla mümkündü. Fakat bu müessese gereği gibi çalışmıyordu. Hatta bazılarına göre bu müessesenin kapısı kapanmıştı. Bu düşünce muhaliflerce koz olarak kullanılıyor, fikhin olayları tanımlama ve çözüme kavuşturup hükme bağlamada yetersiz kaldığını; bunun fikhin yapısal bir problemi olduğunu; bundan sonra da hiçbir olayı hükme bağlayamayacağını savunuyorlardı.

Bu tartışmaların içinde bütün etkinliğiyle İzmirli de vardı ve o da hâdiselerin fıkıhla çözüme kavuşturulması taraftarıydı.²²⁰

İzmirli İsmail Hakkı, bir çok sahada kendini yetiştirmiş ve bu yönüyle öne çıkmış ilim adamlarımızdan biridir. Onun kendini yetiştirdiği en önemli sahalardan birisi de fıkıhtır. Yukarıda da zikrettiğimiz gibi zaten problemlerin çözümünde fikhî esas aldığı için, bu alanda hem önemli eserler kaleme almış, hem de bu eserlerini Darulfünûn'un çeşitli şubelerinde okutmuştur.

²¹⁹ *Baktır, Mustafa, Usûl-ü Fıkıhın Ortaya Çıkışı ve Günümüzdeki Önemi, Erzurum, 1993, Yayınlanmamış Çalışma, s. 64*

²²⁰ *Şentürk, s. 143*

İzmirli fıkı, tarih, usûl, furu ve hikmet boyutlarıyla ele almıştır. Birbirlerinin mütemmimi olan bu şubelerden her biriyle ilgili eserler ve makaleler yazmıştır. Ancak İzmirli İsmail Hakkı'nın eserlerini ve makalelerini göz önünde bulundurduğumuzda usûl-ü fıkha daha fazla ağırlık verdiğini açık bir şekilde görebiliriz. Eserlerinin hemen hemen tamamı, makalelerininse büyük bir çoğunluğu usûl-ü fıkıhla ilgilidir. Bu durumdan, İzmirli'nin usûl-ü fıkha daha fazla önem verdiği anlaşılmaktadır. Bu da tabîdir. Zira fıkıh ilminin kökleri, usûl-ü fıkıhın derinliklerinde saklıdır.

Usûl-ü fıkıhı ahkâmın felsefesi olarak gören İzmirli,²²¹ bu ilmin İslam milleti tarafından sonradan ihdas edilmiş bir ilim olduğunu söylemekte ve çıkış gerekçesini şöyle açıklamaktadır: “Selefin elfazdan meâniyi istinbat hususunda meleke-i lisanîleri vardı. Kavanin-i ahkam-ı şer’iyyenin çoğu onlardan me’huz idi. Kurban ahd-i risalet münasebetiyle rivayetin ahvalini layıkıyla bildiklerinden esanid-i sünnet bahsine de ihtiyaçları yoktu.”²²² “Ne zaman ki selef çekildi, sadr-ı evvel geçti, kavm-i Arab’a başka kavimler karıştı, ulûm meleke iken sanat, lügat selika iken ilim oldu, hadisat çoğaldı, vakıy’ arttı, selefin fetvaları her hâdis ve vakıa için kafi görülmez oldu, artık aslî deliller olan Kitap, sünnet, icma ve kıyastan ahkam-ı şer’iyyeyi istinbat etmek için başlı başına bir fenne ihtiyaç hasıl oldu. Böylelikle usûl-ü fıkıh namıyla bir fen zuhur etti.”²²³

İzmirli usûl-ü fıkıhın İslamî ilimler içinde apayrı bir yere sahip olduğunu ifade etmiştir. Bu ilmin, İslamî ilimlerin baştacı ve müçtehitlerin kendisiyle imtiyaz kazandığı bir ilim olduğunu söylemiştir.²²⁴ “Kavanin-i medeniyye ve umumiyemiz ve bi’l-umum kavanin-i hükûmat-ı İslamiyyemizin esası”²²⁵ diye takdim ettiği usûl-ü fıkıhın, problemlerini fıkıh yoluyla çözen bir toplumsal yapının temelini teşkil ettiğini açıkça anlatmaktadır.

Usûl-ü fıkha atfettiği bu önemden dolayı İzmirli'nin, fıkıh eserlerinin çoğunun usûl-ü fıkıhla ilgili olduğunu söylemiştik. Bu sebepten dolayı usûlle ilgili eserleri hakkında genel bir bilgi vermek faydalı olacaktır.

Usûl kitaplarının bu günkü anlamda sistematik olduğunu söylemek mümkün değildir. Konular dağınıktır ve kendince uygun olan yerde işlenmiştir. Örneğin Usûl-ü

²²¹ İzmirli, *Hikme-i Teşri'*, s. 3

²²² İzmirli, *İlm-i Hilaf*, I, 13

²²³ İzmirli, “*İçtimâî Usûl-ü Fıkha İhtiyaç Var mı*”, S.R. , c. XII, sy. 298, s. 214

²²⁴ İzmirli, *İlm-i Hilaf*, I, 3

²²⁵ İzmirli, *İlm-i Hilaf*, I, 3

Fıkh'ın ikinci cildinde hüsn ve kubuh hakkındaki ihtilafları anlatırken daha önce zikri geçtiği için ehl-i sünnet ve ehl-i bidat itikadî mezheplerini ve bunların amelde hangi mezhebe mensup olduklarını açıklamıştır. Bununla da kalmayarak her bir mezhebin imamları hakkında kısa da olsa bilgiler vermiş ve ondan sonra asıl konuya geçmiştir.²²⁶ Bu durumda asıl metne sayfalarca ara verilmekte ve metnin akıcılığı kaybolmaktadır. Eserlerin sistematik olmayışı, her hangi bir konunun, belirli bir yerde bulunamaması sonucunu da doğurmaktadır.

Örneklerle takviye edilmemiş bir usûl-ü fikhın ne derece eksik olduğu açıktır. İzmirli de ister kitaplarında, ister makalelerinde olsun usûl-ü fıkıhla ilgili konuları işlerken furu fıkıhtan bolca örnekler vermiş, teorik usûl konularının daha iyi anlaşılması için, onları furu fikhın somut örnekleriyle donatmıştır.²²⁷ Bütün eserlerinde buna yer vermiştir, ama Usûl-ü Fıkh'ın birinci cildinde bu yola daha fazla baş vurmuştur.

İzmirli, usûlle ilgili bazı konuları farklı eserlerinde ve bir çok makalesinde özellikle tekrar ederek onlara vurgu yapmaktadır. Örneğin, ihtilaf, ihtilaf-ı fukaha, müçtehitlerin nass karşısındaki konumları, tekrarladığı mevzulardandır.²²⁸ Onun, ısrarla tekrar ettiği bu konulara önem verdiği anlaşılmaktadır. Bu konuları, yaşadığı zaman dilimindeki ilmî ortamın doğurduğu ihtiyaçtan dolayı tekrarlamış olduğu da düşünülebilir.

Hilmi Ziya Ülken, içinde İzmirli'nin de bulunduğu modern İslamcıların, hukukî sistemi yeni ihtiyaçlara göre geliştirme gayretinde olduklarını yazar.²²⁹ İzmirli bu husustaki eğilimini açıklarken yeni bir usûl-ü fıkha ihtiyaç olduğunu, ancak burada şer'î delillerin ve usûl kaidelerinin tamamıyla ve hiç değiştirilmeden kalması gerektiğini, ayrıca örf ve âdet hakkında fukaha-i dinin dediğinden fazla bir şey denmemesi gerektiğini ifade etmiştir.²³⁰ Görüldüğü gibi buraya kadar ki söylediklerinden, yeni usûlü fıkha dair bir işaret alınmamaktadır.

Yeni usûl-ü fıkıhla ilgili düşüncelerini şu satırlarda anlatmıştır: "Yalnız tatbikat kısmı şöylece üç kısma ayrılacaktır: Şevahit, emsile ve nezair. Kitap ve sünnetten, fukahanın sözlerinden deliller getirilecektir. Misaller ibadetle ilgili konulara mülkî ve

²²⁶ İzmirli, *Usûl-ü Fıkh*, II, 10 vd.

²²⁷ bk. İzmirli, *Usûl-ü Fıkh*, I, 87 vd. ; *Usûl-ü Fıkh*, II, 7 vd. ; *İlm-i Hilaf*, I, 33 vd.

²²⁸ İhtilaf konusunda tekrarlar için bk. İzmirli, *Usûl-ü Fıkh*, I, 81; *Usûl-ü Fıkh*, II, 8. Müçtehitlerin nass karşısındaki konumları için bk. İzmirli, *Usûl-ü Fıkh*, I, 87 ; *Usûl-ü Fıkh*, II, 9 ; *İlm-i Hilaf*, I, 33-34 ; C.İ., c. VII, sy. 69, s. 2227 ; S.R., c. XII, sy. 286, s. 413

²²⁹ Ülken, s. 277

²³⁰ İzmirli, "İçtimaf Usûl-ü Fıkha İhtiyaç Var mı", S.R., c. XII, sy. 298, s. 216

askerî konulardan da örnekler verilecektir.”²³¹ Bu sözlerden de anlaşılacağı gibi İzmirli yenilik istemekle birlikte, biraz daha çekingen davranmaktadır. Nitekim Abdülkadir Şener, İzmirli ile, aynı fakültede usûl okutan Seyyit Bey’i mukayese ederken, usûl-ü fıkha yenilik getirmede, kişisel görüşlerini söylemede, Seyyit Bey’in İzmirli’den daha cesur ve belirgin bir tavır takındığını, daha iyi tenkit ve tahlillerde bulunduğunu, yeri geldikçe kişisel tercihlerini açıkladığını ifade etmektedir.²³² Bu durumda İzmirli’nin, modern İslamcı olarak tanımlansa da, geleneksel İslamcı görünümü verdiği söylenebilir.

İzmirli, İmam-ı A’zam Ebû Hanife(ö.150 / 767)’yi ve onun fıkıh geleneğini bâriz bir şekilde övmekte ve bu geleneğin esaslarını kabul etmektedir. Usûl-ü fıkıh vaz’ edenlerin ve bu hususta ilk eserleri verenlerin Hanefî alimleri olduğunu ifade eden İzmirli,²³³ vaz’ etmekle kalmayıp onu genişletenlerin de Hanefiler olduğunu zikretmektedir.²³⁴

İzmirli, Usûl-ü fıkıh, Ebû Hanife’nin öğrencilerinden Ebû Yusuf (ö.182/798)’un vaz’ ettiğini, ancak bu dalda ilk müdevven eserin, İmam-ı Azam’ın diğer öğrencisi İmam Muhammed (ö.189/805)’in telifatından istifade eden İmam Şafi (ö.204/819)’nin er-Risale adlı eseri olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, “Bazı ehl-i ilim İmam Şafi’yi vâzı-ı usûl-ü fıkıh gösteriyorlarsa da, muvafık-ı hakikat değildir. Filvaki meşhur olan böyledir. Fakat tahkik sonunda böyle olmadığı zahir olur.”²³⁵ Nitekim Muvaffakuddin b. Ahmed el-Mekkî (ö.568/1173) ve İmam Kerderî (ö.827/1424), yazmış oldukları Menakibu Ebî Hanife isimli kitaplarında, muhaddislerin büyüklerinden Talha b. Muhammet b. Cafer(ö.380/991)’den naklen, Ebû Yusuf’un, mezheb-i Ebî Hanife üzere usûl-ü fıkıh vaz’ ettiğini zikrederler.²³⁶ Ayrıca, İmam Muhammed’in el-Camiu’s- Sağır adlı eserinin şerhi olan en-Nafiu’l-Kebir’de Abdulhayy el-Leknevî (1304/1886) usûl-ü fıkıh vâz’edenin Ebû Yusuf olduğu zikretmiştir.”²³⁷

²³¹ İzmirli, “İçtimâî Usûl-ü Fıkha İhtiyaç Var mı”, S.R., c.XII, sy.298, s.216

²³² Şener, “Seyyit Bey’in İçtihat ve Telfik Anlayışı”, s.1

²³³ İzmirli, İlm-i Hilaf, I, 13

²³⁴ İzmirli, Usûl-ü Fıkah, I, 8

²³⁵ İzmirli, İlm-i Hilaf, I, 13

²³⁶ İzmirli, İlm-i Hilaf, I, 13. Ayrıca bk. el-Mekkî, Muvaffakuddin b. Ahmed, Menakabu Ebi Hanife Beyrut, 1981, s. 508; Kerderî, Hafızuddin Muhammed b. Muhammed, Menakabu Ebi Hanife, Beyrut, 1981, s. 395 (Bu eserlerin ikisi birlikte basılmışlardır.)

²³⁷ Leknevî, Abdulhay, en-Nafiu’l-Kebir Şerhu Camii’s-Sağır, Beyrut, 1986, s. 12 (Camii’s-Sağır’le birlikte basılmıştır.)

Usûl-ü fıkıhın vaz' edilmesinden sonra onun genişletilmesinin de Hanefilerce yapıldığını şu şekilde ifade etmektedir: "Usûl-ü tevsî' eden de yine eimme-i Hanefiyyedir. Şöyle ki, Ebûbekir b. Ahmet b. Ali er-Razî el-Cessas (ö.370/980), bu fende bir kitap telif etmişti. Sonra Ebû Zeyd ed-Debûsî kıyas bahsini cümleden ziyade geniş yazdı. Kıyasta ihtiyaç duyulan şartları ikmal etti. Artık bununla ilm-i usûl-ü fıkıh kemal buldu. Bundan sonra Fâhru'l-İslâm Pezdevî ile İmam Serahsî telifat-ı nafiada bulundular."²³⁸

Bu noktadan sonra, İzmirli'nin bazı fikhî konuları nasıl değerlendirdiğine geçebiliriz. Konu seçimi yapılırken, İzmirli'nin o konuya çok vurgu yapması ve konunun yaşadığı zamanda gündemde olması ölçü alınmıştır.

3.1.1. İçtimâî Usûl-ü Fıkıh

İçtimâî usûl-ü fıkıh tartışmaları İzmirli İsmail Hakkı'nın fikhî makalelerinin önemli bir bölümünün yazılmasına zemin teşkil etmiştir. Tartışma Ziya Gökalp'ın ve ona destek çıkan bazı aydınların yazılarıyla başlamış ve İzmirli'nin cevaplarıyla devam etmiştir. Tartışmaya geçmeden önce bu tartışmanın arka planına göz atmak istiyoruz.

Avrupa'da XIX. asır ile XX. asrın başları tam anlamıyla sistematik hukuk ilmini geliştirme ve teknik manada kanunlaştırma çağı idi. Örneğin 1804'te Fransız Medenî Kanunu (Code Civil), 1811'de Avusturya Medenî Kanunu, 1900'de Alman Medenî Kanunu, 1908'de İsviçre Medenî Kanunu ve 1912'de İsviçre Borçlar Kanunu çıkarılarak yürürlüğe girmiştir.²³⁹

Batı'nın gelişim sürecinin tabîî sonuçlarından birisi olan bu kanunlaştırma hareketleri Osmanlı aydınlarınca takip ediliyor ve bu yolda çalışmalar yapılıyordu. Daha önce bahsi geçen ikili yapı, yani problemleri batılı yöntemlerle çözmek isteyenlerle, fıkıhla çözmek isteyenlerin oluşturduğu ikili yapı bu çalışmalarda da kendini göstermekteydi. Bir taraftan Avrupa'dan çeşitli kanunlar tercüme ediliyor, diğer taraftan Arazi Kanunu (1858), Mecelle (1869-1876) ve Hukuk-u Aile Kararnamesi (1917) gibi yerli hukuk çalışmaları yapılıyordu.

²³⁸ İzmirli, *Usûl-ü Fıkıh*, I, 8

²³⁹ Şener, "İçtimâî Usûl-ü Fıkıh Tartışmaları", *A.Ü.İ.İ.E. Mecmuası*, s. 233

II. Meşrutiyetin ilanından sonra Osmanlı aydın ve ilim adamları hukukî konularla ve kanunlaştırma faaliyetleriyle daha çok ilgilenmeye başlamışlardır.²⁴⁰ İşte bu sırada Ziya Gökalp dikkat çekmektedir. Bir sosyolog olarak Gökalp, içtimaî usûl-ü fıkıh fikrini ortaya koyan makaleler yazmıştır. Abdulkadir Şener, Ziya Gökalp'ı bu konuyu ortaya atmaya iten etkenlerin başında Batı'daki ve yurdumuzdaki sistematik hukuk çalışmaları ve kanunlaştırma hareketlerinin geldiğini söyler.²⁴¹ Gökalp'ın, örf eksenli içtimaî usûl-ü fıkıh tezini, mensup olduğu sosyoloji ekolünden beslediği açıktır. Ziya Gökalp, Fransız sosyolog Emile Durkheim tarafından temsil edilen ve her şeyi cemiyet merkezli düşünen sosyoloji ekolünün²⁴² mensubudur. Hatta kendisini Durkheim'in manevî öğrencisi olarak kabul etmektedir.

Gökalp'ın "örf" eksenli bir hukukî tez ortaya atarken, mensup olduğu "cemiyet" merkezli bir düşünce ekolünden beslendiğini, örf ve cemiyet arasındaki sıkı ilişkiyi göz önünde bulundurarak zikrettik. Çünkü Gökalp'ın ifadesine göre örf, cemiyetin amelî siret ve maişetlerinde tecelli eden içtimaî vicdanıdır.²⁴³

Yukarıda bahsettiğimiz hukukî tartışma ve çalışmaların arasında Ziya Gökalp, İslam hukukunun kaynaklarından olan millî örf ve geleneklerimizden faydalanarak çağdaş hukuk ve yasama çalışmalarını temellendirmek maksadıyla fıkıh ve fıkıh usûlüne sosyolojik olarak yaklaşmak istemiştir.²⁴⁴ Bu minval üzere İslam Mecmuası'nda "Fıkıh ve İçtimaiyat",²⁴⁵ "İçtimaî Usûl-ü Fıkıh",²⁴⁶ "Hüsn ve Kubh",²⁴⁷ "Örf Nedir",²⁴⁸ ve "Kıymet Hükümleri"²⁴⁹ isimli makalelerini yayınlamıştır. Ziya Gökalp'ı desteklemek için İslam Mecmuası müdürü Halim Sabit, "İçtimaî Usûl-ü Fıkıh"²⁵⁰, "Örf-Maruf",²⁵¹ ve "İcma"²⁵² isimli makalelerini kaleme alırken, Konya Mebusu ve Darülfünûn Hukuk Şubesi Amme ve

²⁴⁰ Şener, "İçtimaî Usûl-ü Fıkıh Tartışmaları", A.Ü.İ.İ.E. Mecmuası, s. 234

²⁴¹ Şener, "İçtimaî Usûl-ü Fıkıh Tartışmaları", A.Ü.İ.İ.E. Mecmuası, s. 235

²⁴² Bolay, Süleyman Hayri, Felsefi Doktrinler Sözlüğü, Ankara, 1990, s.250

²⁴³ Gökalp, Ziya, "Fıkıh ve İçtimaiyat", İ.M., c. I, sy.2, s.41

²⁴⁴ Şener, "İçtimaî Usûl-ü Fıkıh Tartışmaları", A.Ü.İ.İ.E. Mecmuası, s. 236

²⁴⁵ Gökalp, "Fıkıh ve İçtimaiyat", İ.M., c.I, sy 2, s.40-44

²⁴⁶ Gökalp, "İçtimaî Usûl-ü Fıkıh", İ.M., c.I, sy.3, s.84-87

²⁴⁷ Gökalp, "Hüsn ve Kubh", İ.M., c.I, sy.8, s.228-230

²⁴⁸ Gökalp, "Örf Nedir", İ.M., c.I, sy.10, S.290-295

²⁴⁹ Gökalp, "Kıymet Hükümleri", İ.M., c.II, sy.17, s.469-471

²⁵⁰ Sabit, Halim, "İçtimaî Usûl-ü Fıkıh", İ.M., c.I, sy.5, s.145-150

²⁵¹ Sabit, Halim, "Örf-Maruf", İ.M., c.I, sy.10, s.304-311 ; sy.11, s.322-325 ; sy.12, s.354-357 sy.14, s.418-425

²⁵² Sabit, Halim, "İcma", İ.M., c.II, sy.18, s.487-489

İdare Hukuku muallimi Mustafa Şeref de “İçtimaî Usûl-ü Fıkıh Nasıl Teessüs Eder”²⁵³ başlıklı makalesini yazmıştır.

Öte yandan yukarıdaki makalelerden çıkarılmış olan sorularla, İçtimaî Usûl-ü Fıkıh, Sebilürreşat sayfalarına taşınmış, talebe-i ulûmdan Iraklı A.K. imzalı sorulara İzmirli İsmail Hakkı cevap vermiştir. İzmirli, sorulan on iki soruya “Fıkıh ve Feteve”,²⁵⁴ “Örfün Nazar-ı Şer’îdeki Mevkiî”,²⁵⁵ “Amel-i Ehl-i Medine”,²⁵⁶ “İcma Kıyas ve İstihsanın Esasları”,²⁵⁷ “Fıkıh-ı Zahirî”,²⁵⁸ “İçtihadın Bais-i Tevellüdü”,²⁵⁹ ve sonuç sadedinde yazmış olduğu “İçtimaî Usûl-ü Fıkıha İhtiyaç Var mı?”²⁶⁰ isimli makaleleriyle cevap vermiştir.

Ziya Gökalp içtimaî usûl-ü fıkıh tezini, fikhın bir taraftan vahye, diğer taraftan içtimaiyata isnat ettiği düşüncesine ve bu düşüncenin iki ayağını oluşturan “vahiy” ve “içtimaiyat” kavramlarına dayandırır. “Müminlerin hasen gördüğü şey Allah katında da hasendir” haberini²⁶¹ ve “Örf ile amel nass ile amel gibidir” kaide-i külliyesini delil göstererek bu kanaate varmıştır.

Bu delillerden hareketle, fikhın naklî esaslarının yanında, içtimaî esaslarının da olduğu ve dolayısıyla fikhın kaynaklarının iki olduğu sonucuna varıyor. Bunlar naklî şeriat ve içtimaî şeriattır.²⁶² Gökalp’a göre Kur’an ve sünnetten oluşan naklî şeriat mutlak ve değişmez. Kur’an mahfuz, sünnet imkanlar dahilinde zapt edilmiştir. Genel anlamda örften müteşekkil olan içtimaî fıkıh ise devamlı bir değişim halindedir. Bu değişim, toplumun bünyesindeki değişikliklere paraleldir.

Gökalp, fikhın değişmeyen bir cephesinin yanında, asrın icaplarına göre değişen bir yanının bulunmasının zaruretinin de kabul edilmesi gerektiğini zikreder.²⁶³

Gökalp, İçtimaî Usûl-ü Fıkıh isimli makalesine başlarken, fikhın nass ve

²⁵³ Şeref, Mustafa, “İçtimaî Usûl-ü Fıkıh Nasıl Teessüs Eder”, İ.M. , c.I, sy.6, s.162-166

²⁵⁴ İzmirli, “Fıkıh ve Fetava”, S.R., c.XII, sy.292, s.94-97

²⁵⁵ İzmirli, “Örfün Nazar-ı Şer’îdeki Mevkiî”, S.R., c.XII, sy.293, s.129-132

²⁵⁶ İzmirli, “Amel-i Ehl-i Medine”, S.R. , c.XII, sy.294, s.134-138

²⁵⁷ İzmirli, “İcma, Kıyas ve İstihsanın Esasları”, S.R. , c.XII, sy.295, s.150-154

²⁵⁸ İzmirli, “Fıkıh-ı Zahirî”, S.R. , c.XII, sy.296, s.170-175

²⁵⁹ İzmirli, “İçtihadın Bais-i Tevellüdü”, S.R. , c.XII, sy.297, s. 190-195,

²⁶⁰ İzmirli, “İçtimaî Usûl-ü Fıkıha İhtiyaç Var mı”, S.R. , c.XII, sy.298, s.211-216

²⁶¹ Gökalp’ın hadis diye delil getirdiği bu metin için Aclûnî, İbn Mes’ut’tan rivayet edilen mevkuf bir hadis değerlendirmesi yapmaktadır. Bu hususta bk. Aclûnî, Keşfu’l-Hafa, Beyrut, 1988, II, 188; Ayrıca bk. Ahmet b. Hanbel, Müdded, I, 379

²⁶² Gökalp, “Fıkıh ve İçtimaiyat”, İ.M. , c.I, sy.2, s. 44

²⁶³ Gökalp, “Fıkıh ve İçtimaiyat”, İ.M., c.I, sy.2, s. 44

örf²⁶⁴ olmak üzere iki membaı olduğunu ifade etmiştir.²⁶⁵ Birinci kaynak hakkında çok geniş araştırmalar ve çalışmalar yapıldığını ve bu çalışmalardan bir çok Kur'an ve hadis ilimleri ortaya çıktığı gibi, fikhî hükümlerin nasslardan nasıl çıkarılacağını gösteren usûl-ü fıkıh isimli bir ilmin de meydana geldiğini zikretmiştir. Bunu zikretmekten maksadı, içtimai usûl-ü fikhî teklif etmeye zemin hazırlamaktır. Onun için şöyle devam eder: “Acaba örf hakkında böyle ihtimamkarâne tetkikler yapılamaz mıydı? Örflerin toplumlara, toplumların gelişim safhalarına göre nasıl değiştiğini ve sonra değişen bu örflerin fıkha ne yolda tesirler icra ettiğini gösteren içtimai bir usûl-ü fıkıh tedvinine imkan yok muydu?”²⁶⁶ Gökalp bu ifadeleriyle geçmiş asırları eleştirmiyor. Çünkü içtimaiyat ilminin müspet bir ilim olarak ancak yakın zamanlarda teşekkül etmeye başladığından, böyle bir ilmin tedvinini geçmiş asırlardan beklemek doğru değildir.²⁶⁷ Ancak bidayette aslî bir memba gibi telakki olunmayan örfün, fakihlere kendini başka yollarla tanıtmaya muvaffak olduğunu yazmaktan da geri durmamıştır.²⁶⁸ Halim Sabit bu teklife destek mahiyetinde fukahanın örfle ilgili bir takım prensip ve kabullerini referans göstererek, kamil manada olmasa da vaktiyle içtimai usûl-ü fıkha ait esasların vazedilmiş olduğunu söylüyor.²⁶⁹ Sabit bu sözleriyle aslında Gökalp'ın tekliflerinde yadırganacak bir durumun olmadığını ima etmektedir.

Gökalp, içtimai usûl-ü fikhin temel noktasını oluşturan örf hakkında bazı çalışmalar önermektedir. Ona göre örfün şekilleri belirlenmeli, ilmen tarifi ve tasnifi yapılmalıdır. Örfün ahlakî, hukukî, siyasî kısımları vardır. Bunlar arasındaki farklar belirlenip ortaya konulmalıdır.²⁷⁰

İçtimai usûl-ü fikhin anahtar kavramı olan örf hakkında, bu fikrin taraftarlarınca serdedilen görüşlerden anlıyoruz ki nassın karşısında örfün konumu, olduğundan daha kuvvetli gösterilmiştir. Halim Sabit şeriatın, nassa ne kadar ehemmiyet vermişse örfe de o kadar ehemmiyet verdiğini söylemektedir.²⁷¹ Gökalp ise “Müminlerin güzel gördüğü şey, Allah katında da güzeldir” haberiyle, “Örf ile amel, nass ile amel

²⁶⁴ Gökalp, *fikhin membalarını yukarıda nakli şeriat ve içtimai şeriat, burada ise nas ve örf şeklinde ele almış ve ikisini aynı anlamda kullanmıştır.*

²⁶⁵ Gökalp, “İçtimai Usûl-ü Fıkah”, *İ.M.*, c.1, sy.3, s. 84

²⁶⁶ Gökalp, “İçtimai Usûl-ü Fıkah”, *İ.M.*, c.1, sy.3, s. 84

²⁶⁷ Gökalp, “İçtimai Usûl-ü Fıkah”, *İ.M.*, c.1, sy.3, s. 84

²⁶⁸ Gökalp, “İçtimai Usûl-ü Fıkah”, *İ.M.*, c.1, sy.3, s. 85

²⁶⁹ Sabit, Halim “İçtimai Usûl-ü Fıkah”, *İ.M.*, c.1, sy.5, s. 149

²⁷⁰ Gökalp, “İçtimai Usûl-ü Fıkah”, *İ.M.*, c.1, sy.3, s. 86

²⁷¹ Sabit, Halim “İçtimai Usûl-ü Fıkah”, *İ.M.*, c.1, sy.5, s. 146

gibidir” fikhî kaidesini delil getirerek örfün gerektiğinde nassın da yerini tutacağını kabul etmektedir.²⁷² Hatta Gökalp şu satırlarda örfü daha da ileri mevkilere götürmektedir: “Madem ki kavimlerin ve milletlerin içtimaî vicdanları, ahlakî âdetleri, hukukî teamülleri, siyasî efkar-ı umumiyyeleri ferdî iradeden bağımsız ve onlara hakim olan tabîî kanunlara tâbidir, bu sünnetleri tesnin ve bu kanunları taknin eden kudret meşiyet-i ezeliyeden başka ne olabilir. O halde örf de nass gibi hakiki ve sarîh sûrette değil fakat, zımnî ve mecazî bir itibarla ilahî bir mahiyeti haiz olmaz mı?”²⁷³ Mecazi bir itibarla da olsa örfün ilahi bir mahiyet taşıdığını söyleyerek örfü bu derece kıymet biçen Gökalp, örf ve içtihadı itibar etmeyip hayata değer vermediğini ifade ettiği Davut b. Ali ez-Zahirî (ö.270/922) ve mezhebinin eleştirmektedir: “Hayata kıymet vermeyen bu mezhep, hatasına uygun bir cezaya düçar oldu. Yani hayat tarafından kabul edilmedi. Bazı kimselerin diriltme çalışmalarına rağmen Zahirîyye mezhebi hiçbir zaman yaşayamadı. Hiçbir iz bırakmadı.”²⁷⁴

Gökalp örfün ve aslında örfü intibak ihtiyacından doğmuş olan içtihadın, daha geniş anlamıyla içtimaî usûl-ü fikhin önemsenmesi gerektiğini, aksi takdirde Zahirîlerdeki benzer bir şekilde hayat tarafından yokluğa terk edilme sonucunun kaçınılmaz olacağına işaret etmektedir.

Ziya Gökalp ve onu yazılarıyla destekleyenler, içtimaî usûl-ü fikhin tesisinin mecburiyeti üzerinde fikir beyan etmekte, fikhin hayatîyetinin devamı için bunun gerekli olduğu üzerinde durmaktadırlar. Çünkü içtimaî usûl-ü fikhî, fikhin esaslarından birisi olarak kabul etmektedirler. Nitekim Gökalp’ın, fikhin naklî ve içtimaî esaslarının olduğu ve bunlardan naklî esasların değişmekten münezzeh olduğu, içtimaî esasların ise değişime açık olduğu²⁷⁵ düşüncesini daha önce zikretmiştik.

Halim Sabit de ısrarla aynı konu üzerinde durmakta ve fikhin varlığının hak ettiği şekilde devam ettirebilmesinin yolunun, içtimaî usûl-ü fikhin tesis edilmesinden geçtiğini beyan etmektedir. Bu hususta şöyle der: “Filhakika son zamanlarda İslam alemine çöken taklit belası, fikhin indirasını hazırladığı gibi, usûl-ü fikh dahi ehemmiyetten düşmüştü. Nasslardan hüküm istinbat etme ihtiyacı kalmayınca yahut bunun adem-i cevazına karar verilince, usûl-ü fikhin hükümden düşmesi ve içtimaî usûl-ü fikhin tesisi meselesinin hatırlara bile gelmemesi pek tabîî idi. Fakat şimdi hal böyle değil. Madem ki

²⁷² Gökalp, “Fıkah ve İçtimaiyat”, İ.M., c.1, sy.2, s. 42

²⁷³ Gökalp, “İçtimai Usûl-ü Fıkah”, İ.M., c.1, sy. 3, s. 87

²⁷⁴ Gökalp, “İçtimai Usûl-ü Fıkah”, İ.M., c.1, sy. 3, s. 85

²⁷⁵ Gökalp, “Fıkah ve İçtimaiyat”, İ.M., c.1, sy.2, s.44

şeriat canlandırılmak isteniyor, gerek fikhın gerek nassî usûl-ü fikhın ihya edilmesi ile asıl bunların her asırda canlı olarak var olmaları için şeriat ile hayat arasındaki münasebetleri gösteren içtimaî usûl-ü fikhın tesisi zarurî oluyor demektir.²⁷⁶

Ziya Gökalp'ın içtimaî usûl-ü fikh tezini teyit edici yazılar yazan Halim Sabit'ten sonra, Darülfünûn Hukuk Şubesi muallimlerinden Mustafa Şeref de bu teze destek veren "İçtimaî Usûl-ü Fıkıh Nasıl Teessüs Eder" isimli bir makale yazmıştır. Makalenin başlığında içtimaî usûl-ü fikhın teessüs edilmesi için gerekli olan esasların, takip edilmesi gereken metotların neler olduğunun somut bir şekilde ortaya konulduğu imajı hakimdir. Fakat ne Gökalp ve ne de Halim Sabitten çok farklı şeyler yazılmamış, soyut birkaç öneri sunulmuştur. Mustafa Şeref'e göre içtimaî usûl-ü fikhın gerçekleşmesi için iki vazifenin yerine getirilmesi gerekir. Birincisi vicdanlarda payidar ve berkarar olan canlı örf-i içtimaî kaidelerini istinbat etmektir. Bu kaideler akla, muhayyileye müracaatla değil, bir hukukşinas için pek kıymetli olan vesikalara, kitaplara, mecellelere, ulemanın ve mehakimin içtihatlarına müracaatla çıkarılacaktır. İkincisi ise bulunan kaidelerin, yeni hâdiselerin çözümünde kullanılmasıdır. Çünkü kaideler ihtiyac-ı dimağîyi ve zevk-i derûnîyi tatmin için aranıp bulunmamıştır.²⁷⁷

Mustafa Şeref bu yolda sonuca ulaşmak için kendi zamanına kadar uygulana geldiği gibi kanunun lafızlarının sadece lisan cihetinden tahlil olunmaması gerektiğini ifade etmekte ve, "Fıkıh, tarihiyle beraber mukayeseli ve tenkitli bir sûrette fakihlerin daire-i ıttılâna girerse, arzu ettiğimiz netice kendiliğinden ve zarurî bir şekilde hasıl olur. O zaman da muktedir ve kıymetli bir Türk içtimaiyatçısının lüzum-u tesisini ilan ettiği içtimaî usûl-ü fikh teessüs eder."²⁷⁸ demektedir.

İçtimaî usûl-ü fikhın, fikh içinde bulunması gereken konumunu ve icra etmesi gereken görevini açıklama sadedinde Gökalp şöyle diyor: "Mamafih içtimaî usûl-ü fikh, fikhın içtimaî membalarını tetkik etmekle beraber, hiçbir zaman fikhın yerini tutmak iddiasında bulunamaz."²⁷⁹ Ona göre içtimaî usûl-ü fikh, nassî usûl-ü fikhla²⁸⁰ birlikte fikha yardımcı olur. Şöyle ki, nassî usûl-ü fikh nusus sahasında, içtimaî usûl-ü fikh ise içtimaiyyat alanında fakihlere yol göstermek vazifeleriyle mükelleftir. Fakihler bu iki usûlün ikisinden de müstağni kalamaz.

²⁷⁶ Sabit, Halim, "İçtimaî Usûl-ü Fıkıh", İ.M. , c.1, sy.5, s.150

²⁷⁷ bk. Şeref, Mustafa, "İçtimaî Usul-ü Fıkıh Nasıl Teessüs Eder", İ.M. , c.1, sy.6, s. 163-164

²⁷⁸ Şeref, "İçtimaî Usul-ü Fıkıh Nasıl Teessüs Eder", İ.M. , c.1, sy.6, s. 165

²⁷⁹ Gökalp, "İçtimaî Usûl-ü Fıkıh", İ.M. , c.1, sy.3, s.87

²⁸⁰ Gökalp, bu kavramla Usûl-ü Fıkıhı kastetmektedir.

Bu satırlardan anladığımıza göre Gökalp, içtimaî usûl-ü fıkıhı, ne fıkha ne de usûl-ü fıkha alternatif olarak sunmakta, onu fıkha içtimaî noktalarda yardımcı bir ilim olarak değerlendirmektedir. Ancak Halim Sabit, bunun tesis edilmesinin görüldüğü gibi pek kolay olmadığını²⁸¹ söylemekten kendini alamamıştır.

İzmirli İsmail Hakkı, içtimaî usûl-ü fıkıh taraftarlarının yukarıda kaydettiğimiz fikirlerinin büyük bir bölümünü reddetmektedir. Bunu yaparken her zaman olduğu gibi delillerini ortaya koymakta ve bu deliller bazen akıl bazen de nakil olmaktadır. “İçtimaî Usûl-ü Fıkha İhtiyaç Var mı” makalesinin girişinde aklî bir delil getirerek itiraza başlamıştır. İzmirli’ye göre içtimaî usûl-ü fıkha ihtiyaç olduğu düşüncesi bir sonuçtur. Her sonucun mukaddimatının olması ve bu mukaddimat ile sonuç arasında mantıki bir ilişkinin bulunması gerektiğini ifade edip, ancak buradaki sonucun mukaddimatının olmadığına veya yetersiz olduğuna işaret eder. İzmirli İsmail Hakkı, içtimaî usûl-ü fıkıh tezini reddederken örf üzerinde çokça durmuştur. Çünkü bu tez, örf üzerine bina edilmiştir.

İzmirli şer-i delillerin nass ve örfe irca edilmesine karşı çıkmaktadır. Nass kapsamında olan Kur’an ve sünneti çıkardığımızda geriye kalan icma, kıyas, istihsan, amel-i ehl-i medine...vs. çok sayıdaki diğer deliller örfün yani Gökalp’ın deyimiyle içtimaî vicdanın kapsamına alınıyor. İzmirli buna itiraz ediyor ve “Halbuki nazar-ı şeriatta, nazar-ı fukahada örf edille-i ahkam-ı şeriattan biridir”²⁸² diyor. Yani nassın dışındaki delilleri örfün kısımları olarak değerlendirmek mümkün değildir. Zira onların her birisi şer-i delillerin müstakil kısımlarıdır. Müstakil kısımları, onlardan birisinin altında zikretmek mantıki açıdan tutarsızdır. Eğer şer-i delillerde illa da bir irca yapılması gerekiyorsa İzmirliye göre, bütün deliller kitap, sünnet, icma ve kıyasa yahut nass, icma ve kıyasa irca olunabileceği gibi vahiy ve re’ye irca olunabilir. Yoksa şer-i deliller nass ve örfe irca olunmaz.

İzmirli İsmail Hakkı’nın itiraz noktalarından birisi de, Gökalp ve arkadaşlarınca örfe, nass karşısında biçtikleri değer ölçüsüdür. İçtimaî usûl-ü fıkıhla ilgili makalelerden anlaşılacağı gibi örf, nass yanında, olduğundan daha kuvvetli gösterilmiştir. Örf ile nass eşit tutulmuş, örf ile nassın aynı güce sahip olduğu kabul edilmiş ve nass ile haramlığı sabit olan bir fiil ile örfe muhalefetten dolayı çirkin görülen bir iş arasında fark olmadığı zikredilmiştir.²⁸³ İzmirli, “Örf ile amel, nass ile amel gibidir” küllî kaidesini delil getirerek örfün nass gibi olduğu hükmüne varmaları noktasında, içtimaî usûl-ü fıkıh

²⁸¹ Sabit, Halim “İçtimaî Usûl-ü Fıkah”, İ.M. , c. I, sy.5, s.147

²⁸² İzmirli, “İçtimaî Usûl-ü Fıkha İhtiyaç Var mı”, S.R. , c. XII, sy. 298, s. 211

²⁸³ bk.Gökalp, “Fıkah ve İçtimaiyat”, İ.M. , c.I, sy.2, s.42; Sabit, Halim, “İçtim-i Usul-ü Fıkah”, İ.M., c. I,

tarafklararının düştükleri hatayı ortaya koyuyor. Hatanın yanlış anlamlandırmadan kaynaklandığını zikrediyor. İzmirli'ye göre "Örf ile amel, nass ile amel gibidir" demek, nass nasıl delalet ederse, nasıl ammi tahsis ederse, bir delil olarak örf de öylece delalet eder ve ammi tahsis eder demektir. Yoksa kendisine ittibanın vacip olması, muhalefet edildiğinde günaha düşölmesi, inkar edildiğinde küfre girilmesi noktasında asla nass gibi olamaz.²⁸⁴

İzmirli, örfün nass gibi olmadığını ortaya koymak için ikisi arasında karşılaştırma yoluna gitmiştir. Şöyle ki:

"Örf nassın yerini tutar", "Örf ile amel, nass ile amel gibidir" sözleri, örf nass gibi şer'î delillerden biridir; fakat nassa mukabil değildir anlamında kullanılıyorsa doğru bir kavildir, ancak eksiktir. Çünkü bu söz sadece örf'e hass değildir. Diğer deliller için de aynı şey söylenebilir.²⁸⁵

Nass umum indinde hüccettir. Örfün hüccet olması ise bir esere müstenittir. Bu eser, bir çok kaynakta hadis olarak zikredilmiş olsa da aslında İbn Mes'ud'a ait olan şu kavildir: "Müslümanların güzel gördüğü şey, Allah katında da güzeldir."²⁸⁶

Nass ihmal olunursa şer'an yergi, inkar olunursa küfür lazım gelir. Örfün ihmal ve inkar durumunda ise ne şer'an yergi, ne de küfür lazım gelir.²⁸⁷

Nass şeriatın aslıdır. Örf'e müracaat nizayı ortadan kaldırmak içindir. Nizayı ortadan kaldırmak için kur'a hatta beyyine bile hüccet kabul edilmiştir. Bu durumda örf nasıl nassa mukabil olabilir.²⁸⁸

Ziya Gökalp, başlangıçta örfün aslî bir memba olarak kabul edilmediğine, sonradan ise yine kabul edilmek istenmediği halde örfün kendini zorla kabul ettirdiğine işaret etmektedir.²⁸⁹ Onun bu yöndeki kanaatlerine İzmirli karşı çıkmakta ve örf'e Peygamber Efendimiz zamanında ne kadar önem verilmişse tabiîn, tebe-i tabiîn ve içtihat asırlarında da aynı oranda değer verildiğini zikretmektedir.²⁹⁰ İzmirli, fukahanın bununla

sy. 5, s. 146

²⁸⁴ İzmirli, "Fıkah ve Fetava", S.R., c.XII, sy.292, s.96-97

²⁸⁵ İzmirli, "İçtimai Usûl-ü Fıkha İhtiyaç Var mı", S.R., c.XII, sy.298, s.212

²⁸⁶ İzmirli, "Örfün Nazar-ı Şer'ideki Mevkî", S.R., c.XII, sy.293, s.130; bk. Ahmet b. Hanbel, Müsned, I, 379

²⁸⁷ İzmirli, "Örfün Nazar-ı Şer'ideki Mevkî", S.R., c.XII, sy.293, s.130

²⁸⁸ İzmirli, "İçtimai Usûl-ü Fıkha İhtiyaç Var mı", S.R., C.XII, sy.298, s.211; "Örfün Nazar-ı Şer'ideki Mevkî", S.R., c.XII, sy.293, s.132

²⁸⁹ Gökalp, "İçtimai Usûl-ü Fıkah", İ.M., c.I, sy.3, s.85

²⁹⁰ İzmirli, "İçtimai Usûl-ü Fıkha İhtiyaç Var mı", S.R., c.XII, sy.298, s.213

tarafatlarının düştükleri hatayı ortaya koyuyor. Hatanın yanlış anlamlandırmadan kaynaklandığını zikrediyor. İzmirli'ye göre "Örf ile amel, nass ile amel gibidir" demek, nass nasıl delalet ederse, nasıl ammi tahsis ederse, bir delil olarak örf de öylece delalet eder ve ammi tahsis eder demektir. Yoksa kendisine ittibanın vacip olması, muhalefet edildiğinde günaha düşülmesi, inkar edildiğinde küfre girilmesi noktasında asla nass gibi olamaz.²⁸⁴

İzmirli, örfün nass gibi olmadığını ortaya koymak için ikisi arasında karşılaştırma yoluna gitmiştir. Şöyle ki:

"Örf nassın yerini tutar", "Örf ile amel, nass ile amel gibidir" sözleri, örf nass gibi şer'î delillerden biridir; fakat nassa mukabil değildir anlamında kullanılıyorsa doğru bir kavildir, ancak eksiktir. Çünkü bu söz sadece örf'e hass değildir. Diğer deliller için de aynı şey söylenebilir.²⁸⁵

Nass umum indinde hüccettir. Örfün hüccet olması ise bir esere müstenittir. Bu eser, bir çok kaynakta hadis olarak zikredilmiş olsa da aslında İbn Mes'ud'a ait olan şu kavildir: "Müslümanların güzel gördüğü şey, Allah katında da güzeldir."²⁸⁶

Nass ihmal olunursa şer'an yergi, inkar olunursa küfür lazım gelir. Örfün ihmal ve inkar durumunda ise ne şer'an yergi, ne de küfür lazım gelir.²⁸⁷

Nass şeriatın aslıdır. Örf'e müracaat nizayı ortadan kaldırmak içindir. Nizayı ortadan kaldırmak için kur'a hatta beyyine bile hüccet kabul edilmiştir. Bu durumda örf nasıl nassa mukabil olabilir.²⁸⁸

Ziya Gökalp, başlangıçta örfün aslî bir memba olarak kabul edilmediğine, sonradan ise yine kabul edilmek istenmediği halde örfün kendini zorla kabul ettirdiğine işaret etmektedir.²⁸⁹ Onun bu yöndeki kanaatlerine İzmirli karşı çıkmakta ve örf'e

Peygamber Efendimiz zamanında ne kadar önem verilmişse tabiîn, tebe-i tabiîn ve içtihat asırlarında da aynı oranda değer verildiğini zikretmektedir.²⁹⁰ İzmirli, fukahanın bununla

sy. 5, s. 146

²⁸⁴ İzmirli, "Fıkah ve Fetava", S.R. , c.XII, sy.292, s.96-97

²⁸⁵ İzmirli, "İçtimâî Usûl-ü Fıkha İhtiyaç Var mı", S.R. , c.XII, sy.298, s.212

²⁸⁶ İzmirli, "Örfün Nazar-ı Şer'ideki Mevkî", S.R. , c.XII, sy.293, s.130

²⁸⁷ İzmirli, "Örfün Nazar-ı Şer'ideki Mevkî", S.R. , c.XII, sy.293, s.130

²⁸⁸ İzmirli, "İçtimâî Usûl-ü Fıkha İhtiyaç Var mı", S.R. , C.XII, sy.298, s.211 ; "Örfün Nazar-ı Şer'ideki Mevkî", S.R. , c.XII, sy.293, s.132

²⁸⁹ Gökalp, "İçtimâî Usûl-ü Fıkah", İ.M., c.I, sy.3, s.85

²⁹⁰ İzmirli, "İçtimâî Usûl-ü Fıkha İhtiyaç Var mı", S.R. , c.XII, sy.298, s.213

ilgili yapmış olduğu i'mal-i fikri örfle ilgili makalesinde ele almıştır.²⁹¹

Zahirîlerin örf ve içtihadı²⁹² kabul etmediği, böylelikle içtimâî hayata önem vermediği, bunun tabîî sonucu olarak da hayat tarafından dışlandığı yolunda Gökalp'a ait olan iddiaları şiddetle reddeden İzmirli, Zahirîler hakkındaki yaygın ve yanlış kanaatlere açıklık getirmek için müstakil bir makale yazmıştır. Zahirîlerin kıyası kabul etmedikleri herkesçe malumdur. Ancak onların kıyası kabul etmemeleri içtihadı reddettikleri anlamına gelmiyor. Çünkü kıyas ile içtihat aynı şeyler değildir. İzmirli'nin ifadesiyle kıyası inkar edenler içtihadı inkar etmezler. İctihat başka kıyas başkadır. İctihat, hükmü elde etme yolunda yapılan çalışma ve gösterilen gayrettir. İctihat, Kitap ve sünnetten hüküm istihracı ile olduğu gibi, beraat-ı asliyeye, mesalihe..vs. temessük ile de olur. İctihat, hükmün illetini tahkik ile, tenkih ile ve tahrir ile olduğu gibi ammı hass ile tahsis, mutlakı mukayyet ile takyit de bir içtihatır.²⁹³ İzmirli, kıyası inkar edenlerin içtihat karşısındaki tutumu için şöyle demektedir: “Münkirîn-i kıyasın içtihadı ehemmiyet verdiğinin en bariz şahidi, bu gün onbeş milyona yakın olan İmamiye'nin kıyası inkar ettikleri halde içtihadı itina-i tam ile itina etmeleridir.”²⁹⁴

İzmirli, Zahirîye'nin örfle gereken önemi verdiğini savunuyor. Hatta onların nassın sükût ettiği yerde ibaha ve avf ile hükmettiklerini, bu hususta Hanefî, Malikî, Şafîî ve Hanbelîleri fersah fersah geçtiklerini, dört imamın ittifakla haram dediklerini, Zahirîlerin mubah gördüklerini ifade ettikten sonra “Daha nasıl örfle riayet etsinler” diyerek hayretini belirtmiştir.²⁹⁵

İzmirli, Zahirîleri nassları anlamada kusur ettikleri, sahih kıyası reddettikleri ve istishabı hak ettiği yerin çok üzerine çıkardıkları noktasında eleştirmekle birlikte, onların hayat tarafından dışlanmadıkları ve tamamen yok olmadıkları kanaatindedir. Bu kanaatini de, XIX. asrın başlarında vefat eden Şevkanî (ö.1834) ile XIX asrın sonlarında vefat eden Sıddık Han'ın (ö.1889) Zahirî olmalarıyla izah etmektedir.²⁹⁶

İctimâî Usûl-ü Fıkıh hakkında haftalarca süren bu tartışmalar hakkında, sonraları çeşitli değerlendirmeler yapılmış ve her iki tarafın ne yapmak istediği ortaya

²⁹¹ İzmirli, “Örfün Nazar-ı Şer’ideki Mevkîi”, S.R. , c.XII, sy.293, s.129 vd.

²⁹² Burada Gökalp'ın, “İctihat, örfle ittibak ihtiyacından doğmuştur” düşüncesi hatırlanmalıdır. (Gökalp, İctimâî Usûl-ü Fıkıh, İ.M. , c.I, sy.3, s.85)

²⁹³ bk. İzmirli, “Fıkıh-ı Zahirî”, S.R. , c.XII, sy.296, s.172

²⁹⁴ İzmirli, “Fıkıh-ı Zahirî”, S.R. , c.XII, sy.296, s.172

²⁹⁵ İzmirli, “Fıkıh-ı Zahirî”, S.R. , c.XII, sy.296, s.174

²⁹⁶ İzmirli, “Fıkıh-ı Zahirî”, S.R., c.XII, sy.296, s.174. İzmirli, Şevkânî'nin Zahirî olduğunu söylemiştir, ancak o Zeydiyye mezhebine mensuptur. bk. Bilmen, Ömer Nasûhî, Hukuk-u İslamiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye

konulmuştur. Abdülkadir Şener, İçtimaî Usûl-ü Fıkıh Tartışmaları isimli makalesinde iki tarafın değerlendirmesini yapmaktadır. “Ziya Gökalp ve arkadaşları içtimaî fikir ve araştırmalarından yani henüz yeni bir ilim dalı olan sosyolojiden esinlenerek örfe ağırlık vermişler, içtimaî usûl-ü fıkıhın daha çok örfe dayanan bir usûl olması gerektiğini söylemişler, böylece İslam hukukundan kaynaklanan, taklitten uzak millî çağdaş bir hukuk felsefesini oluşturmak istemişlerdir. İzmirli ise yukarıdaki fikirlerini hep klasik usûl-ü fıkıh kitaplarına dayanarak reddetmeye çalışmıştır.”²⁹⁷

Ziya Gökalp içtimaî usûl-ü fıkıh teziyle fıkıh ve sosyolojinin sentezine çalışmış, İzmirli ise bu senteze karşı çıkmıştır.²⁹⁸ Aslında bütün bunlar değişim isteklerinin sancılarıydı.

Ziya Gökalp yeni bir şeyler söylüyordu. Her ne kadar bu yeni söylemlerini bina ettiği örf hakkında önceleri çok şeyler söylenmişse de bu daha farklıydı. Fıkıh ve sosyolojinin sentezi yoluyla teşekkül edecek olan yeni bir ilim teklif ediyordu. Bu bir yenilik isteğiydi. Bu noktada İzmirli de farklı bir şey söylemiyordu aslında. O da bir yenilik istiyordu. Recep Şentürk bu benzeşme ve ayrışma noktasını şöyle izah ediyor: “Gökalp ve arkadaşları ile İzmirli arasındaki fark, yeniliğe ihtiyaç olup olmadığı konusunda değil, Batı bilimleri karşısında takınılacak tavidir. Gökalp ve arkadaşları mevcut bilimleri, neticede belki de devre dışı bırakacak bir sentez yolu tutarken, İzmirli böyle bir senteze yaklaşmaz. Ona göre yapılacak iş, mevcut ilimlerin yenilenmesinin yollarını aramaktır.”²⁹⁹ Bir müddet sonra Ziya Gökalp, Türkçülük, İslamcılık ve Çağdaşçılık siyasetine tekabül eden içtimaî usûl-ü fıkıhtan vazgeçip, Türkçülüğün Esaslarına tekabül eden sosyoloji yönünde çalışmalarını sürdürmüştür.³⁰⁰ Bu aynı zamanda içtimaî usûl-ü fıkıh tartışmalarının bittiği anlamına da geliyordu. Çünkü Osmanlı İmparatorluğunun yıkılmasından sonra kurulan yeni Türkiye Cumhuriyeti batılılaşma siyasetini benimsemiş, bu durum bütün kurumları etkilediği gibi hukuk müessesesini de etkilemiştir. Böylece ne fıkha, ne usûl-ü fıkha, ne de içtimaî usûl-ü fıkha ihtiyaç kalmıştır.

Kamusu, İstanbul, 1988, I, 457; Karaman, İslam Hukuk Tarihi, s. 311

²⁹⁷ Şener, “İçtimaî Usûl-ü Fıkıh Tartışmaları”, A.Ü.İ.İ.E. Dergisi, V, s.246

²⁹⁸ Şentürk, s. 148

²⁹⁹ Şentürk, s. 152

3.1.2. Şer'î Deliller

İzmirli, fıkıhla ilgili kitap ve farklı mecmualarda yazdığı makalelerinde şer'î delilleri sıkça işlemiştir.

Usûl-ü Fıkh'ın birinci cildinde delilleri geniş bir şekilde ele almış, onları aslî ve fer'î diye iki kısma ayırmış, özellikle Kur'an'a fazlaca yer vermiştir.³⁰¹ Usûl-ü Fıkh'ın ikinci cildinde müstakil başlık altında ele almamış, ehl-i sünnet ve ehl-i bid'at mezheplerini ve bunların imamlarını incelerken kısaca değinmiştir.³⁰² Şer'î delilleri daha detaylı olarak ele aldığı eseri *İlm-i Hilaf*'tır. Burada delilleri tanıtmanın yanında, fukahanın bu delillere bakışlarını, hüccet olarak kabul veya reddedenlerin kabul veya reddediş gerekçelerini geniş bir şekilde açıklamıştır.³⁰³ Sebilürreşat'a yayınlanan makalelerinden bir kısmı şer'î delillerle ilgilidir. Örf,³⁰⁴ ve amel-i ehl-i medine³⁰⁵ hakkında müstakil birer makale yazmıştır. Bazı makalelerinde ise birkaç delili beraberce ele almış veya bir delilin herhangi bir vechesini konu edinmiştir.³⁰⁶ Ceride-i İlmiyye'de ise delillerle ilgili olarak "Nükûl-ü İslamiyye" ve "Edille-i Şer'iyye" başlıklarıyla art arda iki makale kaleme almıştır.³⁰⁷

İzmirli delilleri önce, üzerinde ittifak edilmiş ve üzerinde ihtilaf edilmiş olanlar diye ikiye ayırmaktadır. Birincisi için, "Müçtehitler arasında üzerinde ittifak edilmiş olan ve delil olarak kullanılması zarûrî olan şer'î delil ancak nusûstur yani Kitap ve sünnettir."³⁰⁸ demektedir. Delil olmak bakımından Kur'an ve sünnetin hangi kıymeti haiz olduklarını ve diğer deliller içerisindeki konumlarını açıklarken şer'î hükümlerin iki mühim aslı, bir de aslu'l- usûlü olduğunu söyler. Bu iki mühim aslın Kitap ve sünnet, aslu'l-usûlün de Kitap olduğunu, diğer bütün delillerin bu iki asla, bu iki aslın da Kitab'a raci olduğunu ifade eder.³⁰⁹ Şer'î hükümlerin bu iki aslı için "şer'î münzel" de dendiğini³¹⁰

³⁰⁰ Şentürk, s. 148

³⁰¹ İzmirli, *Usûl-ü Fıkh*, I, 14-66

³⁰² İzmirli, *Usûl-ü Fıkh*, II, 14-21

³⁰³ İzmirli, *İlm-i Hilaf*, I, 33-192

³⁰⁴ İzmirli, "Örfün Nazar-ı Şer'ideki Mevkii", S.R. , c.XII, sy.293, s.128

³⁰⁵ İzmirli, "Amel-i Ehl-i Medine", S.R. , c. XII, sy.294, s.134

³⁰⁶ İzmirli, "İcma, Kıyas ve İstihsanın Esasları", S.R. , c.XII, sy.295, s.150 ; "Ahkam-ı Şer'iyyenin Telakki Tarikleri", S.R. , c. XIV, sy.345, s.53 ; "Mevarid-i İcmanın Kaffesini Bilmek Lazım mıdır", S.R. , c.XII, sy.288, s.22

³⁰⁷ İzmirli, "Nükûl-ü İslamiyye", C.İ., c.VII, sy.69, s.2225 ; "Edille-i Şer'iyye", C.İ., c.VII, sy.69, s.2226

³⁰⁸ İzmirli, *İlm-i Hilaf*, I, 3

³⁰⁹ İzmirli, "Edille-i Şer'iyye", C.İ., c. VII, sy.69, s.2227

³¹⁰ İzmirli, *Usûl-ü Fıkh*, I, 2

ifade eden İzmirli, Kur'an ile sünnetin İslam'ın nakilleri olduğunu, bunların mertebelerini ve her mertebedeki naklin iman, küfür ve dalalet açısından gücünü güzel bir şekilde ortaya koymaktadır: “Nükûl-ü İslamiyye, Kur'an ve sünnet diye iki kısma ayrılıp, nakl-i mütevatir, nakl-i meşhur ve nakl-i âhat olmak üzere üç mertebe üzeredirler. Nakl-i mütevatir iman ile küfür arasında, nakl-i meşhur dalalet ile adem-i dalalet arasında bir ölçüdür. Nakl-i mütevatiri inkar eden tekfir, nakl-i meşhuru inkar eden tatlil olunur. Nakl-i âhat iman ile dalalette bir mi'yar olmayıp amellerde ve ahlakta delildir.”³¹¹

Kur'an ve sünnetin nass olmaları itibariyle hüccet olarak daima kullanılmaları ve asla terk edilmemeleri gerektiğini ifade eden İzmirli, bu ifadelerinin ardından, bazı sebeplerden dolayı müçtehitlerin nassı terk edebileceklerini şu şekilde izah eder: “Yalnız ârizî bazı sebeplerden dolayı müçtehitler tarafından terk edilebilirler. Müçtehit ya ayet ve hadisin, bahsedilen konu hakkında gelmiş olmadığı kanaatindedir veya hadisin Peygamberimizden sadır olmadığı kanaatindedir, yahut da nassta bahsi geçen hükmün nesh edilmiş olduğuna kanaat getirmiştir.”³¹²

İzmirli yukardaki ifadelerinde, Nass olması itibariyle Kur'an ve sünnetin hüccet olarak kullanılmasının zarûretini hatırlattıktan sonra, müçtehitlerin ayet ve hadisleri değerlendirirken Allah ve Resul'ünün o ayet ve hadislerdeki ilahî ve nebevî muratlarını farklı tespit edebileceklerini de gözden ırak tutmamaktadır. Ayrıca hadis-i şerifleri hüccet olarak kabul etmede, müçtehitlerin farklı düşünebileceklerine dikkat çekmektedir.

İzmirli, bunların şer'an makbul birer mazeret olduğunu, yoksa nasslara ittibanın mecbur olduğunu bildikleri halde varis-i enbiya olan müçtehitlerin kasten nassa muhalefet etmeyeceğini zikretmektedir.³¹³ Diğer taraftan fukahanın geneline göre, tek olan hükm-ü ilâhiye içtihat sonucunda muhalefet etme durumuna düşen müctehidin hatalı olduğunu, ancak mazur olup kınanamayacağını, hatta sevap kazanacağını belirtmektedir. Böylece İzmirli, nükûl-ü İslamiyye olan ayet ve hadislerin diğer bir tabirle nassın, müçtehitler tarafından farklı şekillerde anlaşılabilmesine dikkat çekmektedir.

Delilleri, üzerinde ittifak edilen ve ittifak edilmeyenler diye kısımlandırmanın yanında İzmirli, aslî ve fer'î deliller diye de taksime tabi tutmuştur.³¹⁴

³¹¹ İzmirli, “Nükûl-ü İslamiyye”, C.İ. , c.VII, sy.69, s.2225

³¹² İzmirli, *Usûl-ü Fıkah*, I, 87 ; Ayrıca bk. *Usûl-ü Fıkah*, II, 8 ; *İlm-i Hilaf*, I, 33 ; *Ribe 'l-Fadl ve Ribe 'n-Nesie*, S.R., c.XII, sy. 286, s.413 ; *Nükûl-ü İslamiyye*, C.İ., c.VII, sy.69, s.2227

³¹³ İzmirli, *İlm-i Hilaf*, I, 33 vd.

³¹⁴ İzmirli, *Usûl-ü Fıkah*, I, 14

Aslî delillerden Kur'an, sünnet ve icmaya usûl-ü mutlaka dendiğini belirten İzmirli, bu usûl-ü selasenin, hükümleri sabit kılmada müstakil olduklarını, ahkamı müsbit olduklarını, ancak kıyasın usûl-ü selaseden istinbat olduğunu zikreder. Bu haliyle kıyasın ahkamı isbat etmeyip izhar ettiğini anlatmaktadır.³¹⁵

Fer'î delillere gelince, İzmirli bunları “müstakil me'haz ve delil olmayıp, me'haz-ı esâsîlere râci olan deliller” diye tarif eder.³¹⁶ Fer'î delillerin hepsi hakkında az çok bilgiler sıralayan İzmirli, özellikle bazı fer'î deliller üzerinde daha fazla durmuştur. Hatta bazılarını, fıkıh hakkındaki düşüncelerinin dayanağı olarak görmüştür. Şöyle ki, kendisine İslam fıkıhı hakkındaki fikirlerinin ne gibi esaslara dayandığı sorulduğunda, üç esas sıralamıştır: “Birincisi, genelde İmam-ı Azam'ın mütemayiz olduğu istihsan delili, özelde Şemsü'l-Eimme Serahsî'nin istihsanı tarifleri; ikincisi, Hanefîlerin örfe ihtimamları; üçüncüsü, genelde Malikîlerin mesalih-i mürsele delili, özelde Necmeddin Tûfî'nin “zarar ve zarar ile mukabele yoktur”³¹⁷ mealindeki hadisten istimzac ettiği maslahata riayet kaidesi ve bu kaideyi, tahsis ve beyan tarikiyle nass ve icmaa takdim etmesidir.”³¹⁸ İzmirli, 1937 yılının ortasında yaptığı bu izahatını yıllar önce 1914 yılında basılmış olan İlmi Hilaf'ında daha detaylı bir şekilde açıklamıştır. Biz de bu konuyu yıllar önceki detaylarıyla besleyip onun üzerinden değerlendirme yapmayı uygun gördük.

İstihsanın Hanefî fukahasının delillerinden olduğunu ve bununla asrın ihtiyacına cevap verildiğini³¹⁹ söyleyen İzmirli, ancak Hanefî fukahasının istihsanın tefsirinde ihtilaf ettiğini söyler. Bir çok istihsan tarifi arasında, “Ahkamda sühûlet aramak, genişliği almak, müsamahayı almak, güçlüğü kolaylık için terketmek ki bunlar İslam'da asıldır” şeklindeki İmam Serahsî'nin istihsan tarifini de vermiştir.³²⁰ Biraz önce zikredildiği gibi, İzmirli'nin fikhî fikirleri için dayanak kıldığı esaslardan birisi işte İmam Serahsî'nin bu istihsan tariftir.³²¹

İzmirli'nin fikhî fikirlerine esas kabul ettiği hususlardan birisi de Hanefîlerin örfe gösterdikleri ihtimamdır. Bu hususta şöyle diyor: “Kütüb-ü hanefiyyede

³¹⁵ İzmirli, *Usûl-ü Fıkıh*, I, 58

³¹⁶ İzmirli, *Usûl-ü Fıkıh*, I, 64

³¹⁷ İbn Hanbel, *Müsned*, Beyrut, 1969, I, 313

³¹⁸ Akseki, “Hocam İzmirli İsmail Hakkı”, *Y.S.*, c.IV, sy.6-74, s.6-7

³¹⁹ İzmirli, *Müslüman Türk Hukuku ve Dini*, s. 43

³²⁰ İzmirli, *İlm-i Hilaf*, I, 46

³²¹ Serahsî, *Mebûsât*, Mısır, 1324, X, 145

mesail-i fikhiyyenin bir çoğu adet ve örfü itibara raci olur.³²² Daha sonra örfе gösterdikleri ihtimamın tabi bir neticesi olarak zikrettikleri, “Âdeten memnu olan şey, hakikatte memnu gibidir”, “Âdet muhakkemdir” gibi örf ve adetle ilgili bir çok kaide-i külliyyeyi nakletmektedir.³²³

İzmirli'nin fıkıhla ilgili fikirlerine esas kabul ettiği delillerden birisi de Malikîlerin maslahat-ı mürsele delilidir. Özellikle de Hanbelî fukahâsından olan Necmeddin Tûfî'nin, (ö.716/1316) “Zarar ve bi'l-mukabele zarar yoktur” anlamındaki hadisten çıkarmış olduğu maslahata riayet kaidesi ve mesalihin, tahsis ve beyan tarikiyle nass ve icmaa tercih edilmesi görüşüdür.³²⁴

Necmettin Tûfî'nin tartışmalara sebep olan,³²⁵ maslahatların tahsis ve beyan tarikiyle nass ve icmaa takdim edilmesi düşüncesini İzmirli kendisi için prensip olarak kabul etmiş; bu konuyu değerlendirmeye tabi tutmuş; maslahatın nass ile icmaa nasıl takdim edileceğini ve bunun gerekçelerini tartışmıştır. Sonuçta, “Zarar bi'l-mukabele zarar hadis-i şerifinden müstefad olan şu tarik İmam Malik'in maslahat-ı mürsele anlayışından daha eblağdır.”³²⁶ “Necmettin Tûfî'nin zikri geçen görüşleri pek çok müşkil meselenin çözülmesini kolaylaştırmıştır.”³²⁷ der.

İzmirli istislahâ gerçekten değer vermiştir. Bunun sonucu olarak bir çok konuyu işlediği İlm-i Hilâfta, sadece bu konuyu risale çapında ele almış, tam elli bir sayfa ayırmıştır.³²⁸ İstislah hakkındaki görüşleri açıklayan İzmirli, bunlardan biri olan “İstislah mutlak olarak muteber değildir” görüşünü, Hanefîlerin de muhtar görüşü olmak üzere cumhurun görüşü olarak nakleder. Çok bağlı olduğu Hanefîlerin de içinde bulunduğu cumhurun, bu istikametteki kanaatlerine rağmen İzmirli, “Cumhur-u usûliyyîn istislahı nehyettikleri halde mu'zam-ı fukaha ıstinbat-ı ahkam hususında, ekseriya istislahı nazar-ı itibara alıyorlar.” diyerek ve Hz. Ömer'in içtihatlarının çoğunda maslahata itibar ettiğini; bu meyanda Kur'an'ın zekat verilecek kimselerden saydığı halde müellefe-i kulûbün

³²² İzmirli, *İlm-i Hilaf*, I, 111

³²³ İzmirli, *İlm-i Hilaf*, I, 111

³²⁴ Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, I, 313; Necmeddin Tûfî, *İmam Nevevî'nin (ö. 676/1277) Kırk Hadis isimli eserine bir şerh yazmış, buradaki otuziki numaralı “لا ضرر ولا ضرار”* hadis-i şerifni geniş bir şekilde ele alıp, maslahat-ı mürsele hakkındaki kendi görüşünü zikretmiştir. Abdülvehhab Hallaf, *Mesadiru't-Teşri'i'l-İslamî fîmâ lâ Nassa fih* adlı eserinde istislah konusunu işlerken, Tûfî'nin bu konudaki görüşlerini nakletmiş ve bahsi geçen hadisin, risale çapındaki şerhini aynen kitabına kaydetmiştir. bk. Hallaf Abdülvehhab, *Mesadiru't-Teşri'i'l-İslamî fîmâ lâ Nassa fih*, Kuveyt, ts. , s.96-144

³²⁵ Karaman Hayrettin, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul, 1989, s. 280

³²⁶ İzmirli, *İlm-i Hilaf*, I, 103, Ayrıca bk. Hallaf, *Mesadiru't-Teşri'i'l-İslamî fîmâ lâ Nassa fih*, s.110

³²⁷ İzmirli, *İlm-i Hilaf*, I, 105

³²⁸ bk. İzmirli, *İlm-i Hilaf*, I, 62-109

payını vermediği....vb. örneklerini delil getirerek³²⁹ istislah hakkındaki tercih ve temayülünü açıkça göstermiştir. Nitekim şu sözleri bunu bir kez daha teyit etmektedir: “Cenab-ı Hak, halkın mebde ve meadında ve meaşta maslahata riayet ettiği halde, nasıl olur da ahkam-ı şer’iyyede halkın maslahatlarını ihmal eder, bu mümkün olur mu? Zaten ahkam-ı şer’iyye halkın maslahat-ı meaşındandır. Çünkü malları, kanları ve ırzları korumak maslahat-ı meaştır. Bunlar korunmaksızın meaş mümkün olmaz. O halde Cenab-ı Hakkın maslahatlara riayet ettiğinden hiç şüphe yoktur. Ahkam-ı şer’iyyede maslahatlara riayet edince hiçbir maslahatı ihmal caiz olmaz. Maslahata riayet nassa, icmaa ve sair edille-i şer’iyyeye muvafık olursa söylenecek bir şey yoktur. Ve eğer bir delil-i şer’î maslahata riayete muhalif olursa tahsis ve beyan yoluyla takdim suretiyle araları tevfiğ olunur.”³³⁰

İzmirli, İslam fikhının artık işlevsiz kaldığı, zamanın gelişen hâdiselerine ayak uyduramadığı, çözüm getiremediği şeklindeki fikirlerin tartışıldığı ve fikhın, hayatın dışına itilme çabalarının da gösterildiği bir dönemde yaşamıştır. Böyle bir dönemde örf, istihsan, istislah gibi delillere önem atfetmesi, hatta onları fikhî düşüncesinin dayanakları olarak kabul etmesi şüphesiz ki anlamlıdır. Çünkü o, fikhın hayatın dışına itilmesi taraftarı değildir. Ancak tarihî süreç içinde ortaya çıkan bir takım saikler sebebiyle, fikhın gittikçe daraldığının³³¹ da farkındadır. İşte bu darlığın giderilmesi için genelde şer’î deliller, özelde örf, istihsan, istislah gibi olayların çözümünde daha geniş çaplı katkı sağlayacak olan deliller üzerinde durmuştur.

Bu tavrıyla İzmirli, fikhın durgun ve gelişmeye kapalı olmadığını vurgulamıştır. “Edille-i ahkam, hangi hâdisе zuhur ederse onun hakkında hükm-ü şer’îyi beyan için kafidir.”³³² diyerek fikhın yeni olayları çözüme kavuşturmada her zaman yeterli kapasiteye sahip olduğuna, çözüm için gerekli olan kaynakların kafi derecede mevcut olduğuna işaret etmiştir. Hatta bazı delilleri, özellikle kendisi için prensip olarak kabul ettiği delilleri zikrederek çözülmeyecek hiçbir problemin kalmayacağını öne sürmüştür: “Acaba Hanefiyyenin istihsanı, Malikiyyenin istislahı cumhur-u Şafiyyenin istishabı, Zahiriyyenin ibahe-i ammesi, ile ref-i harac, umum-u belva, sedd-i zeraî gibi edille-i ahkam hangi meseleyi halletmez? Kavaid-i celile-i fikhiyye hangi meseleye tatbik olunmaz”³³³

³²⁹ İzmirli, *İlm-i Hilaf*, I, 98

³³⁰ İzmirli, *İlm-i Hilaf*, I, 102

³³¹ İzmirli, *Müslüman Türk Hukuku ve Dini*, s. 45

³³² İzmirli, *İlm-i Hilaf*, I, 192

³³³ İzmirli, “İçtimai Usûl-ü Fıkha İhtiyaç Var mı”, S.R. , c. XII, sy. 298, s. 215

Görüldüğü gibi İzmirli, fıkıhla ilgili bir çok eser ve makalesinde şer'î delillerden genişçe bahsetmiştir. Meselelerin çözümünde fikhın yeterli kaynak kapasitesine sahip olduğuna, özellikle farklı fıkıh ekollerinin kullandığı çeşitli kaynakların İslam hukukunun zenginliği olduğuna işaret etmiştir. İzmirli'nin şer'î deliller üzerinde bu derece durmasını, İslam hukukunun artık işlerliğini yitirdiği yolundaki iddialara cevap vermesi şeklinde yorumlayabiliriz.

3.1.3. Cevazın Şer'î Hükümlerden Olup Olmadığı

İzmirli'nin makalelerinin bir kısmı, ilmi tartışmaların sonucunda ortaya çıkmıştır. Cevazın şer'î hükümlerden olup olmadığına dair bu makale serisi de, böyle bir tartışmayı yansıtan makalelerindendir. Bu tartışma, Darulfünûn Hukuk Fakültesi Fıkıh müderrislerinden Mansûrîzade Said ile yapılmıştır. İzmirli bütün tartışmalarında olduğu gibi bu tartışmada da polemik yapmak amacını gütmemektedir. Maksat bir konuyu tamamen çürütmek olmayıp, doğruları ikame etmek, yanlışları düzeltmek, müphem noktaları tavih etmektir. Nitekim bu tartışmanın hemen başında İzmirli şöyle demektedir: “Aydın mebusu Mansûrîzade Said Beyefendi iki hafta önce İslam Mecmuasında cevazın ahkam-ı şer'îyyeden olmadığını anlatan bir makale yazmıştır. Makale tettebbu' eseri olmakla birlikte bir çok cihetten şerh ve tafsile muhtaç olmakla, layık-ı vechile tavazzuh etmesi için izaha muhtaç olan noktaları bir bir şerh ve tafsil etmeyi münasip gördüm.”³³⁴

Usûl-ü fikhın tartışılan konularından birisi de cevazın şer'î hükümlerden olup olmadığı konusudur. Binaenaleyh evvela cevaz kavramının ne anlama geldiğini ortaya koymaya çalışacağız.

Cevaz kökünden gelen “caiz” gitmek, mümkün, geçerli ve serbest olmak anlamlarına gelir. İslam Hukukunda, bir söz ve davranışın dinî veya hukukî esaslara uygunluğunu, yapılmasının serbest ve geçerli olduğunu belirtmek için kullanılmıştır.³³⁵ Fıkıh usûlünde caizin dinin beş temel teklifi hükmünden³³⁶ biri olan mubahla yakın ilgisi

³³⁴ İzmirli, “Cevazın Ahkam-ı Şer'îyyeden Olup Olmadığı”, S.R., cXII, sy.303, s.297

³³⁵ İbn Manzûr, Cemalüddin Ebû'l-Fad Muhammet b. Mûkerrem, Lisanu'l-Arab, Beyrut, 1988, “cvz” md., I, 417; İsfahânî, Ragûb Ebe'l-Kasım Hüseyin b. Muhammet el-Müfredat fî Garîbu'l-Kuran, Beyrut, ts., s.103; Bardakoğlu, Ali, “Caiz” md., D.İ.A., VII, 26

³³⁶ “Şariin, fiilin yapılmasını istemesi kesin ve bağlayıcı tarzda ise buna *icab*, kesin ve bağlayıcı tarzda değilse *nedb* denir. Şariin, fiilin yapılmamasını istemesi kesin ve bağlayıcı tarzda ise buna *tahrîm*, kesin bağlayıcı tarzda değil ise buna *kerah* denir. Şariin, mükellefi fiili yapıp yapmamakta sebest bırakmasına yani fiilin yapılması ile yapılmamasının eşit tutulmasına *ibaha* denir”. Şaban; Zekiyuddin, İslam Hukuk

vardır. Aralarında Gazâlî'nin de bulunduğu bir grup usûlcüye göre caiz mubahla eş anlama gelip kişinin yapmak ve yapmamak hususunda dinen serbest bırakıldığı fiilleri ifade eder. Bu anlamda caiz, yapılması zorunlu olan vacip ile yapılması tavsiye edilen menduptan farklıdır. Bazı usûlcülere göre ise caiz mubahın yanı sıra dinen veya aklen imkansız olmayan yahut iki yönü de eşit olan fiilleri de ifade eder. Bu anlayışa göre caiz mubahtan daha kapsamlı bir kavram olup haram ve tahrimen mekruh dışında kalan teklif-i hükümlerin hepsini yani vacip, mendup, mubah ve tenzihen mekruhu içine alır.³³⁷ İzmirli'ye göre mubah caizin müradıdır.³³⁸

Cevazın şer'î hükümlerden olup olmadığı hakkındaki tartışmada iki görüş vardır. Birinci görüş çoğunluğu oluşturan usûlcülerin görüşüdür. Bunlar şer'î hükümleri vücup, hürmet ve cevaz yani ibaha şeklinde üç kategoride ele almışlar, cevazı da tıpkı vücup ve hürmet gibi şariin hitabının bir sonucu gibi değerlendirmişlerdir. Diğer görüş sahipleri ise cevazı, şer'î hükümlerin kapsamı dışında bırakılmış, hakkında hüküm verilmemiş, yapılıp yapılmamasında serbestlik tanınmış aslî bir durum olarak değerlendirmişler ve cevazı şer'î hükümlerden saymamışlardır. Diğer bir ifadeyle usûlcülerin çoğunluğunu oluşturan birinci görüş sahipleri cevazı, şariin hitabının bir sonucu olarak değerlendirip onu şer'î hükümlerden biri olarak kabul etmişler. İkinci görüş sahipleri ise cevazı, şariin hitabının olmayışının bir sonucu olarak değerlendirip, buna binaen onun şer'î hükümlerden olmadığını kabul etmişlerdir.

İzmirli ile Mansûrîzade Said arasında vuku bulan bu tartışma, Mansûrîzade'nin İslam Mecmuasında yayınladığı "Cevazın Ahkam-ı Şeri'yyeden Olmadığına Dair" isimli makalesinde³³⁹ bu husustaki görüşlerini açıklamasıyla başlamıştır. Bu makale münasebetiyle Beyazıt Dersiamlarından Şerafettin (Yaltkaya) aynı adla bir makale yazmıştır.³⁴⁰ Bunun üzerine İzmirli İsmail Hakkı, Mansûrîzade'nin makalesine karşılık, "Cevazın Ahkam-ı Şeri'yyeden Olup Olmadığı" ismiyle Sebilürreşat'ta seri halinde dört makale yayınlamış,³⁴¹ beşinci makaleyi aynı mecmuada "Cevaz, Tabir-i Aharla

³³⁷ İlminin Esasları, Ankara, 1990, s. 200

³³⁸ İzmirli, "Cevazın Ahkam-ı Şer'iden Olup Olmadığı", S.R., c.XII, sy.303, s.300 ; Bardakoğlu, "Caiz" md. , D.İ.A. VII, 27

³³⁹ İzmirli, "Cevazın Ahkam-ı Şer'iden Olup Olmadığı", S.R., c.XII, sy.303, s.300

³⁴⁰ Mansûrîzade, "Cevazın Ahkam-ı Şeriattan Olmadığına Dair", İ.M., c.I, sy.10, s.295

³⁴¹ Yaltkaya, Şerafettin, "Cevazı Ahkam-ı Şeriattan Olmadığına Dair", İ.M., c.I, sy. 12, s.357

³⁴² İzmirli, "Cevazın Ahkam-ı Şeriattan Olup Olmadığı", S.R. , c.XII, sy. 303, s. 296 ; c.XII, sy.304, s.315 ; c.XII, sy.305, s. 326 ; c.XII, sy.306, s.345

Mubah" başlığıyla Şerafettin Yaltkaya'nın makalesine karşılık yazmıştır.³⁴² Daha sonra İslam Mecmuasının aynı sayısında hem "İntikada Cevap" başlığıyla Yaltkaya ve hem de "Cevazın Ahkam-ı Şeri'yyeden Olmadığına Dair" başlığıyla Mansûrîzade, cevabî makalelerini yazarlar.³⁴³ Mansûrîzade "İçtihat Hataları" başlığıyla bir makale daha yayımlar.³⁴⁴ İzmirli, Yaltkaya'nın cevabî makalesini bir kenara bırakarak ve Mansûrîzade'nin son iki makalesine vereceği cevapları erteleyerek "el-Hakku Ya'lû ve La Yu'lâ Aleyh" başlıklı kısa bir yazı kaleme alır.³⁴⁵ Buna mukabil Mansûrîzade, "İzmirli İsmail Hakkı Efendiye" başlığıyla bir itiraz yazısı yazar.³⁴⁶ Son olarak İzmirli, daha önce vadetmiş olduğu iki cevabî makaleyi yazmış³⁴⁷ ve bu iki makaleyle tartışma dergi sayfalarından çekilmiştir.

Şerafettin Yaltkaya'nın makaleleri Mansûrîzade'yi teyit maksadıyla yazıldığını ve İzmirli'nin de ona pek cevap yazmadığını göz önünde tutarak tartışmayı İzmirli ile Mansûrîzade'nin makalelerinden yansıtmaya çalışacağız.

Bu ilmî tartışmada İzmirli cumhur-u ulemanın kabul edip benimsediği "cevazın ahkam-ı şeri'yyeden olduğunu", Mansûrîzade ise genelde Mutezilenin kabul ettiği "cevazın ahkam-ı şeri'yyeden olmadığını" savunurlar.

Tartışmanın daha başlarında İzmirli Mansûrîzade'nin bir yanlısına parmak basmaktadır. Mansûrîzade bu konudaki iki farklı görüşün sahiplerini anlatırken, cevazın şer'î hükümlerden olmadığını kabul edenlerin içinde bazı Hanefî ve Şafî imamlarının da olduğunu söylemektedir.³⁴⁸ Prof. Dr Ali Bardakoğlu da Mansûrîzade'nin bu görüşünü naklemektedir.³⁴⁹ İzmirli, burada pek çok kimseye gizli kalmış bir nokta olduğunu belirtip bu noktayı şöyle açıklıyor: "Fukahayı Hanefiyye ve Şafiiyye denilince her halde sünnî fukaha zannolunuyor. Halbuki fukahayı Hanefiyye ve Şafiiyye'nin kâffesi ehl-i sünnetten değildir. İçerisinde ehl-i bid'at da vardır."³⁵⁰ İzmirli delil sadedinde bir noktaya dikkatimizi çekiyor:

"Tabakat-ı fukahaya dair eserlere ve tarih-i fikha bakıldığında görülür ki fukahayı

³⁴² İzmirli, "Cevaz, Tabir-i Aharla Mubah", S.R. , c.XII, sy.307, s.358

³⁴³ Yaltkaya, "İntikada Cevap", İ.M. , c.II, sy.14, s.425 ; Mansûrîzade, "Cevazın Ahkam-ı Şeriattan Olmadığına Dair", İ.M., c.II, sy.14, s. 429

³⁴⁴ Mansûrîzade, "İçtihat Hataları", İ.M., c.II, sy.21, s. 535

³⁴⁵ İzmirli, "el-Hakku Ya'lû ve La Yu'lâ Aleyh", S.R. , c.XIII, sy.327, s.114

³⁴⁶ Mansûrîzade, "İzmirli İsmail Hakkı Efendiye", İ.M., c.II, sy. 22, s.553

³⁴⁷ İzmirli, "Cevazın Ahkam-ı Şeriattan Olup Olmadığı", S.R. , c.XIII, sy. 329, s.128 ; c.XIII, sy.330, s.135

³⁴⁸ Mansûrîzade, "Cevazın Ahkam-ı Şeriattan Olmadığına Dair", İ.M., c.I, sy.10, s.295

³⁴⁹ Bardakoğlu, "Caiz", md. , D.İ.A., VII, 27

³⁵⁰ İzmirli, "Cevazın Ahkam-ı Şeriattan Olup Olmadığı", S.R. , c.XII, sy.303, s.297

Hanefiyye meyanında Mahmut ez-Zemahşerî (538/1144), Muhtar ez-Zahidî (658/1260) gibi mutezilîler bulunduğu gibi, fukahayı Şafiyye meyanında Ebû Hüseyin el-Basrî (436/1044), Kadı Abdülcabbar (415/1024), Ebû Hasan Ali el-Maverdî (450/1059) gibi mutezilîler vardır. Mürciye ve Kerramiye de Hanefîdir. Şafiilerin içinde de Cebriyye ve Şîa eksik değildir. Binaenaleyh Hanefiler kaffeten ehl-i sünnettirler veya Maturîdiyye mensupturlar demek doğru olmadığı gibi, Şafiiler de kaffeten ehl-i sünnettirler veya Eş'arîdirler demek doğru değildir.”³⁵¹

İzmirli, Hanefilik ve Şafilik meselesinin fıkha; Cebriîlik, Şiilik, Mürcîlik, Mutezilîlik, Kerramîlik, Maturîdîlik ve Eş'arîlik meselesinin ise usûl-ü dine (kelâma) taalluk ettiğini belirtmektedir. Usûl-ü dine taalluk eden mezheplerin, furu fıkhta ehl-i sünnet mezheplerini takip ettiklerine ve dolayısıyla Hanefilikle, Mürcîlik, Mutezilîlik, Kerramîlik; Şafilikle de Mutezilîlik, Şiilik ve Cebriîliğin cem olabildiğine işaret etmektedir.³⁵² Şu tablodan da anlaşılacağı gibi ehl-i bid'at olan kelâmî mezheplerin bir çoğu, amelî hükümler noktasında ehl-i sünnet olan amelî mezheplere intisap etmişlerdir. Ancak dört mezhep fakihlerinin arasında bid'at ve dalalet ehli olan fakih az olduğu için “ = Çoğunluk için kül hükmü verilir” kaidesince dört mezhep mensuplarına genel olarak ehl-i sünnet denilmiştir.

İzmirli, Mansûrîzade'nin zikrettiği, cevazın ahkam-ı şer'iyyeden olmadığını kabul eden bazı Hanefiyye ve Şafiyyenin aslında Mutezilîler olduğunu muteberat-ı usûliyye dediği, Gazâlî'nin Mustasfa'sı, İbn Hacıb (ö.846/1442)'in Münteha'sı ve Muhtasarü'l-Münteha'sı, Hudaî Bey (1345/1927)'in Usûl-ü Hudaî'si, İbn Abdüşşekûr (119/1078)'un Müsellemlü's-Sübût'u gibi eserlerden nakiller yaparak izah etmektedir.

Mansûrîzade ise cevabî makalesinde İzmirli'ye mukabelede bulunmuş ve kelâmcıların kelâmî meselelerde birbirlerine muhalif olan fırkaları tefrik ve temyiz için tayin ve tahsis etmiş oldukları isimleri fıkıh ve usûl-ü fıkıh meselelerinde gündeme getirmenin yanlış olduğunu ifade etmiştir. Çünkü cevaz konusunun kelâmî bir konu olmadığını belirttikten sonra, “sonuçta fıkıh ve usûl-ü fıkıhta Mutezilîlik ve ehl-i sünnetlik gibi fırkalar, mezhepler yoktur. Bunlar ancak mesail-i kelâmiyyededir.”³⁵³ der.

Cevazın ahkam-ı şer'iyyeden olduğunu kabul eden ulemanın bu içtihadı için Mansûrîzade Said şöyle diyor: “İşte bu içtihat, vücup ve hürmeti ile bir sahayı mahdûdeye

³⁵¹ İzmirli, “Cevazın Ahkam-ı Şeriattan Olup Olmadığı”, S.R. , c.XII, sy.303, s.297

³⁵² Kelâmî mezheplerin , amelde hangi mezhebi takip ettiklerine dair bk. İzmirli, Usûl-ü Fıkah, I, 6 vd.

³⁵³ Mansûrîzade, “Cevazın Ahkam-Şeriattan Olmadığına Dair”, İ.M., c.II, sy.14, s.430

münhasır olan şeriatı, kaffe-i efal ve harekata teşmil ettiğinden bittabi şeriat bütün ahkamı tafsilatıyla ihata edemiyor da bir çok şeylerin cevazı hakkında sarahat bulamıyor. Böyle sarahat bulunmadığı için şeriat nazarında cevazı tahkik ve tebeyyün etmemiş diye fiil ve icrasında mümanaat olunuyor. Menfaatler fevt oluyor, mazarratlar tevellüt ediyor.³⁵⁴

Mansûrîzade bu sözüyle, cevazın ahkam-ı şeri'yyeden olduğunu kabul eden cumhur-u fukahânın bu içtihatlarıyla, insanların menfaatlerine olan şeylerin yolunu tıkadıklarını ve zararlı şeylerin doğmasına yol açtıklarını söylemektedir. Mansûrîzade'nin şer'î hükmü, mubahı dışarıda bırakarak vücup ve hürmet şeklinde iki temel grupta ele almasından dolayı, bazı Mutezilîler gibi davrandığını ifade eden İzmirli,³⁵⁵ ondan iktibas ettiği metne iki kısımda cevap vermiştir.

İlk olarak Mansûrîzade'nin yukarıdaki ifadelerinden çıkardığı üç soruya kendisi cevap aramıştır:

1. Şeriat kaffe-i efal ve harekata şamil değil midir?

Şeriat-ı celilemiz, ilmu'l-helal ve'l-haram olmakla kaffe-i ef'al ve harekata şamildir.

2. Şeriat bütün ahkamını tafsilatıyla ihata edemiyor mu?

Şüphe yok ki şeriat-ı celilemiz, hadisatın bütün ahkamını tafsilatıyla ihata edemez. Bazı eimmeye göre nusus-ü celile, kelime-i câmia yani kazaya-i külliyye ve kavaid-i umumiyye ıtyan etmek sûretiyle hadisatın ahkamını ihata ediyor.

3. Bir şey hakkında hüküm bulunmamak sadece cevaza mı münhasırdır?

Bir çok şeylerin cevazı hakkında sarahat bulunmadığı gibi vücup ve hürmeti hakkında da sarahat bulunamayabiliyor.³⁵⁶ Ancak İzmirli bir şeyin cevazı hakkında sarahat yoksa hatta sadece cevazı değil vücup ve hürmeti hakkında sarahat yoksa o şeylerin hükümsüz kalmadıklarını, içtihat yoluyla bunların hükümlerinin verileceğini de aşağıdaki ikinci kısımda ele almıştır.

İkinci olarak İzmirli Mansûrîzade'nin, "Bir şeyin cevazının açıklığa kavuşturulmadığı zaman, cevazı açık olmadığı ve dolayısıyla hükmü belirlenmemiş olduğu için o şeyin icra edilemediği ve bunun zararlar doğurup, faydaları fevt ettiği" yolundaki düşüncesine cevap vermektedir.

Bu düşünce İzmirli tarafından reddedilmekte, cevazın ahkam-ı şeri'yyeden

³⁵⁴ Mansûrîzade, "Cevazın Ahkam-ı Şeriattan Olmadığına Dair", İ.M., c I, sy.10, s.296

³⁵⁵ İzmirli, "Cevazın Ahkam-ı Şeriattan Olup Olmadığı", S.R., c. XII, sy. 304, s. 31

³⁵⁶ İzmirli, "Cevazın Ahkam-ı Şeriattan Olup Olmadığı", S.R., c. XII, sy. 304, s. 31

olduğunu kabul eden ulemayı hedef alan bu görüşün doğruyu yansıtmadığını vurgulamaktadır. Sarahaten beyan olunmayan, diğer ifadeleriyle mansus olmayan, mantuk-u bih olmayan şey hakkında cevaz tahakkuk etmemiş diye bu ulemanın mümanaatta bulunmadığını yazmaktadır.³⁵⁷

İzmirli, sarahaten beyan olunmayan yani hakkında nass bulunmayan fiil ve hadisat hakkında iki görüş olduğunu söylüyor ve bunları şu şekilde açıklıyor:

1. Kıyası inkar edenlerin görüşü: Bunlar böyle bir mesele hakkında istishab ve ibahe-i amme ile ifta ederler. Böyle sarahaten beyan olunmayan ef'al ve hareketin hepsine caiz, mubah, ma'fuuvun anı derler. Görülüyor ki kıyası inkar edenler cevazın ahkam-ı şeri'yyeden olduğunu kabul ettikleri halde, hükmü sarahaten bildirilmemiş ef'al ve hareketin icrasından geri durmuyorlar.

2. Kıyası kabul edenlerin görüşü: Kıyası kabul edenler böyle bir meseleyi benzeriyle mukayese ederler. Bu yolla istinbat-ı ahkam ederler. Çünkü Peygamber Efendimizin tedrisinden geçmiş olan ashab-ı kiram nazîr-i hakkın hak, nazîr-i batılın da batıl olduğunu kabul etmişlerdir. Artık meskût-u anı mantuk-u bihe ilhak edilirse onun hükmünü alır. Bu hüküm vücup da, hürmet de olur. Eğer meskût-u anı mantuk-u bihe ilhak edilemezse mubahla hükmedilir.³⁵⁸

Görüldüğü gibi birincilere göre, meskût-u anı olan meseleler daima mubah, ikincilere göre ise bazen mubah, bazen haram, bazen de vaciptir. Sonuçta ister kıyası kabul edenler olsun, ister kabul etmeyenler olsun, "Cevaz, ahkam-ı şeri'yyedendir" diyenler, meskût-u anı olan meseleler hakkında asla mümanaat-ı icra etmiyorlar. "Zaten muteber usûl kitaplarında da tasrih olunduğu gibi bir hâdisenin fevtinden korkulur ise hemen içtihat vacip olur. Hâdisi meydana gelir de fevtinden korkulmayıp hâdisi hakkında başka bir fakîhe sorulabilirse içtihat farz-ı kifaye olur."³⁵⁹

Mansûrîzade'ye göre, şayet cevaz şeri'î hüküm olarak kabul edilirse, maskût-u anı olan meselenin tabiatıyla cevazı tasrih bulunmadığından, şeriâtın her teceddüde, yani hakkında nass bulunmayan her meseleye evvel emirde red ve inkar ile mukabele edeceğini şöyle ifade ediyor: "Her teceddüde şeriât evvel emirde red ve inkar ile mukabelede bulunuyor."³⁶⁰

³⁵⁷ İzmirli, "Cevazın Ahkam-ı Şeriattan Olup Olmadığı", S.R. , c. XII, sy. 304, s.316

³⁵⁸ bk. İzmirli, "Cevazın Ahkam-ı Şeriattan Olup Olmadığı", S.R. , c. XII, sy. 304, s.316

³⁵⁹ İzmirli, "Cevazın Ahkam-ı Şeriattan Olup Olmadığı", S.R. , c. XII, sy. 304, s.316

³⁶⁰ Mansûrîzade, "Cevazın Ahkam-ı Şeriattan Olmadığına Dair", İ.M., c.I, sy. 10, s.296

İzmirli, bu düşüncüyü reddediyor ve diyor ki: “ Şeriatımız her teceddüd-ü nafii hürmetle karşılar. İstihsanı kabul eden fikh-ı Hanefî, istislahı kabul eden fikh-ı Malikî ve Hanbelî, istishabı kabul eden fikh-ı Şafiî ve ibahe-i ammeyi kabul eden fikh-ı Zahirî her teceddüde evvel emirde red ve inkar ile mukabelede bulunur mu ?”³⁶¹ İzmirli, bu ifadelerini şu şekilde açıklamaktadır: “İbahe-i ammeyi kabul edenlerin teceddüt karşısında ibahe-i ammeye göre hareket edecekleri açıktır. Diğer fukahanın ise teceddüdü evvel emirde usûl-ü şeriattan bir asla irca edecekleri, eğer bir maslahat ve menfaat-ı hâlisâ varsa veya bir maslahat-ı râciha bulunursa cevaz ile hükmedecekleri açıktır. Ayrıca def-i mefsedet ve celb-i maslahat eşit durumda ise ya bi’l-ihiyar veya kur’a ile birinin tercih edileceği veyahut da celb-i maslahata karşılık def-i mefsedetın tercih edileceği, böyle olmadığı sûrette de tabii ki reddedileceği açıktır. Menafide aslolan ibaha, mazarratta aslolan hürmet olduğuna göre, teceddüt nafi ise her halükarda caiz, muzır ise her halde haram olur.”³⁶²

Cevazın şer’î hükümlerden olduğunu kabul etmeyen Mansûrîzade, bu kanaatine şu fikri bina ediyor: “Böylece ahkam-ı şeri’yyeden olmayan cevaza bittabi şariat müdahale edemeyeceğinden, taaddud-i zevcat gibi caiz olan şeyler hakkında hükümet vicdan-ı millete ve asra muvafık bir sûretle ahkam ve kavanîn vaz’ ve te’sis edebilir.”³⁶³

İzmirli, cevazın ahkam-ı şeri’yyeden olduğunu kabul ettiğinden dolayı Mansûrîzade’nin aksine, caiz olan bir şeye şariatın müdahale edeceğini benimsemektedir.

Bu kanaatinden hareketle İzmirli, bir hükmün şer’î delil olmaksızın değiştirilemeyeceğini, onun değiştirilmesi için kuvvetli bir delile ihtiyaç duyulduğunu ifade eder. İzmirli’ye göre bu hükmü değiştirmek için iki alternatif vardır. Bunlardan birisi heva, heves ve keyfilik; diğeri ise şer’î delildir. Bir hükmün şer’î delil dışında değiştirilmesinin heva, heves ve keyfilik olacağına, fikhın ve şariatın dışına çıkılacağına, böylece fıkıh ve şariatın mükellefiyetinin kalmayacağına vurgu yapmaktadır. İzmirli şöyle devam ediyor: “Eğer şer’î delil var ise veliyyü’l-emrin iradesine, hükümetin kanunlar vaz’ ve te’sis etmesine ne hacet var ? Hükümet şer’î delille sabit olan bir hükmü icra ve tenfizle me’murdur. Şer’î delil olmaksızın ne veliyyü’l-emir ne de hükümet bir hüküm vaz’ edemez.”³⁶⁴

İzmirli İsmail Hakkı, Mansûrîzade’nin yukarıdaki sözlerini şu şekilde

³⁶¹ İzmirli, “Cevazın Ahkam-ı Şeriattan Olup Olmadığı”, S.R. , c.XII, sy.304, s.317

³⁶² İzmirli, “Cevazın Ahkam-ı Şeriattan Olup Olmadığı”, S.R. , c.XII, sy.304, s.317

³⁶³ Mansûrîzade, “Cevazın Ahkam-ı Şeriattan Olmadığına Dair”, İ.M. , c.I, sy.10, s.303

³⁶⁴ İzmirli, “Cevazın Ahkam-ı Şeriatta Olup Olmadığı”, S.R. , c. XII, sy.302, s.351

irdeliyor: “Eğer asra muvafık, vicdan-ı millete muvafık sözlerinden maksat ilm-i şeriatla müstamel olan maslahat ise ne a’lâ, maslahat şer’î delillerdendir. Fakat hududu, şeraiti vardır. Onlara riayet gerekir. Şu kadar ki asra, vicdan-ı millete muvafık olduğunu nereden bileceğiz? Vicdan-ı milleti kim temsil edecek? Bunları nasıl tayin edeceğiz?”³⁶⁵

Bu konuda İzmirli, Mansûrîzade için, hükümeti ve vicdan-ı milleti şari mertebesine getirip, “Olaylar hakkında hüküm verirken şer’î delile müracat etmeyen kişi” imasında bulunuyor.

Mansûrîzade Said’e göre cevazın şer’î hükümlerden olduğunu kabul etmek, şeriatı tatbiki mümkün olmayan bir hale sokan, onu kirleten, isabetsiz bir içtihat ve akıl mantık dışı büyük bir hatadır.³⁶⁶

İzmirli, bunun amme-i fukahayı hedef alan bir itham olduğunu ifade etmektedir. Ona göre Mansûrîzade, eğer doğrudan doğruya bu meselede isabet edilmediğini, doğruya ulaşılmadığını söylemiş olsaydı daha doğru bir tavır takınmış olacaktı. Fakat akıl ve mantık dışı büyük bir hata diye takdim etmesi zihinlerde karışıklığa yol açacaktır. İzmirli böyle bir sözün karşısında bilmeyen insanların yanlış değerlendirmelerde bulunabileceğini, cahil olan kimselerin; “Eimme-i din cevazın hükm-ü şer’î olması meselesinde bu kadar akıl ve mantık dışı sözler söylüyorlar. Bu halde mesail-i sairede de akıl ve mantık dışı söz söylerler. Eimme-i dinin sözlerinin ne kıymeti vardır. Bu kadar bedihî olan şeyde hata ederler ise, ince düşünmeyi gerektiren meselelerde hataları daha çok olur.” gibi bir düşünce ile kafa karışıklığına düşar olacaklarını zikreder.³⁶⁷

Bu tartışmada İzmirli’nin dikkat çektiği noktalardan birisi de Mansûrîzade’nin çelişkisi veya kanaat değişikliğidir. Hakikaten Mansûrîzade, İzmirli’ye de takdim ettiği Tatbikat-ı Mecelle isimli eserinde yaptığı fıkıh tarifinde cevazın ahkam-ı şeri’yyeden olduğunu kabul eder ve onu da tariftaki hükümler içinde şu şekilde zikreder: “İlm-i fıkıh cevaz, vücup, hürmet ve fesat cihetiyle ef’al-i mükellefenden bahseden mesailden ibarettir. Şu tariften müsteban olunduğu üzere ilm-i fikhın, ilm-i fikihta mezkûr mesailin mevzuu ef’al-i mükellefendir. Mahmul³⁶⁸ ise cevaz, vücup gibi ahkam-ı

³⁶⁵ İzmirli, “Cevazın Ahkam-ı Şeriatla Olup Olmadığı”, S.R. , c. XII, sy.302, s.351

³⁶⁶ Mansûrîzade, “Cevazın Ahkam-ı Şeriatla Olmadığına Dair”, İ.M. , c.I, sy.10, s.296

³⁶⁷ İzmirli, “Cevazın Ahkam-ı Şeriatla Olup Olmadığı”, S.R. , c.XII, sy.305, s.327

³⁶⁸ **Mahmul**: Yüklendi, hamlonulmuş. Bir şey arkasına yüklenmiş olan. Üzerine alınmış. Gramer: Bir cümlede faile yükletilen işi, oluşu veya hali gösteren fiil. Mantık: Müsnet, haber. “İnsan nâttır” cümlesinde “insan” mevzu, “nâttır” mahmûldür. bk. Yeğin Abdullah, *Osmanlıca-Türkçe Yeni* 1989, İstanbul, Lügat, s. 375

şer'iyyedir."³⁶⁹ Ayrıca "İçtihat Hataları" isimli makalesinde de: " Vücup, imtina ve imkan, ahkam-ı şer'iyyeden olan vücup, hürmet ve cevazdan başka bir mahiyette değildir."³⁷⁰ demiştir. Ancak İzmirli'nin bu çelişkiyi ortaya koymasından sonra, Tatbikat-ı Mecelle'deki sözü için bir şey dememiş olsa da, zikredilen makalesindeki sözünü "Öteden beri gelen yanlış fakat meşhur olan lisan ile" söylediğini; bunun cevazın ahkam-ı şer'iyyeden olmadığı yolundaki fikrinden vazgeçtiği anlamına gelmeyeceğini ifade etmiştir.³⁷¹

Mansûrîzade, cevazın ahkam-ı şeri'yyeden olduğunu kabul edenlerin, fikhın yolunu tıkadıklarını düşünmekte ve hakkında nass bulunmayan meselelerde hükmün ulû'l-emr ve hükümet tarafından verilmesiyle bu yolun daha da genişleyeceği ifade etmektedir. Mansûrîzade bunu sadece bu makalelerinde söylememekte, örneğin "Şeriat ve Kanun"³⁷² ve "Taaddud-i Zevcat Men Olunabilir"³⁷³ isimli makalelerinde de buna benzer şeyler söylemektedir.

İzmirli ise, hakkında herhangi bir nass bulunmayan yani hükmü tebellür etmemiş olan bir hâdisenin , cevazın şer'î hüküm olduğunu kabul edenlerce hükümsüzlüğe mahkum edilmediğini, bunun hükmünün sabit olması için, Mansûrîzade'nin teklif ettiği metottan daha fazla metot ve delillerle hükmün verildiğini ifade etmektedir.

3.1.4. İçtihad

Kur'an-ı Kerim ve onu beyan eden Resûlullah'ın sünneti, Müslümanların hayatlarına yön veren iki temel kaynaktır. Lafız olarak bu iki temel kaynağın nassları sınırlı olsa da anlamları için aynı şeyi söyleyemeyiz. Buna mukabil insanlığın hayatındaki hâdiseler sınırsızdır. Peygamber Efendimizden itibaren yeni hâdiseler için, sınırlı nassların sınırsız anlamlarından hükümler çıkarılagelmıştır. İşte yürüyen ve değişen hayat şartlarının doğurduğu yeni hâdiseleri Kur'an ve sünnet ışığında hükme bağlayıp çözüme kavuşturmak için gösterilen zihnî çaba içtihattır. İzmirli, içtihadı ve kapsamını şöyle anlatır: "İçtihat taleb-i hükümde takati sarf etmektir. Mutlakı mukayyede hamletmek,

³⁶⁹ Mansûrîzade, *Tatbikat-ı Mecelle, İstanbul* , 1910, s.3

³⁷⁰ Mansûrîzade, "İçtihat Hataları", *İ.M.*, c.II, sy.21, s.573

³⁷¹ Mansûrîzade, "İzmirli İsmail Hakkı Efendiye", *İ.M.* , c.II, sy.22, s.553

³⁷² Mansûrîzade, "Şeriat ve Kanun", *D.F.H.F. Mecmuası, İstanbul, 1333* , yıl,2, sy.6, s.530-535

³⁷³ Mansûrîzade, "Taaddud-i Zevcat Men Olunabilir", *İ.M.* , c.I, sy.8, s.233

ammı hass ile tahsis etmek, menat-ı hükmü tahkik, menat-ı hükmü tenkih ve menat-ı hükmü tahrir, hülâsa kendisinde hüküm talep olunan cemî-i vücuh-u kıyas içtihadı dahildir.³⁷⁴

İslam'ın iki temel kaynağı olan Kitap ile sünnetin ilgili nasslarının delaleti ile, durmadan değişerek yürüyen beşer hayatı bizi, içtihat faaliyetinin hem dinî bir vecibe, hem de hayatî bir zaruret olduğu neticesine götürmektedir. Bu faaliyetin durması demek dinin beşer hayatından -kısmen veya tamamen- çekilmesi demektir.³⁷⁵

İçtihadın bir zarûret olduğu gerçeği teoride mevcudiyetini hep muhafaza etmiştir. Ancak pratikte durum böyle olmamıştır. Hayrettin Karaman'ın ifadesiyle taklit taraftarları hicrî dördüncü asırdan itibaren, ehliyet elde edilemeyeceği ve içtihadın kötüye kullanılabileceği, esasen artık müçtehitlerin de arkalarının kesilmiş olduğu esbab-ı mucibesine dayanarak içtihadı menetmişlerdir.³⁷⁶ İçtihat anlayışının zayıflayıp yerini taklide bırakması fikhın da zayıflamasını doğurmuş, İzmirli'nin tabiriyle fikhın inkırazını³⁷⁷ da beraberinde getirmiştir.

Yukarıdaki nakillerden anlaşılacağı gibi, fikhın gerçek anlamıyla hayatiyetini sürdürebilmesi, içtihadın canlılığına bağlıdır. Koyu taklidin, fikhın kısmen veya tamamen terk edilmesini intac eden amillerin başında geldiğini belirten Hayrettin Karaman, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde Batı'dan iktibas yoluyla kanun ithalini buna örnek göstermektedir.³⁷⁸

İzmirli İsmail Hakkı'nın yaşadığı dönemde yapılan tartışmalardan birisi de içtihat konusu idi. Dönemin mecmualarında bu konu tartışılmıştır. Halim Sabit'in, Sırat-ı Müstakim mecmuasında "İçtihadı Dair"³⁷⁹ isimli seri makaleleri, Mansûrîzade Said'in İslam Mecmuasında yayınlanan "İçtihat Hataları"³⁸⁰ isimli yazı dizisi ve İzmir Mebusu Seyyit Bey'in "İçtihat ve Taklit"³⁸¹ başlıklı makaleler serisi bu tartışmalar için verebileceğimiz örneklerden bir kaçıdır.

³⁷⁴ İzmirli, "Yine Diş Doldurmak Meselesi", S.R., c.XII, sy.302, s.279

³⁷⁵ Karaman, *İslam Hukukunda İçtihat*, İstanbul, 1996, s.221

³⁷⁶ Karaman, *İslam Hukukunda İçtihat*, s. 225

³⁷⁷ İzmirli, *Müslüman Türk Hukuku ve Dini*, s.43

³⁷⁸ Karaman, *İslam Hukukunda İçtihat*, s. 193

³⁷⁹ Sabit, Halim, "İçtihadı Dair", *Sırat-ı Müstakim*, c.III, sy.58, s.87 ; sy.59, s.97 ; sy.63, s.166; sy.64, s.180 sy. 65, s. 193 ; sy. 66, s. 209 ; sy. 67, s.225 ; sy.68, s.243 ; sy.69, s.259 ; sy.70, s.275 ; sy.71, s.295 ; sy.72, s.309; sy.73, s.325 ; sy.74, s.341 ; sy.77, s.391 ; sy.78, s.413

³⁸⁰ Mansûrîzade, "İçtihat Hataları", *İ.M.*, c.II, sy.21, s.535 ; c.III, sy.26, s.616 ; sy.27, s.636 ; sy.28, s.647

³⁸¹ Seyyit Bey, "İçtihat ve Taklit", *İ.M.*, c.I, sy.4, s.104 vd.

İzmirli, Osmanlı aydın ve ilim adamları içinde fikhın devamlılığını, yani hâdiselerin fıkıhla çözüme kavuşturulmasını savunanlardandır. Bunun tabîî bir sonucu olarak içtihadı da savunmuştur. Nitekim Hayrettin Karaman, aralarında İzmirli'nin de bulunduğu bir çok son devir İslam alimini anarken, bunların programları içinde içtihadın mutena bir yeri olduğunu zikretmektedir.³⁸²

Teorik açıdan İzmirli'nin içtihat konusuna özel bir önem verdiği açıktır. Yine Hayrettin Karaman onu, İslam hukukunun uyanış çağı dediği Mecelleden zamanımıza kadar ki bölüm içinde ve son devir fukahası arasında zikretmiş ve kendisiyle birlikte bazı İslam hukukçularını “Fıkıh sahasında eserleri olan, fikhın muasır inkişafı için gayret eden, gerektiğinde ve ehli bulunduğu mezhepler arasında tercih ve içtihat yapılmasını kabul eden ulemadan” diye tavsif etmiştir.³⁸³ Bir başka taraftan İzmirli'nin Akif'in deyimiyle “İslam'ı asrın idrakine sunma” ruhunu taşıyan, onu yerine getirmek için elden gelen gayreti gösteren şahsiyetlerin önde gelenlerinden olduğu ifade edilmekte³⁸⁴ ve onun içtihat anlayışına işaret edilmektedir. Sabri Hizmetli ise İzmirli'nin, yeni hâdiseleri başta Hanefî mezhebi olmak üzere, ehl-i sünnet fikh mezheplerinin görüşleri çerçevesinde çözümlemeye çalıştığını, bu mümkün olmadığında fikh usûlünü rehber edinerek içtihat yapmaya taraftar olduğunu söylemektedir.³⁸⁵

İzmirli İsmail Hakkı'nın teorik olarak içtihat mevzuuna verdiği ehemmiyeti iki açıdan ele alıp ortaya koymak istiyoruz. Önce akli, tefekkürü övüp, taklidi yermesi açısından; ardından içtihada bakışı, içtihadı izahı ve içtihat temayülü ile içtihat kapısının kapalı olup olmaması açısından ele alacağız.

3.1.4.1. İctihat ve Taklit

İzmirli akla, tefekküre, ibretle bakmaya, önem verir. İslam'ın bu yönüne sık sık dikkat çeker. “Din-i İslam, bir din-i akıl ve fikirdir. Tamamıyla akli ıslaha racidir. Akli levsiiyyat-ı evhamdan ve zünûna ittibadan men eder.”³⁸⁶ “Tefekkür, düşünme, ibretle bakış, içtihat ve benzeri akla özgü özellikler, İslam'ın hükümlerinin ruhudur”³⁸⁷ der. “Şer’î yolda

³⁸² Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul, 1989, s.315

³⁸³ Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, 347

³⁸⁴ Karadeniz, *İslam Dini ve Tabi Din (Takdim)*, s. 12

³⁸⁵ Hizmetli, “İzmirli İsmail Hakkı'nın İlmî Şahsiyeti”, *İzmirli Sempozyumu*, s.9

³⁸⁶ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, I, 21

³⁸⁷ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, İstanbul, 1339, I, 52

akıl ve mantığın karşı çıkacağı, geçersiz sayacağı hiçbir şey yoktur. Belki de akıl ve mantığın bulamadığı hükümler vardır”³⁸⁸ diyerek yeni olaylara hüküm verme de aklın rolüne işaret eder. Daru’l-Hikmeti’l-İslamiyye azası olarak Daru’l-Muallimîn talebelerine konferanslar veren İzmirli, bu konferansların ilkinde İslam’ın taklidî bir din olmadığını, tefekkürü nefyetmediğinin, fikirleri rüesayî dinin fikirlerine tabi ve mahkum kılmadığının altını çizmiştir. Buna mukabil akla, nazara tam istiklal verdiğini anlatmıştır. Dini körü körüne reddetmek nasıl zararlı ise, körü körüne kabul etmenin yani kör bir taklide saplanmanın da öylece zararlı ve mezmûm olduğunu anlatmıştır.³⁸⁹ Kur’an-ı Kerim’ de nazar hakkında beş yüze yakın ayet bulunduğunu, bununla İslam’ın nazara verdiği ehemmiyetin anlaşılacağını kaydeden İzmirli,³⁹⁰ içtihat hususundaki hataların mazur görülmesinin de tefekkür ve nazarın ne kadar terviç edildiğinin göstergesi olduğunu beyan etmiştir.³⁹¹ Dinde son zamanlarda bir gevşeme olduğunu teşhis eden İzmirli, bu gevşemenin sebepleri arasında, dinde önemli bir yer işgal eden akıl, hikmet ve ilmin gerçek manada idrak edilmeyişini zikretmekte, “Eğer dinin mahza akıl, mahza hikmet ve mahza ilim olduğu bilinecek, saffet-i asliyesi idrak edilecek olsaydı böyle hataya düşülmezdi.”³⁹² demektedir. İzmirlinin akla, nazara, tefekküre vurgu yapıp taklidin zararlarına dikkat çekmesi, onun içtihadı bakış açısı hakkında bizlere bir takım ipuçları vermektedir.

3.1.4.2. İctihada Bakışı ve İctihat Kapısı

İzmirli İsmail Hakkı fikhî hükümleri, delillerin inzal olup olmamasına göre iki kısma ayırır ve bunları kendi içlerinde değerlendirir. Bunlar, şer-i münzel ve şer-i müevveldir. Şer-i münzeli münkir, ikfar olunur. Şer-i müevveli münkir, ikfar olunmaz.³⁹³ Bunu başka bir yerde şu şekilde izah eder: “Din-i Mübin-i İslam’da Allah ve Resûlünün sözünden başka bütün eimme-i müsliminin sözleri bizim için delil-i kat’î değildir. Onların sözleri alınır da terk edilir de. Sözlerinin alınması zarûrî değildir.”³⁹⁴ İzmirli’nin özellikle vurguladığı bu ifadelerinden Allah ve Resûlünün sözlerinin, diğer bir ifadeyle şer-i

³⁸⁸ İzmirli *Yeni İlm-i Kelâm*, I, 52

³⁸⁹ bk. İzmirli, “İlk Meviza”, C.İ., c.V, sy.60, s.1922-1923

³⁹⁰ İzmirli “İlk Meviza”, C.İ., c.V, sy.60, s.1922

³⁹¹ İzmirli “İlk Meviza”, C.İ., c.V, sy.60, s.1925

³⁹² İzmirli “İlk Meviza”, C.İ., c.V, sy.60, s.1922

³⁹³ İzmirli, *Usûl-ü Fıkah*, I, 2

³⁹⁴ İzmirli, “Üçüncü Mev’iza”, C.İ., c.V, sy.61, s. 1959 ; *İlm-i Hilaf*, I, 23,34

münzelin dışındaki ulemanın sözleri, yani nasslardan hareketle yapılmış yorumların oluşturduğu şer-i müevvel mutlak manada hüccet özelliği taşımamaktadır. Öte yandan İzmirli, şöyle demektedir: “Delalet-i nass gizli olduğu zaman kıyas ve re’ye müracaat ettiğimiz gibi kütüb-ü fikhıyyede sarahaten mezkur olmayan bir hâdise hakkında kıyas ve re’ye müracaat ederiz. Şer’î delillerden biri ile şer’î hükmü beyan edebiliriz.”³⁹⁵ İzmirli’den yaptığımız bu nakillerden, onun içtihat temayülü açık bir şekilde sezilmektedir. Ancak bu temayülün arka planında ehliyet düşüncesinin var olduğu da gözden kaçırılmamalıdır. Zira İzmirli, kendisinde sarahat bulunmayan bir hâdise hakkında kıyas ve re’ye gidilmesini kayıt altına almaktadır. Bu hususta şöyle der: “Şu kadar ki mesail-i şer’iyyenin delili, delil-i şer’îdir. Mesail-i şer’iyyede delil-i şer’î aranır. Delil-i şer’î vahiy ve re’y, tabir-i diğerle sem’ ve akıldır. Bundan dolayı kavaid-i şeriatta cahil, makasid-i şeriattan gafil olanlar ilm-i şeriat kadrosundan hariçtirler. Onların bahse salahiyetleri yoktur, olamaz.”³⁹⁶ İzmirli, ortaya koyduğu bu şartlarla içtihat kapısının kapalı olmadığını, ama her önüne gelenin içtihat yapamayacağını, içtihat için gerekli olan donanımın lüzumuna işaret etmektedir.

İzmirli içtihat kapısının kapanmış olduğuna şiddetle karşı çıkar. Şunu ifade etmek gerekir ki o, modern İslamcılardan sayılmaktadır ve Hilmi Ziya Ülken’in ifadesiyle modern İslamcıların özellikle üzerinde durdukları hususlardan birisi de içtihat kapısının kapalı olmadığı konusudur.³⁹⁷ Nitekim Ocak, İzmirli gibiler için, “Onlar bu kanaatleriyle taklidi terk edip, kapalı olduğu var sayılan içtihat kapısını yeniden açarak İslam’ın bilim ve düşünce hayatına işlerlik ve canlılık katma amacı güdüyorlardı.” demektedir³⁹⁸ İzmirli, Sebilürreşat’ın 289. sayısında kendisine dış doldurma konusunda sorulan sorulara cevap vermiş ve dış doldurmanın cevazına yönelik kanaatini bildirmişti. Bu makaleden sonra Bolvadin’den Müderris Yunuszade Ahmet Vehbi Efendi’den itirazlarını içeren bir mektup almış ve Sebilürreşat’ın 302. sayısında cevap vermiştir. Ahmet Vehbi Efendi’nin itirazına yaptığı dayanaklardan birisi de, hicretten dört yüz sene (kurun-u hayriye) geçtikten sonra bab-ı kıyas ve içtihadın kapalı olduğudur.³⁹⁹ İzmirli, Ahmet Vehbi Efendi’ye cevap verirken içtihat kapısının kapanmadığı üzerinde ısrarla durmakta ve, “Fukahayı dinin hiç birisi mutlak olarak bab-ı içtihat ve kıyasın mesdud olduğunu

³⁹⁵ İzmirli, “Her Mesele-i Fikhıyye İçin Bir Nakil Lazım mıdır”, S.R. , c.XII, sy.290, s.58

³⁹⁶ İzmirli, “Her Mesele-i Fikhıyye İçin Bir Nakil Lazım mıdır”, S.R. , c.XII, sy.290, s.58

³⁹⁷ Ülken, s. 277

³⁹⁸ Ocak, “Osmanlı İmparatorluğu ve İslam”, T.Y., c.19-20, sy.148-149, s.13

³⁹⁹ İzmirli, “Yine Dış Doldurmak Meselesi”, S.R. , c.XII, sy.302, s.278

söylememişlerdir.”⁴⁰⁰ demektedir. İzmirli burada, içtihadın yukarıda zikrettiğimiz tarifini vermekte ve değerlendirmelerine bu tarif üzerinden devam etmektedir: “İçtihat taleb-i hükümde takati sarfetmektir. Mutlakı mukayyede haml, ammi hass ile tahsis , menat-ı hükmü tahkik, menat-ı hükmü tenkih, menat-ı hükmü tahrir, hülâsa kendisinden hüküm talep olunan cemî-i vücuh-u kıyas içtihadı dahildir.”⁴⁰¹ İzmirli bu tariftan hareketle şöyle diyor: “Bir lafz-ı mutlakı mukayyede hamletmek manasına olan içtihat nasıl mesdud olur ? Müvekkili vekiline, bana bir at satın al; Macar atı satın alma dese, mutlakı mukayyede hamletmeyecek mi ? Âmmı hass ile tahsis anlamına gelen içtihat nasıl mesdud olur? Ben, erbab-ı kalemi severim, şahıslarla uğraşanları sevmem demiş olsam erbab-ı kalemi tahsis kılmıyor muyum ?”⁴⁰² İzmirli menat-ı hükmü tahkik ve tenkih için de aynı şeyleri söylemektedir. Ancak menat-ı hükmü tahrir için şunları söylemektedir: “Menat-ı hükmü tahrir gelince, işte münazaun fih olan içtihat bu manaya gelen içtihatıdır. Burada ulum-u içtihadıyyeyi bilmek şarttır. İçtihat kapısı kapanmış, kapatılmış veya açıktır sözlerinin mahall-i cereyanı burasıdır.”⁴⁰³

Nihayet İzmirli, içtihadın farklı şekillerini ortaya koyuyor ve menat-ı hükmü tahrir dışındaki anlamlarıyla içtihadın kapısının asla kapalı olmadığını, menat-ı hükmün tahriri anlamındaki içtihadın kapısının da ehli olmadığı için kendiliğinden kapanmış olduğunu, ehli bulunduğu da bunun da kapısının açılacağını ifade eder. İzmirli’nin bu düşüncesini, “İçtihat kapısı kapalı olamaz; ancak içtihat kesintiye uğramış olabilir.”⁴⁰⁴ sözüyle formüle edebiliriz.

Teorik olarak İzmirli’nin içtihat üzerinde hararetle durduğunu gördük, ancak pratik olarak içtihat faaliyetleri için aynı şeyi söylemek güçtür. Bizi bu hükme sevk eden, İzmirli’nin eserlerinde ve makalelerinde görülen koyu nakilciliğidir. Bu nakilcilik hem usûl-ü fıkıh, hem de furu fıkıhla ilgili yazdıklarında bariz bir şekilde görülmektedir. İzmirli’nin bu nakilciliği sadece bilgi bazında değil, hüküm bazında da olmuştur. Şöyle ki İzmirli, sadece bilgileri aynen nakletmekle kalmamış, önceki imamların verdikleri hükümleri de aynen nakletmiştir. Zamanın ilim anlayışının bir yansıması olarak görülen

⁴⁰⁰ İzmirli, “Yine Diş Doldurmak Meselesi”, S.R. , c.XII, sy.302, s.278; Ayrıca bk. İzmirli, “Her Mesele-i Fıkıhyeye İçin Bir Nakil Lazım mıdır”, S.R., c.XII, sy.290, s.58

⁴⁰¹ İzmirli, “Yine Diş Doldurmak Meselesi”, S.R. , c.XII, sy.302, s. 279

⁴⁰² İzmirli, “Yine Diş Doldurmak Meselesi”, S.R. , c.XII, sy.302, s. 279

⁴⁰³ İzmirli, “Yine Diş Doldurmak Meselesi”, S.R. , c.XII, sy.302, s. 279

⁴⁰⁴ İzmirli, “Yine Diş Doldurmak Meselesi”, S.R. , c.XII, sy.302, s. 279

İzmirli'nin bu nakilciliği,⁴⁰⁵ sadece fıkıh sahasına münhasır değildir. Tefsirle⁴⁰⁶ ve kelâmla⁴⁰⁷ ilgili bilgileri de öncekilerden tenkide tabi tutmaksızın naklettiği belirtilmiştir.

Nitekim Ferit Kam, değerlendirmeye tabi tutmaksızın yaptığı nakillerden dolayı İzmirli'yi, “nakkâlu'l-ulûm, bakkâlu'l-ulûm” diye nitelemiştir.⁴⁰⁸ Zaten İzmirli de bu nitelemelerden rahatsızlık duymamakta ve, “İstediğiniz kadar hafife alınız. Güvenilir bir nakledici olmakla iftihar ederim.”⁴⁰⁹ demektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla İzmirli hakkında en geniş çalışmaları yapmış olan Sabri Hizmetli'nin şu sözleri, onun nakilciliği hakkında bize daha net bilgi vermektedir: “İzmirli, eserlerinden anlaşıldığına göre, gittikçe gelişme gösteren tekamül seyri içinde olan bir görüşe sahip değildir. Onun için, muasır olan bazı düşünürler gibi bir fikrî sistem oluşturamamıştır. Çünkü bir fikrî hareketi, bir mezhebi araştırdıktan ve tanıdıktan sonra onu daha ileri götürmek, ona kendinden yeni bir şeyler ilave etmek, yeni bir görüşe sahip olabilmek için gayret sarf etmez. Benimsediği bir fikri veya bağlı bulunduğu bir görüşü müdafaa etmekle iktifa eder. Bunun için de savunduğu görüşü ve ekolü destekleyecek bol bol nakil yapar. Sonraki eserlerinin öncekilerden daha faydalı olmamasının sebebi bu fikrî tekamülün noksanlığıdır. Yani taklitçiliğin en büyük düşmanı olduğunu söyleyen İzmirli'de fikrî taklitçilik mevcuttur.”⁴¹⁰

Bu noktada İzmirli'nin teorik olarak içtihadı savunduğunu görsek de, pratikte savunduğu kadar içtihat uygulaması görülmemekte, daha çok nakillerde bulunduğu şahit olunmaktadır. Ancak İzmirli'nin nakilciliğinin ön plana çıkması onun engin bilgisini, özellikle usûl, furu, tarih ve hikmet boyutuyla ele alıp incelediği fıkıh ilmindeki geniş malumatını asla gölgeleyemez. Onun büyük bir ilim adamı olduğuna engel teşkil etmez.

3.1.5. Mezhep Anlayışı

Fıkıhla ilgili makale ve eserlerinden açıkça anlaşılabacağı gibi İzmirli mezhep olgusunu kabul etmektedir. Sabri Hizmetli, modern İslam bilginlerinin, İslamî telakkilerinin icabı olarak ister Doğu, ister Hint ve Pakistan, ister Arap ekolüne mensup olsunlar mezhepçiliğe karşı çıktıklarını dolayısıyla eserlerinde İslam mezheplerine pek yer

⁴⁰⁵ Özcan, Hani, “İzmirli İsmail Hakkı'da Bilgi Teorisi”, *İzmirli Sempozyumu*, s.32

⁴⁰⁶ Dumlu, Ömer, “İzmirli'nin Tarih-i Kur'an'ı Üzerine Bir Değerlendirme”, *İzmirli Sempozyumu*, s.58

⁴⁰⁷ Özcan, “İzmirli İsmail Hakkı'da Bilgi Teorisi”, *İzmirli Sempozyumu*, s.32

⁴⁰⁸ Hizmetli, “İsmail Hakkı İzmirli'nin Hayatı, Eserleri ve Mezhep Anlayışı”, *M.E.K. Dergisi*, c.V, sy.18, s. 28

⁴⁰⁹ İzmirli, *Hakkın Zaferleri*, İstanbul, 1341, s.6

⁴¹⁰ Hizmetli, “İsmail Hakkı İzmirli'nin Hayatı, Eserleri ve Mezhep Anlayışı”, *M.E.K. Dergisi*, c.V, sy. 19, s. 49

vermediklerini zikrettikten sonra İzmirli'nin onlar arasındaki farklı konumunu şöyle anlatmaktadır: “Buna karşılık, tecdid-i İslam, tecdid-i iman ve ihya-i İslam’ı Müslüman toplumun kurtuluşunun esasları olarak gören İzmirli, muasırlarından farklı bir anlayışla kitaplarında İslam mezheplerine gerekli yeri vermiştir.”⁴¹¹ Hatta İzmirli eserlerinde mezheplere gerekli yeri vermekten öte, mezhep dışı görüşleri keyfilik olarak değerlendirmektedir. Ahmet Hamdi Akseki'nin onun hakkındaki sözleri bunu teyit etmektedir: “Kelâmı ve fıkıhta her hangi bir meseleyi tetkik ederken mezhep imamlarınca kabul edilmiş olan esaslar haricine çıkmaz, başka türlü hareket için, hareket-i keyfidir; ilim usûlüne aykırıdır derdi.”⁴¹² Bunu sözde bırakmayıp eserlerine de yansıtmıştır.

İzmirli, mezhep olgusunu kabul etmekle beraber, mezhep taassubuna karşı çıkmıştır. Mezhep taassubunu parti taassubuna benzetmiştir.⁴¹³ Ona göre yalnızca belli bir fıkıh ekolünden değil, bütün fıkıh müktesebatından istifade edilmelidir. Her bir hâdisenin fıkıhla çözülebileceğini ifade ederken, her hangi bir mezheple sınırlamaksızın bütün İslam fikhını kastetmektedir. İzmirli bu hususta şöyle demektedir: “Şer’î amelî hükümleri beyan eden ilm-i fıkıh beş mertebeye ayrılabilir ki her bir mertebe evvelki mertebeden daha vasidir. 1) Günümüzde müftabih olan ahkamdır. 2) Müftabih olsun olmasın kütüb-ü fıkhiyyede fukahayı Hanefiyyeden bazılarının beyan ettikleri ahkamdır. 3) Eimme-i erbaanın kitaplarında beyan olunan ahkamdır. 4) Ehl-i sünnet ulemasının beyan ettiği ahkamdır. 5) Genel olarak İslam fukahasının beyan ettikleri ahkamdır. İyi bilinmelidir ki her bir hâdisi fıkıh-ı İslamî ile hall-u fasl olur. Fıkıh-ı İslamî hiçbir hâdisi karşısında aciz kalmaz.”⁴¹⁴

Önde gelen öğrencilerinden Ahmet Hamdi Akseki onun bu bakış açısını ele almış ve değerlendirmiştir. Açıklayıcı olması bakımından, Akseki'nin bu değerlendirmesini nakletmeyi faydalı buluyoruz: “Üstat demek istiyordu ki, bu gün memleketimizde mamulün bih olan, yalnız Hanefî fukahasının müftabih meseleleridir. Mecelle de bir iki meselesi hariç olmak üzere buna göre tanzim olunmuştur. Halbuki İslam fikhı bu demek değildir. Bu, İslam fikhının en dar çerçevede mütalaası demektir. Hâdiseleri İslam fikhı bakımından mütalaa ettiğimiz takdirde iş değişir. Eğer birinci mertebedeki hükümler hâdiseyi halletmeye kafi gelmezse işi biraz daha geniş tutarak

⁴¹¹ Hizmetli, “İsmail Hakkı İzmirli'nin Hayatı, Eserleri ve Mezhep Anlayışı”, M.E.K. Dergisi, c.V, sy.19, s. 47

⁴¹² Akseki, “Hocam İzmirli İsmail Hakkı”, Y.S., c.IV, sy.5-73, s.4

⁴¹³ İzmirli, *Müslüman Türk Hukuku ve Dini*, s.37

⁴¹⁴ İzmirli, “Dördüncü Meviza”, C.İ., c.V, sy.61, s.1962

diğerlerinin fikir ve içtihatlarına müracaat edilir. O da kafi gelmezse bir mezhebe saplanıp kalmayarak diğer üç müçtehidin kitaplarına da müracaat ederiz. Bu da kafi gelmezse bu dört mezhepten başka diğer ehl-i sünnet fukahasının içtihatlarına, onlar da kafi gelmezse ehl-i sünnetten olsun olmasın ale'l-ıtlak İslam fakihlerinin fikirlerine müracaat ederiz. İşte İslam fikhını dar bir çerçeve içinde mütalaa etmezsek o zaman onun karşısında çözülemeyecek problem yoktur.”⁴¹⁵ Hem kendisinin ifadesinden hem de Akseki’nin değerlendirmesinden anlaşıldığı gibi İzmirli, farklı mezheplerin görüşlerinden istifade edilmesini istemekte ve bunun bir çok meseleyi çözüme kavuşturmak için elzem olduğuna işaret etmektedir.

“Ehl-i sünnet fıkıh mezheplerinin kabul ettikleri kaideleri ve şer’î hükümleri tümüyle kabul eden İzmirli, çeşitli konularla ilgili görüşlerini, bazı meselelerle ilgili açıklamalarını genellikle ehl-i sünnet fakihlerinin içtihatları dairesinde ortaya koymaktadır.”⁴¹⁶ Yeri geldiğinde bütün İslam mezheplerinin görüşlerinin alınabileceğine işaret eden İzmirli, yukarıda da ifade edildiği gibi ehl-i sünnet mezheplerinin görüşlerine ayrı bir önem verir.

Ehl-i sünnet mezhepleri içinde Hanefî mezhebinin görüşlerine özel bir önem vermiş olup, eserlerinde Hanefî mezhebine mensup olduğunu açıkça ifade etmiştir. Örneğin Usûl-ü Fıkhın ikinci cildinde “fesat” konusunu anlatırken “bizim mezhebimize göre” diyerek Hanefî mezhebinin fesat hakkındaki görüşlerini açıklamıştır: “Şafiî ininde fesat ile butlan bir manadadır. Bizim mezhebimize göre fesat, sıhhat ve butlandan başkadır, kısmı sâlistir. Fesat bize göre, aslen meşruiyet vasfen adem-i meşruiyettir. Butlan aslen ve vasfen adem-i meşruiyet, sıhhat ise aslen ve vasfen meşruiyettir.”⁴¹⁷

Son tahlilde İzmirli, mezhep gerçeğini kabul etmektedir. Ehl-i sünnetin hem amelî, hem de itikadî mezheplerinin görüşlerine özel bir önem vermiştir. Ehl-i sünnet mezhepleri içinde de Hanefî mezhebinin görüşlerine önem vermiş, kendisinin bu mezhebe mensub olduğuna işaret etmiştir.

⁴¹⁵ Akseki “Hocam İzmirli İsmail Hakka”, Y.S, c.IV, sy.6-74, s.6

⁴¹⁶ Hizmetli, “İzmirli İsmail Hakka’nın İlmî Şahsiyeti”, İzmirli Sempozyumu, s.9 ,

⁴¹⁷ İzmirli, Usûl-ü Fıkah, II, 141

3.1.6. İlm-i Hilaf

İzmirli İsmail Hakkı'nın ilm-i hilaf çalışmalarında önemli bir yeri vardır. Bu bağlamda ilm-i hilaftan ve İzmirli'nin ilm-i hilaftaki mevkiinden bahsetmenin yerinde olacağını düşünüyoruz.

Hilaf, sözlükte karşı gelmek, aykırı davranmak, muhalefet etmek, zıtlaşmak anlamlarına gelir. Istilahta ise, fıkıh mezhepleri arasındaki ihtilafları konu edinen ilim dalı anlamına gelir.⁴¹⁸ Günümüzde “mukayeseli hukuk” terimiyle ifade edilen ilm-i hilafın,⁴¹⁹ mezheplerin görüşlerini bilme, birbirleriyle mukayese etme diye adlandırılması ve bu anlamıyla fıkıhın bir alt dalı olarak görülmesi mümkündür. Buna mukabil cedel yöntemiyle hasmı susturma ve kendi mezhep görüşünü müdafaa edip ötekini çürütme amacıyla mezhepler arası farklı görüşlerin dayandığı gerekçeleri bilme anlamındaki ilm-i hilafın ise fıkıh usûlüne yakın olup onun bir alt dalı sayılması mümkündür.⁴²⁰ İzmirli'nin de ilm-i hilafı bu ikinci anlam doğrultusunda tarif ettiği görülmektedir: “İstinbat olunan bir hükm-ü şer’iyi muhalifinin hedminden muhafaza etmek için edille-i şer’iyyenin ahvalinden bahseden bir ilimdir. Bu ilim mezheb-i muhtareden şek ve şüpheyi def ve bilakis mezheb-i muhalife şek ve şüphe ilka eder.”⁴²¹

İlm-i hilafın, uygulandığı alan bakımından fûru fıkıh ve usûl-ü fıkıh olmak üzere iki cephesi vardır. İzmirli'nin de kabul ettiği gibi, bu ilmin kurucusu olarak değerlendirilen Debûsî'nin Tesisu'n-Nazar adlı eseri, ilm-i hilafın fûru fıkıh cephesine verilecek en bariz örnektir. Muhammet Hamidullah, “Mukayeseli tetkiklerin üstatlarından birisi” diye tavsif ettiği Debûsî'nin, Takvimü'l-Edille isimli eserinin mukayeseli usûl-ü fıkıha dair eserlerden sayılabileceğini zikretse de⁴²² bu doğru değildir. Zira Takvimü'l-Edille delillerden bahseden bir fıkıh usûlü kitabı olsa da, ilm-i hilafı ilgili bir eser değildir. Zaten ilm-i hilaf literatürü arasında da geçmemektedir.⁴²³ Onun böyle bir hükme varmasının sebebini, Takvimü'l-Edille hakkında söylediği şu cümlelerden anlamaktayız: “Bu eser,

⁴¹⁸ İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, “hlf” md., IV, 185; İsfahânî, *el-Müfredat*, “hlf” md., s. 156; Özen, Şükrü, “Hilaf” md. D.İ.A., İstanbul, 1998, XVII, 527

⁴¹⁹ Şener, Mehmet, “İzmirli'nin İlm-i Hilaf Adlı Eseri”, *İzmirli Sempozyumu*, s. 137

⁴²⁰ Özen, “Hilaf” md., D.İ.A., XVII, 528

⁴²¹ İzmirli, *İlm-i Hilaf*, I, 1

⁴²² Hamidullah, Muhammet, *İslam Hukuk Etütleri*, trc. Heyet, İstanbul, 1984, s. 66

⁴²³ bk. Özen, “Hilaf” md., D.İ.A., XVII, 537

usûl-ü fikhî kendine konu edinen, fakat bu güne kadar hiç okuyamamış olduğum en iyi kitaplardan biridir.⁴²⁴

İzmirli İsmail Hakkı'nın İlm-i Hilaf adlı eserinin de, bu ilim dalının usûl-ü fikhî cephesi için verebileceğimiz en güzel örneklerden olduğunu söylememiz gerekir.

İlm-i hilaf usûl-ü fikhî gibi sonradan ihdas edilmiş bir ilim olup, usûl-ü fikhîden çok sonra vaz' olunmuştur.⁴²⁵ Çıkış tarihi kesin bir şekilde tespit edilememiştir. Ama kurucusu olarak umumiyetle Hanefî fakihlerinden Ebû Zeyd ed-Debûsî gösterilir. Bu hususta Muhammet Hamidullah şunları kaydeder: “ Debûsî'nin Tesisü'n-Nazar adlı eseri, İslam hukuk ilminde bir sahanın müstakil olarak inkişaf etmesini sağlayan bir kitaptır. Bu müstakil saha bu günkü mukayeseli hukuka benzer olup 'hilafiyat' adı verilir.”⁴²⁶ Her ne kadar ilm-i hilafı vaz' eden Debûsî olsa da bu ilmin tohumunu, İhtilafu'l-Fukaha adlı eserleriyle İbn Cerir et-Taberî (ö.310/922) ile Ebû Cafer Tahâvî (ö.321/933) atmışlardır.⁴²⁷

İlm-i hilaf, müctehit imamların kaynaklarını ve metotlarını öğrenmek, onların hukuk ilminde ne kadar ince düşündüklerini ve kafa yorduklarını görmek açısından çok önemli bir ilimdir. İlm-i hilaf, farklı mezheplerin usûl-ü fikhî kaidelerinden hareketle naslardan istinbat ettikleri şer'î hükümlerin hepsini bir araya toplayarak, tabiri caizse görücüye çıkarmakta ve onlar arasında mukayese yapma imkanı vermektedir. Ayrıca, müntesibi kalmadığından kaybolmuş olan mezheplerin görüşlerini muhafaza etme gibi önemli bir fonksiyon da icra etmektedir. Nitekim İzmirli, Evzaî Mezhebi'nin bu gün ancak hilafiyat kitaplarında mevcut olduğunu ifade etmektedir.⁴²⁸ Bu durumu İmam Taberî, İmam Sevrî'nin mezhepleri ve kaybolmuş diğer mezhepler için de söylemek mümkündür.

Son zamanlara kadar medreselerde okutulmayan ilm-i hilaf, 20. asrın başlarında yani Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarında İzmirli İsmail Hakkı tarafından yeniden ihya edilmiştir. Ahmet Hamdi Akseki'nin ifadesiyle ilk defa Dârülfünûn Ulûm-u Aliye-i Diniye Şubesinin, ders programına alınması İzmirli üstadın himmetiyle olmuş ve kendisi bu dersi uhdesine almıştır. İlm-i hilaf isimli eserini de bu program için yazmıştır.⁴²⁹

⁴²⁴ Hamidullah, *İslam Hukuk Etütleri*, s. 66

⁴²⁵ İzmirli, *İlm-i Hilaf*, I, 13

⁴²⁶ Hamidullah, *İslam Hukuk Etütleri*, s. 66

⁴²⁷ İbn-i Cerir et-Taberî'nin *İhtilafu'l-Fukaha'sının ikinci baskısı Beyrut'da, 1902'de basılmıştır. Ahmet Özel, Tahâvî'nin İhtilafu'l-Fukaha'sının, M. Sağır Hasan el-Masûmî tarafından 1971'de İslamâbad'da neşredildiğini kaydeder. Özel, Ahmet, *Hanefî Fıkah Alimleri*, Ankara 1990, s. 31*

⁴²⁸ İzmirli, *Usûl-ü Fıkah*, II, 19

⁴²⁹ Akseki, “Hocam İzmirli İsmail Hakkı”, *Y.S., c.IV, sy. 6-74, s. 6*

İlm-i hilafın, zarûri ilimlerden olmayıp ulûm-u kemaliyeden olması hasebiyle ilgilenenlerinin az olduğunu ve bu sebepten dolayı Türkiye’de unutulmaya yüz tuttuğunu söyleyen İzmirli,⁴³⁰ Türkiye’de ilm-i hilafa olan katkısını mütevazî bir şekilde şöyle anlatmaktadır: “Memleketimizde asırlarca münderis olan ilm-i hilaf bu kere âcizlerinin delaletiyle Dârulfünûn Ulûm-u Şer’iyye Fakültesi programına idhal olunmuş ve yeniden ihyasına teşebbüs edilmiştir.”⁴³¹

İzmirli’nin ilm-i hilafı medreselerde okutulmak üzere teklif etmesi ve bu hususta bir eser yazmasını gelişigüzel bir olay olarak değerlendirmek doğru değildir. Şüphesiz buna ihtiyaç hasıl eden bir süreç vardır. Şükrü Özen’in aşağıda kaydedeceğimiz ifadeleri bu süreç hakkında bize ipucu vermektedir: “İslam dünyasında modernizimle birlikte ortaya çıkan ıslah ve tecdit çalışmaları, mukayeseli fikhın önemini artırmıştır. Müslümanların, karşılaştıkları problemlere yeni çözümler arama gayesiyle, geçmişin kültür mirasının bütünüyle kucaklanması gerektiğine inanılan bu dönemde yapılan çalışmalarda, tıpkı ilk asırlarda olduğu gibi farklı mezhep ve ekollere taassuptan uzak bir şekilde yaklaşılmaya gayret gösterilmiş ve çeşitli mezheplerde ortaya konan çözüm önerileri dikkatle incelenip günün ihtiyacına cevap verenlerin tercih edilmesi yoluna gidilmiştir.”⁴³²

Sonuçta İzmirli İsmail Hakkı, memleketimizde kaybolmaya yüz tutmuş bir ilim dalını ihya ederek, medreselerin programına dahil olmasını sağlamıştır. Bununla da yetinmeyip bu dersin tedrisini üzerine almış ve İlm-i Hilaf isimli eserini yazmıştır.

3.2. İzmirli İsmail Hakkı ve Furu Fıkıh

İzmirli İsmail Hakkı’nın fıkıhçı olarak daha çok usûl-ü fıkıh dalında eser verdiğini görmüştük. Furu fıkıh dalında ise makaleleri mevcuttur. Bu makaleleri muhtelif mecmualarda yayınlamıştır. “Ribe’l-Fadl ve Ribe’n-Nesfe”,⁴³³ “Diş Doldurmak Meselesi”,⁴³⁴ “Tesettür Meselesinin Tarik-i Halli”,⁴³⁵ “Hüllenin Sükûtu Sûretleri”,⁴³⁶ “Her Müslüman’ın

⁴³⁰ İzmirli, *İlm-i Hilaf*, I, 20

⁴³¹ İzmirli, *İlm-i Hilaf*, I, 21

⁴³² Özen, “Hilaf” md., D.İ.A., XVII, 536

⁴³³ İzmirli, “Ribe’l-Fadl ve Ribe’n-Nesfe”, S.R., c.XII, sy.286, s.411 ; c.XII, sy.287, s.2

⁴³⁴ İzmirli, “Diş Doldurmak Meselesi”, S.R., c.XII, sy.289, s.42 ; “Yine Diş Doldurmak Meselesi”, S.R., c.XII, sy.302, s.278

⁴³⁵ İzmirli, “Tesettür Meselesinin Tarik-i Halli”, S.R., c.XII, sy.291, s.78

⁴³⁶ İzmirli, “Hüllenin Sükûtu Sûretleri”, S.R., c.XII, sy.300, s.245

Sarık Sarması Vacip midir”,⁴³⁷ “Müftî ve Kadı”,⁴³⁸ “Kadı’nın İftası”,⁴³⁹ “Taklid-i Kaza”,⁴⁴⁰ “Diyanet ve Kaza”⁴⁴¹ başlıklı makaleleri Sebilürreşat’ta yayınlanmıştır. Bu makalelerden son dört tanesi daha sonra “Kitabu’l-İfta ve’l-Kaza” ismiyle bir kitap halinde basılmıştır. İ.T.A. Mecmuası’nda “Beş Vakit Namaz”⁴⁴² başlığıyla, Ceride-i İlmiyye Mecmuasında “Orucun ve Ramazanın Faziletleri”⁴⁴³ başlığıyla birer makalesi yayınlanmıştır.

Bunlara ek olarak usûl-ü fıkıhla ilgili eserlerinde furu fıkıhla ilgili çok geniş bilgiler vermiştir. Bunlar bazen dipnotta,⁴⁴⁴ bazen de metin içinde⁴⁴⁵ verilmektedir.

Usûl-ü fıkıhta furu fıkha yer verdiği gibi, furu ile ilgili meseleleri işlerken de usul kaidelerine çokça yer vermekte ve böylece furu ile ilgili meseleleri sağlam bir zemine oturtmaktadır.

Usûl-ü fıkıhta olduğu gibi furu fıkıhta da genelde ehl-i sünnet, özelde ise Hanefî fikhına bağlıdır. Ahmet Hamdi Akseki, İzmirinin büyük müçtehitler içinde Ebû Hanife’nin içtihatlarını asrın ihtiyaçlarına daha uygun olduğunu kabul ettiğinden onun ve mezhebinin görüşlerini tercih ettiğini söylüyor.⁴⁴⁶ Nitekim İzmirli bu hususta şöyle demektedir: “Görülüyor ki eimme-i Hanefiyye’nin reyleri daha racih ve daha doğrudur. Nasıl olmasın ki ulema arasında ehl-i rey ve kıyas denmekle temayüz etmişlerdir.”⁴⁴⁷ Sabri Hizmetli ise İzmirli’nin bu özelliğini şöyle ifade eder: “İzmirli ortaya çıkan olayları başta Hanefî mezhebi olmak üzere ehl-i sünnet fıkıh ekollerinin fikri çerçevesinde çözümlemeye çalışmıştır.”⁴⁴⁸ İzmirli, furu ile ilgili herhangi bir meseleyi hükme bağlamada acele etmeyip tedriciliğe uyar. Takip edilmesi gereken yolları takip ettikten sonra hüküm verir. Böyle bir meselede evvela Kur’an ayetlerine yönelir, eğer o mesele hakkında Kur’an’dan ayetler mevcutsa mutlaka onlara müracaat eder. Kur’an ayetlerinden sonra hadis-i şeriflere müracaat eder. Şer’î bir hüküm verirken ehadis-i şerifeyi tetebbu etmeksizin yola çıkan

⁴³⁷ İzmirli, “Her Müslümanın Sarık Sarması Vacip midir”, S.R. , c.XII, sy.301, s.262

⁴³⁸ İzmirli, “Müftî ve Kadı”, S.R. , c.XIV, sy.359, s.159

⁴³⁹ İzmirli, “Kadı’nın İftası”, S.R. , c.XIV, sy.360, s.183

⁴⁴⁰ İzmirli, “Taklid-i Kaza”, S.R. , c.XV, sy.370, s.106

⁴⁴¹ İzmirli, “Diyanet ve Kaza”, S.R. , c.XV, sy.373, s.159

⁴⁴² İzmirli, “Beş Vakit Namaz”, İ.T.A. Mecmuası, c.I, sy.34, s.2

⁴⁴³ İzmirli, “Orucun ve Ramazanın Faziletleri”, C.İ., c. IV, sy. 45, s. 1380

⁴⁴⁴ bk İzmirli, İlmi Hilaf, I, 81

⁴⁴⁵ bk İzmirli, Usûl-ü Fıkah, I, 133, 146, 194 vd; Usûl-ü Fıkah, II, 150 vd ; İlmi Hilaf, I, 117

⁴⁴⁶ Akseki, “Hocam İzmirli İsmail Hakka”, Y.S. , c.IV, sy.6-74, s.6

⁴⁴⁷ İzmirli, Usûl-ü Fıkah, II, 49

⁴⁴⁸ Hizmetli, İzmirli İsmail Hakka, s. 90

kimsenin yolda kalcağını ifade etmektedir.⁴⁴⁹ Sabri Hizmetli'nin de dediği gibi hadis-i şerifleri hüccet olarak kullanmada çok titiz davranır. Cerh ve tadillerine çok önem verir.⁴⁵⁰ Nitekim, "Her Müslüman'ın Sarık Sarması Vacip midir" başlıklı makalesinde bu husustaki titizliğini göstermiştir. Sarığın her Müslüman'a vacip olduğunu, birkaç hadis zikrederek ve bu hadisleri mantikî temelleri zayıf bir şekilde açıklayarak ortaya koyan Hakîzade Abdürrezzak imzalı bir mektuba cevap olarak yazdığı makalenin başında şöyle der: "Hakîzade Abdürrezzak Efendi, her Müslüman'ın sarık sarması icap eder davasında bulunuyor. Davasını ehadis ile ispat etmek istiyor. Her kim ki ulum-u şe'riyyenin erkan-ı mühimmesinden olan usûl-ü hadis fennine vakıf olmazsa hadis-i şeriften mana çıkaramaz Çıkarmak isterse hataya ve dalâla düşer olur. Zamanımızda usûl-ü hadis bilmeyenlerin hadis-i şeriften mana çıkarmaya yeltenmeleri moda hükmüne girdi. Bunun için ne kadar teessüf edilse yeridir."⁴⁵¹ Hatta hadis usûlünün yeterli olmayacağını, "Fıkıh namına söz söyleyebilmek için usûl-ü hadis bilmek kafi değildir. Usûl-ü fıkıh da bilmek şart-ı aslidir" sözüyle⁴⁵² açıklamaktadır. İzmirli bu ön açıklamadan sonra o zatın zikrettiği hadisleri hatta, onun zikretmediği benzer hadisleri ele alarak tenkide tabi tutmuş sonunda bu husustaki hükmünü vermiştir: "Evet sarık güzel bir kisvedir. Fakat Müslümanlık kisve ile değildir. Sarık sarmak sünnet-i seniyledir, fakat bu sünnet usûl-ü fıkıhta beyan olduğu üzere âdete taalluk ettiğinden sünen-i zevaittendir, sünnet-i hüda değildir. Sünneti zevaiti terk, sünnet-i hüdanın terkinde olduğu gibi itabı mucip değildir."⁴⁵³ İzmirli ayet ve hadislere müracaatında tefsir ve hadis kaynaklarının değerlendirmelerinden istifade eder. Daha sonra üzerinde durduğu konu hakkında ehl-i sünnet fakihlerinin görüş ve içtihatlarına yer verir. Onlardan nakiller yapar. Bu nakillerin, her mezhebin muteber kitaplarından yapıldığı da kayda değer bir durumdur.

İzmirli bütün bu yolları takip ettikten sonra fikrini belirtip hüküm verir. Hüküm verirken dil ve mantık kurallarından, küllî kaidelerden, Kur'an ve sünnet dışındaki diğer aslî ve fer'î kaynaklardan istifade etmiştir. Özellikle fer'î meselelerin çözümünde ufuk açan kelime-i camia ve küllî kaidelerden azami derecede faydalanmıştır. Farklı

⁴⁴⁹ İzmirli, "Cevazın Ahkam-ı Şeriattan Olup Olmadığı", S.R. , c.XII, sy.330, s.137

⁴⁵⁰ Hizmetli, "İsmail Hakkı İzmirli'nin Hayatı, Eserleri ve Mezhep Anlayışı", M.E.K. Dergisi, c.V, sy. 18, s.31

⁴⁵¹ İzmirli, "Her Müslüman'ın Sarık Sarması Vacip midir", S.R. , c.XII, sy.301, s. 262

⁴⁵² İzmirli, "Her Müslüman'ın Sarık Sarması Vacip midir", S.R. , c.XII, sy.301, s. 263

⁴⁵³ İzmirli, "Her Müslüman'ın Sarık Sarması Vacip midir", S.R. , c.XII, sy.301, s. 263

görüşler hakkında yapmış olduğu tahkik sonucu mutedil olan görüşü seçmiştir. Çünkü kendi ifadesiyle “mezheb-i itidal, mezheb-i ifrat ve tefrite müreccahtır.”⁴⁵⁴

İzmirli verdiği hükmüm ve tercih ettiği görüşün her yönüyle kabul edilebilir olmasına dikkat göstermiştir. Örneğin teceddüt yani nassın sükût ettiği hâdise hakkında ehl-i sünnet fukahasının görüşlerini benimsemiş ve “Teceddüt hakkında felsefe ne diyorsa hikmet-i şer’iyye de onu diyor. Akıl nasıl hükmediyorsa şer’ de öyle hükmediyor” demiştir.⁴⁵⁵ Böylece kanaatinin pekişmiş olduğunu da şu cümleler ifade ediyor: “akıl ve felsefe ile, şer ve hikmetin tevafuk ettiği bir asılda şüphe yok ki münakaşa olunamaz.”⁴⁵⁶

İzmirli İsmail Hakkı fer’î meselelerle ilgili konuların açıklamasında karşıt görüşte olanların hükümlerini sadece kısa yoldan reddetmemiş, bu hükümlerin dayandıkları delillerini de ortaya koyup, yine delillerle çürütme yoluna gitmiştir. Fer’î bir meseleyi açıklarken ve bir hâdise ile ilgili hükmü ortaya koyarken takip ettiği metodu Sabri Hizmetli şu şekilde maddeleştirmiştir:

1. Önce Kur’an ayetlerini ve hadisleri kaydeder. Müfessir ve muhaddislerin bunlar hakkındaki açıklamalarına bakar.

2. Dil bilgilerine başvurur.

3. Ehl-i sünnet müçtehitlerinin görüş ve düşüncelerine yer verir.

4. Farklı görüşleri ortaya koyup, mukayese eder.

5. Kanaatini belirtir.⁴⁵⁷

İzmirli, Edebiyatçı İsmail Habip’in, Avrupa Edebiyatı ve Biz adlı eserinde⁴⁵⁸ beş vakit namazın olmadığı, bu husustaki haberlerin sıhhatinin bulunmadığı ve bunların sonradan uydurulduğu yolundaki iddialarını makalesinin başında kaydetmiş ve cevap vermiştir. Bu cevabında yukarıda zikrettiğimiz metodunu uygulamış ve beş vakit namazın hükmünü açıklamıştır. Şöyle ki, evvela namazın ilk şeklini ayet ve hadislerle açıklamış, sonra vakit namazlarını beyan eden ayetleri zikretmiştir. Ardından bu ayetlerin anlamlarını verip müfessirlerin görüşlerini aktarmıştır. Daha sonra namaz vakitleriyle ilgili hadisleri değerlendirmiştir. Nihayet bu hususta icma olduğunu zikretmiş ve şu sonucu çıkarmıştır: “İşte şu izahatımızla da kat’î sûrette anlaşılmıştır ki, zarûret-i diniyyeden yani şek ve şüphe kabul etmeyip avamın ve havasın bildikleri mühim meselelerden biri olan beş vakit

⁴⁵⁴ İzmirli, *Usûl-ü Fıkah, II*, 48

⁴⁵⁵ İzmirli, “Cevazın Ahkamı Şeriatın Olup Olmadığı”, *S.R., c. XII, s. 304, s.318*

⁴⁵⁶ İzmirli, “Cevazın Ahkamı Şeriatın Olup Olmadığı”, *S.R., c. XII, s. 304, s.318*

⁴⁵⁷ Hizmetli, “İzmirli İsmail Hakkı’nın İlmi Şahsiyeti”, *İzmirli Sempozyumu, s.10*

⁴⁵⁸ bk. Sevilik, *İsmail Habib, Avrupa Edebiyatı ve Biz, İstanbul, 1940, I, 204*

namazın farz olduğu, delaleti kat'î olan ayat-ı celîle, mânen mütevatir olan ehadis-i nebeviyye ve kat'î olan icma ile sabittir."⁴⁵⁹

3.2.1. Fıkıh İlmine Bakışı

Fıkıh, asırlarca Müslüman'ların hayatında müessir olmuş bir ilimdir. Bu müessiriyet, fert ve toplum bazında kendini göstermiştir. Çünkü fıkıh, ferdî ve toplumsal kurallarıyla insan tekinin ve toplumunun bütün hayat sahasını kuşatıyordu. Başta itikadla ilgili konular olmak üzere ibadetler, karşılıklı ilişkiler ve cezalar yani muamelat ve ukûbatla ilgili konular bu sahanın içinde bulunuyordu. Zaman içerisinde şümûlünün daraltılmış olduğuna şahit olmaktayız. Recep Şentürk'ün ifadesiyle "Fıkıhın İslam hukuku olarak isimlendirilmesi ve bu çerçevede ele alınması tarihi oldukça yeni ve modernizmin etkisiyle ortaya çıkmıştır."⁴⁶⁰ Fındıkoğlu ise fıkıhın İslam hukuku olarak adlandırılmasının, diğer bir deyişle fıkıhın hukuka indirgenmesinin dönüm noktası olarak Tanzimat'ı gösterir.⁴⁶¹ Fıkıhın Batıdaki hangi ilme denk geldiğini ele alan oryantalistler onu en son hukuk adıyla isimlendirmişlerdir. Onların fıkıh için biçmiş oldukları çerçevenin Batı ve İslam dünyasınca sorgulanmadan kabul görmüşe benzediğini ifade eden Recep Şentürk, fıkıhın bu isim değişikliğiyle deformasyona uğradığını belirtmekte ve bir medeniyetin kurum ve kavramlarını, başka bir medeniyetin kurum ve kavramlarıyla izah etmenin sakıncalı sonuçlar doğuracağına işaret etmektedir.⁴⁶² İzmirli İsmail Hakkı, fıkıhın bu şekilde hukuka indirgenmesi ve dar çerçeveye sıkıştırılması ameliyesine katılmamıştır. O, fıkıhı ilk dönemlerde ele alındığı gibi geniş kapsamlı olarak ele almış, fıkıhın hayatın hemen her safhasını kapsayacak şekildeki taksimini hem Cumhuriyet öncesi, hem de Cumhuriyet sonrası yapmıştır. Nitekim 1912 baskılı *Usûl-ü Fıkıh*'ın birinci cildinde rastladığımız bu taksime,⁴⁶³ 1941 baskılı *İslam-Türk Ansiklopedisi*'nde de⁴⁶⁴ rastlamaktayız.

İzmirli fıkıhı, itikadî, amelî ve vicdanî fıkıh olmak üzere üçe ayırmaktadır. Onun bu tasnifi temelde İmam Ebû Hanife'nin fıkıh tarifine dayanmaktadır. Bir makalesinde şöyle demektedir: "Bizim fıkımız kişiye dünyevî ve uhrevî nef" ve zararı

⁴⁵⁹ İzmirli, "Beş Vakit Namaz", *İ.T.A. Mecmuası*, c.I, sy 34, s.2 vd.

⁴⁶⁰ Şentürk, s. 136

⁴⁶¹ Fındıkoğlu, "Hukuk ve İçtimaiyat Tariflerinin Karşılaştırılması", *İ.Ü.H.F. Mecmuası*, İstanbul, 1943, c. IX, sy. 1-2, s.275

⁴⁶² Şentürk, s. 137

⁴⁶³ İzmirli, *Usûl-ü Fıkıh*, I, 2

⁴⁶⁴ İzmirli, "İslam İlimleri" (Mukaddime), *İ.T.A.*, I, 19

mucip olan umurun ahkamını bildirir. İnsanların amellerini nef' ve zarar noktayı nazarından tetkik eder. Nitekim Ebû Hanife fikhî, kişinin leh ve aleyhinde olan şeyleri bilmesidir şeklinde tarif eder. Görüldüğü gibi İmam-ı A'zam indinde ilm-i fıkıh gayet vâsi' idi. İlm-i tevhit ile ilm-i ahlak ve tasavvuf, ilm-i fıkha dahildi. İmam-ı A'zam kişiye dünyevî ve uhrevî olan nef' ve zararı itikaden amelen ve ahlâken olmak üzere üçe ayırıyordu."⁴⁶⁵

İtikadî fıkıh, inançla ilgili konuları içerir. İnsanın aklî amelleridir. Buna ilm-i tevhit, ilm-i akaid ve ilm-i kelâm da denir. İmam-ı A'zam'ın Fıkıh-ı Ekber isimli eseri bu muhtevada bir eserdir. Amelî fıkıh, furu fıkıh olarak da bilinir. Genellikle fıkıh denince bu kısım akla gelir. "Fıkıhçıların, sosyal ve ferdî hayatın çeşitli alanlarına dair ürettikleri nazariyeler, kavramlar ve kurallar bütünüdür."⁴⁶⁶ Vicdanî fıkıh ise insanın iç dünyasını güzelleştirip, bu güzelliğin dış dünyasına aksetmesini gaye edinir. Buna tasavvuf ve ilm-i ahlâk da denir.

Görüldüğü gibi bu şekilde taksime tabi tutulduğunda fıkıh, insan hayatını kuşatan bütün amelleri içine alan bir ilimdir. İzmirli'nin bu şekilde taksimi onun fıkha bakış açısının da bir göstergesidir. Fikhî sadece hukuka indirgeyen anlayışı kabul etmemiş, insanın fertle, toplumla ve Allah'la olan ilişkilerini de içine alan geniş bir yelpazede ele almıştır.

İzmirli'nin fikhî, bütün hayatı kuşatan bir tarzda izah etmeye çalışmasının iki temele dayandığını söyleyebiliriz. Bunlardan birisi onun İmam-ı A'zam'a ve fikirlerine olan özel sevgisidir. Nitekim daha önce de zikrettiğimiz gibi İzmirli'nin fıkha geniş bir perspektiften bakması, İmam-ı A'zam'ın fıkıh tarifine dayanmaktadır. İkincisi ise Osmanlı'nın son dönemlerinde zuhur etmiş olan siyasî ve fikrî akımlardan birisi olan İslamcılık akımına mensup olmasıdır. "Zira İslamcılar, fikhın Osmanlı devlet ve toplum yapısına bütünüyle egemen kılınmasını talep ederler."⁴⁶⁷

Netice itibarıyla İzmirli, fikhın kapsamının daraltılıp hukuka indirgendiği, hatta toplum ve devlet yapısından dışlandığı zamanlarda bile onu bütün genişliğiyle ele almış ve onu hayatı kuşatan bir sistem olarak görmüştür.

⁴⁶⁵ İzmirli, "Fıkıh ve Fetava", S.R. , c.XII, sy.292, s.94; İmam A'zam'ın fıkıh tarifi için bk. Bilmen, Ömer Nasûhî, Hukuk-u İslamiyye ve Islahat-ı Fıkhiyye Kamusu, I, 14

⁴⁶⁶ Şentürk, s. 10

⁴⁶⁷ Türköne, Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu, s.127

3.2.2. Diş Doldurmak Meselesi

İzmirli'nin furu fıkıhla ilgili kaleme aldığı makalelerinden birisi de diş doldurmak meselesidir. Hayrettin Karaman'ın deyişle uzun yıllar ötesinden bize kadar gelen ve bu uzun yıllara rağmen güncelliğini muhafaza eden meselelerdendir. Karaman bu meseleyi bir makalesinin konusu yapmış ve İzmirli'nin bu makalesini kendi makalesiyle değerlendirmeye tabi tutmuştur.⁴⁶⁸

Bu mesele, Sebilürreşat'a gönderilen konuyla ilgili bir çok mektup sebebiyle gündeme gelmiştir. Gelen mektuplarda dişe altın, gümüş veya başka şeylerle dolgu yapılmasının gusül abdestine mani olup olmayacağı, daha iyi muhafaza etmek için dişleri altınla kaplamanın caiz olup olmadığı sorulmaktadır.

İzmirli, sonuç olarak söylemesi gerekeni makalesinin hemen başında ifade etmektedir: “Bir çok yerlerde sul olunan diş meselesi zor bir mesele değildir. İmam Muhammet diş meselesini tecviz ediyor.”⁴⁶⁹

Sahabe ve Arap kahramanlarından Arfece b Esad'ın Küllab muharebesinde burnu kesilmiş, gümüşten bir burun yaptırmıştı. Aradan biraz zaman geçince burnunda kötü bir koku meydana geldi. Resûlullah Efendimiz ona altından bir burun edinmesini emretti.⁴⁷⁰

İmam Muhammet bu hadise dayanarak altından burun yapılmasını caiz görüyor. Bunun gibi, bir insanın dişi düşünce altından bir diş takmayı yahut altınla dişlerin bağlanmasını, yapıştırılmasını ve kaplanmasını caiz görüyor. Bu görüş İmam-ı A'zam'ın hocasının hocası olan İbrahim Nehaî'den de nakledilmiştir. İzmirli muteber kaynaklara dayanarak, İmam-ı A'zam'ın buna cevaz vermediğini kaydeder. İmam'ın, yukarıdaki hadiste verilen ruhsatın Arfece'ye has olduğunu, onun dışındakiler için izin niteliği taşımadığı kanaatini zikreder. Ayrıca İmam-ı A'zam'ın, altın ve gümüş kullanmanın mutlak haram olduğunu, bunları kullanmaya ancak zaruret zamanlarında müsaade edileceğini, zaruretin en azını kullanarak giderileceğini, burada ise en azın gümüş olduğunu, altının bu durumda haram kaldığını kabul ettiğini kaydeder.⁴⁷¹ İzmirli, ayrıca

⁴⁶⁸ Karaman, “Diş Tedavisi Hakkında Eski Bir Fetva”, *İslam'ın Işığında Günün Meseleleri*, İstanbul, 1993, I, 277

⁴⁶⁹ İzmirli, “Diş Doldurmak Meselesi”, S.R. , c.XII, sy.289, s.42; bk. Şeybânî, *Ebû Abdillâh Muhammed b. Hasen, el-Câmiu's-Sağîr*, Beyrut, 1986, s. 477

⁴⁷⁰ Ebû Davut, *Sünen*, Hâtım, 7 ; Tirmizî, *Sünen*, Libas, 31 ; Neseî, *Sünen*, Zinet, 41 ; Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, V, 23

⁴⁷¹ İzmirli, “Diş Doldurmak Meselesi”, S.R. , c.XII, sy.289, s. 42-43; bk. Şeybânî, *el-Câmiu's-Sağîr*, s. 477;

İmam Ebû Yusuf ve Hanefîlerin büyük imamlarından İmam Kerhî'nin de İmam Muhammed'in kanaatinde olduklarını belirtir.⁴⁷²

İzmirli, yukarıda dış meselesini, altının kullanımının caiz olup olmaması açısından değerlendirmiştir. Meseleyi bir de gusûl abdestine mani olup olmaması bakımından ele almıştır: "Gusûlde vacip olan cihet, bila harac yıkanması mümkün olan mahalli yıkamaktır. Yıkamak, suyu velev ki bir katre olsun damlatmak sûretinde akıtmaktır. Hatta İmam Ebû Yusuf'a göre yıkamakta, su aksın akması ancak mahall-i guslû ıslatmak kafidir. İsal müteazzir ve müteassir olan mahalle suyu isal şart değildir. Çünkü muzırdır. Hasılı zaruret ve harac olmadıkça suyu mahalline isal şarttır. Fakat zaruret ve haraç, taazzur ve taassür bulunur ise mahalline suyu isal şart değildir."⁴⁷³ İzmirli, dış meselesinde zaruret ve harac olduğunu, bunun için altın veya gümüşün altına suyun isalinin şart olmadığını, bunda ulemayı dinin ittifak ettiğini, ancak altının kullanılmasında ihtilaf olduğunu kaydeder.

İzmirli İsmail Hakkı, "Mecelle'nin mazbatasında açıklandığı üzere Hanefî fukahâsından bazı imamların muteber görüşleri halk için daha elverişli ve zamana daha uygun olması bakımından tercih olunmuştur."⁴⁷⁴ sözleriyle, dış meselesi hakkında naklettiği görüşlerden tercih edeceği görüşün temel gerekçesi için şöyle işaret vermektedir: "Geniş bilgisi olmayan, dinini başkalarından öğrenen delilini bilsin bilmesin ihtilaflı konularda bir müçtehidin görüşünü alır ve onunla amel eder. Geniş din bilgisi olanlar da delilleri inceleyerek görüşlerden birini tercih ederler. Durum böyle olunca İmam Muhammed'in halka daha elverişli ve asrın ihtiyacına en uygun bulunan görüşüne göre dışı altın ile bağlamak, kaplamak, doldurmak ve altın dış takmak caizdir. İttifakla kabul edilmiştir ki dışın altına su geçirmek şart değildir. Gusûl sahih ve dış tedavisinde altın kullanmak caizdir."⁴⁷⁵ İzmirli geniş din bilgisine dayanarak İmam-ı A'zam'ı değil İmam Muhammed'in görüşünü tercih etmiş ve kanaatini bu istikamette ortaya koymuştur. Çünkü bu görüş insanların ihtiyacına ve asrın gereklerine daha uygundur.

İzmirli'nin yapmış olduğu bu tercih itirazla karşılaşmış, Bolvadin'den Müderris Yunuszade Ahmet Vehbi Efendi'nin itiraz mektubu yazması üzerine İzmirli bu

Serahsî, Şerhu Kitabi Siyeri'l-Kebir, Mısır 1958, I, 132; Kâsânî, Alaüddîn Ebûbekir b. Mesud, Bedaiu's-Sanai' fi Tertibi's-Şerai', Beyrut, ts.V, 132

⁴⁷² bk. Şeybânî, el-Câmiu's-Sağır, s. 477; Kâsânî, Bedaiu's-Sanai', V, 132

⁴⁷³ İzmirli, "Dış Doldurmak Meselesi", S.R., c.XII, sy.289, s.44

⁴⁷⁴ İzmirli, "Dış Doldurmak Meselesi", S.R., c.XII, sy.289, s. 43; bk. Berki, Ali Himmet, Açıklamalı Mecelle, İstanbul, 1990, s. 12

⁴⁷⁵ İzmirli, "Dış Doldurmak Meselesi", S.R., c.XII, sy.289, s. 44

husustaki ikinci makalesini kaleme almıştır. Bu makalede Ahmet Vehbi Efendi'nin mektubu yayınlanmamış, ama itirazının dayandığı iki esas iktibas edilmiştir. Bu iki esas şunlardır:

1. Altın ve gümüş ile dişin oyuğunu doldurup cünüplükten yıkanan kimsenin guslü ittifakla tam değildir.

2. Hz. Peygamber'in hicretinden dört yüz sene geçince içtihat ve kıyas kapısı kapanmıştır.⁴⁷⁶

İzmirli, İlk maddeye önceki makalesinde cevap verdiği için burada fazla bir şey yazmıyor. Ancak ikinci madde için uzunca yazıyor. Hemen hemen ikinci makalesini bu maddeye ayırıyor. Çünkü burada "İçtihat kapısı kapalıdır" demekle, İzmirli'nin müçtehitliğe soyunduğu ima edilmektedir. Bu iddialardan içtihat kapısının kapalı olduğuna daha önce "İçtihadı Bakışı ve İçtihat Kapısı" başlığı altında ele almıştık. Müçtehitliğe soyunma iddiasına ise, aynı iddiayı tekrarlayan birine verdiği şu cevabı nakledebiliriz: "Ben ehl-i tetebbu' ve mütalaâyım, müçtehid-i cedide değilim. Tâlib-i hak ve marifetim. Hâdim-i ilim ve hikmetim."⁴⁷⁷

3.2.3. Türkçe İbadet

Her milletin kendi diliyle ibadet etmesi meselesi çok eskilere dayanmaktadır. Osman Nuri Ergin İmam-ı A'zam'ın bu istikametteki fetvasından hareketle, bu husustaki tartışmaları hicrî ikinci asra kadar götürmektedir.⁴⁷⁸

Türkçe ibadet mevzuu, Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinden başlayıp günümüze kadar güncelliğini muhafaza eden ve bundan sonra da muhafaza edecek gibi görülen bir mevzudur. Bu hususta bahsedilen zamandan günümüze kadar sayısız makaleler ve kitaplar yazılmış, görüşler serdedilmiştir.

Konuyla ilgili ilk metinler, Ali Suavî, Kılıçzade Hakkı, Mustafa Sabri Efendi, Ziya Gökalp vs. tarafından kaleme alınmıştır.⁴⁷⁹ Cumhuriyet öncesi bu metinlerden bazıları Türkçe ibadeti savunmuş, bazıları ise karşı çıkmıştır. Cumhuriyetin ilanından sonra namazların Türkçeleştirilmesi yönündeki talepler doğrudan ve daha net bir şekilde

⁴⁷⁶ İzmirli, "Yine Diş Doldurmak Meselesi", S.R., c.XII, sy.302, s.478

⁴⁷⁷ İzmirli, "Ribe'l-Fadl ve Ribe'n-Nesfe", S.R., c.XII, sy.287, s.4

⁴⁷⁸ Ergin, Osman Nuri, Türkiye Maarif Tarihi, İstanbul, 1943, V, 1603

⁴⁷⁹ Cündioğlu, Dücane, Türkçe İbadet, İstanbul, 1999, s.135

seslendirilmiş ve hatta tatbik edilmiştir. Türkçe ibadet konusundaki tartışma metinlerini kronolojik olarak bir araya getirip, bu hususta değerlendirmeler yapan Düccane Cündioğlu'nun tespitine göre Cumhuriyetin ilanından sonra Türkçe namazın cevazına dair ilk makale, Ayasofya Dersiamlarından olan Mehmet Cemalettin Seven tarafından, TBMM'nin 21 Şubat 1921'de aldığı Kur'an'ı Türkçeye tercüme ettirme kararı münasebetiyle yazılmış ve İçtihat Mecmuası'nda yayınlanmıştır⁴⁸⁰. 1 Nisan 1925 yılında neşredilen Halkın Fıtrat-ı Dinine Doğru başlıklı makalesiyle Türkçe ibadetin cevazını savunan Cemalettin Efendi, Cumhuriyet boyunca bu konuda yapılan tartışmaların odağı oldu. Çünkü Cemalettin Efendi, bu düşüncesini sadece kaleme almakla kalmamış uygulamaya da geçirmiştir. Şöyle ki, bahsi geçen yazısından yaklaşık bir yıl sonra, 1926 yılı Ramazan ayının ilk Cuma'sında, 19 Mart 1926'da görevli olduğu Göztepe Tütüncü Camisinde ilk olarak hutbeyi Türkçe okuduğu gibi, namazı da Türkçe olarak kıldırmıştır. Diyanet İşleri Reisi Rıfat Börekçi'nin Cemalettin Efendi'yi görevden alması ve Türkçe namazın olmayacağını söylemesi üzerine Türkçe ibadet gündemden düşmüştür.⁴⁸¹ Bu olaydan iki yıl sonra İsmail Hakkı Baltacıoğlu tarafından "Dini İslahatın Esasları Hakkında Layiha" isimli bir rapor hazırlanır. Dört maddelik bu raporun son maddesinin ikinci fıkrasında ibadetlerin Türkçe olarak yapılması öngörülmektedir. Bahsi geçen fıkra şöyledir: "Saniyen ibadetin dilinde: İbadet lisanı Türkçe olmalıdır. Ayetlerin, duaların, hutbelerin Türkçe şekilleri kabul ve istimal edilmelidir."⁴⁸² Bu rapor, İlahiyat Fakültesi Müderrisler Meclisinin 18 Haziran 1928'de yapılacak olan toplantısının gündemine alınmıştı ve müzakere edilecekti. Ancak raporun bir nüshası gazetelere aksettirildiğinden ve müzakere edilmeden kamuoyuna duyurulduğundan dolayı raporun müzakere edilmesinden vazgeçildi.⁴⁸³ Böylece Türkçe ibadet, bu safhada da rafa kaldırılmış oldu.

1934 yılında dönemin Milli Eğitim Bakanı Hikmet Bayur, Türkçe ibadet hakkında daha net bilgi elde etmek için İlahiyat Fakültesi profesörlerinden İzmirli İsmail Hakkı ile birlikte Şerafettin Yaltkaya'dan bilgi ister. Bayur'un, "Onlar gibi ve onlar ölçüsünde her sorulan soruya bütün kanıtlarıyla bilimsel biçimde karşılık verecek kimseye rastlamadım"⁴⁸⁴ diye övdüğü İzmirli ile Yaltkaya'nın yaptıkları incelemenin sonucu olan

⁴⁸⁰ Cündioğlu, s.63

⁴⁸¹ Cündioğlu, 65 vd.

⁴⁸² Cündioğlu, 250

⁴⁸³ Edip, "Dini İnkılap ve İslahat Hakkında", İ.T.A. Mecmuası, c.II, sy.73, s. 9-10

⁴⁸⁴ Bayur, Hikmet, "Kur'an Dili Üzerine Bir İnceleme", T.T.K. Belleten Mecmuası, c.XXII, sy.88, s.599 ; Daha geniş bilgi için bk.Cündioğlu, s. 96

metin, o yıllarda kamuoyuna açıklanmamıştır. Ancak yine Hikmet Bayur tarafından 1958 yılında “Kur’an’ın, Türkçe Tercümesiyle Namazda Okunması” başlığıyla T.T.K. Belleten Mecmuası’nda yayınlanmıştır.⁴⁸⁵

Aslında bu bilgi talebinin bir gelişim süreci vardır. Şöyle ki, Elmalılı Hamdi Yazır hükümetçe kendisinden yazılması istenilen tefsiri yazıp bitirmiştir. Milli Eğitim Bakanlığı tarafından basılacakken, önsözünde geçen “Haşa Türkçe Kur’an”⁴⁸⁶ cümlesinden dolayı basılmamıştır. İşte bu noktada İzmirli ve Yaltkaya’dan Türkçe Kur’an ile namaz kılınıp kılınamayacağıyla ilgili bilgi istenmiştir. Hikmet Bayur olayı şöyle anlatmaktadır: “Elmalılı Hamdi Hoca’nın tefsirinin basılması işini yalnız bir talimatla durdurmak istemedim ve ilgilileri akıl ve mantıkla doğru yola getirmeyi uygun buldum. Bu düşünceyle İmam-ı A’zam’ın her dilde Kur’an okunabileceği ve namaz kılınabileceği yolundaki görüşü üzerine, o sırada İlahiyat Fakültesinde Profesör olan İzmirli İsmail Hakkı ile Şerafettin Yaltkaya’dan bilgi istedim.”⁴⁸⁷ Bu talep üzerine İzmirli ve Yaltkaya konuyla ilgili bir inceleme metnini Hikmet Bayur’a verirler.

İstenilen bilgiyi ihtiva eden metnin hazırlanışında, İmam Serahsî’nin Mabsût’undan, Ebûl’-Leys Semerkandî (ö.373/983) ’nin Kitabı’l-Muhtelif’inden⁴⁸⁸, Hüsamettin Buharî (ö.536/1142) ’nin Şerh-u Camii’s-Sağîr’inden ve Zevzenî’nin Şerh-u Manzûme-i Nesefti’sinden⁴⁸⁹ istifade edilmiştir. İzmirli ve Yaltkaya’nın müştereken hazırlamış oldukları inceleme metni dört bölümde ele alınabilir. Birinci bölümde İmam-ı A’zam’ın, ibadetin diliyle ilgili görüşü delilleriyle birlikte anlatılmıştır. İkinci bölümde İmameyn’in bu husustaki görüşleri ve delilleri ortaya konmuştur. Üçüncü bölümde Ebû Hanife’nin, öğrencilerinin yani İmameynin görüşlerine rücû edip etmediği tartışılmış, dördüncü bölümde ise çok kısa bir şekilde İmam Şafî’nin görüşüne yer verilmiştir

⁴⁸⁵ Bu metin, ayrıca şu eserlerde de iktibas edilmiştir.: Kara, I, 132 ; Cündioğlu, 263

⁴⁸⁶ Buradaki “Haşa Türkçe Kur’an” sözünden maksat, Kur’an mealinin yapılması değildir. Zira Elmalılı, tefsirine bir de meal yazmıştır zaten. Bu söz, Türkçe tercümesinin Kur’an yerine geçemeyeceği ve dolayısıyla Türkçe tercümesiyle namaz kılınamayacağı anlamına gelir. Zaten o dönem, önce Mehmet Akif’e, sonuç alınamayınca da Elmalılı’ya havale edilen mealin Türkçe ibadete zemin hazırlamak için yapıldığı ifade edilmektedir. bk. Ergin, Maarif Tarihi, V, 1618

⁴⁸⁷ Bayur, “İbadet Dili”, Necati Lugal Armağanı İçinde, Ankara, 1968, s. 152

⁴⁸⁸ Hikmet Bayur’un Kitabı’l-Muhtelif olarak zikrettiği eserin asıl ismi “Muhtelefu’r-Rivaye”dir. Bk. Katip Çelebi, Mustafa b. Abdullah Hacı Halife, Keşfu’z-Zünûn an Esami’l-Kütübi ve’l-Fünûn, İstanbul, 1971, II, 1636; Leknevî, en-Nâfiu’l-Kebir, Şerhu Câmii’l-Kebîr, s. 54

⁴⁸⁹ Kaynaklarda İmam Zevzenî’nin ölüm tarihi verilmemektedir. Yukarıda bahsi geçen ve Ebû Hafs en-Nesefti (537/1142) ’nin el-Manzûmetu’n-Neseftiyye fi’l-Hilaf adlı eserinin şerhi olan kitabın asıl ismi ise “Mülteka’l-Bihâr min Münteke’l-Ahbar”dır. İzmirli, bu eseri, Nesefti’nin Manzûmesinin şerhi olması hasebiyle Şerh-u Manzûme-i Nesefti ismiyle zikretmiştir. bk. Katip Çelebi, Keşfu’z-Zünûn, II, 1868; Kureşî, Salim b. Ebu’l-Vefa, el-Cevahirü’l-Mudîyye fi Tabakâti’l-Hanefiyye, Haydarabat, 1296, I, 312

Birinci bölümde, İmamı A'zam'a göre Ku'an'ın Türkçe tercümesiyle namazda okunmasının, diğer bir ifadeyle Türkçe namaz kılınabileceğinin caiz olduğu şu cümlelerle ifade edilmiştir: "Netice itibaiyle İmam-ı A'zam'a göre arapçadan başka her hangi bir dille ile namazın başlangıcında tekbir getirmek, namazın içinde Kur'an okumak ve Cuma günleri hutbe irad etmek caiz olur."⁴⁹⁰ Bu kanaate varırken İmam-ı A'zam'ın temel dayanağının, "Kur'an'ın lafızdan değil manadan ibaret olduğu ve mananın ise her hangi bir dille de elde edilebileceği" düşüncesi olduğu zikredilmiştir.⁴⁹¹ Yine bu bölümde İmam-ı A'zam'a göre, ezanda asıl olanın örf olduğu kaydedilmektedir. Binaenaleyh hangi dille okunursa okunsun eğer bir yerde okunanın ezan olduğu anlaşılıyorsa Arapça dışındaki lisanlarla da ezan okunması caizdir.⁴⁹² Buna göre ezanın Türkçe olarak okunmasına da cevaz verilmiştir.

İmameyn'e göre, Kur'an'ın rükunları lafız ve manadır. Ancak lafız, rükn-ü zait olduğundan acz, yani okuyamama veya doğru okuyamama durumunda her hangi bir dille ibadet yapılabilir.⁴⁹³

İzmirli, 1912 yılında yani Osmanlı İmparatorluğu'nun henüz yıkılmadığı zamanlarda basılan Usûl-ü Fıkh'ın birinci cildinde, İmam-ı A'zam'ın İmameyn'in kavline rücu ettiğini ve İmameyn'in kavlinin muteber olduğunu şöyle ifade etmektedir: "Nuh b. Meryem'in rivayeti İmam-ı A'zam'ın, İmameyn'in kavline rücu ettiğine delildir. İmameyn'in kavli esahhu'l- ekvaldir."⁴⁹⁴ Ceride-i İlmiyye'de de şöyle demektedir: "İmam-ı A'zam Ebû Hanife ilk içtihadında daha ileri gitmişti. Gerek aciz gerek kadir olsun bir kimse Fatiha'yı Farisî lisanına yani başka bir lisana tercüme edip okusa namazı sahih olur demişti. Bilahare bu içtihadından rücu ettiği rivayet edilir."⁴⁹⁵ İzmirli yıllar önce bu şekilde söylemiş olsa da, 1934 yılında Şerafettin Yaltkaya ile müştereken hazırladıkları inceleme metninde İmam-ı A'zam'ın, İmameyn'in kavline rücu ettiği rivayetini kabul etmemekte ve şöyle demektedir: "Bu rücu rivayetinin kesin olması için hicrî 370 yılında vefat eden Ebûbekir Razî'ye değil, ilk asırlara kadar çıkarmak, daha sarihi İmam A'zam'a ulaşmış olan kimselerden veya tek bir kimseden inkıtaa uğramaksızın müselselen rivayet edilmek lazım gelirken, biz bu rivayeti İmam-ı A'zam'dan iki üç asır sonra yazılmış olan kitaplarda

⁴⁹⁰ Bayur, "Kur'an Dili Üzerine Bir İnceleme", s. 602; bk. Serahsî, Mebsût, I, 36-37

⁴⁹¹ Bayur, "Kur'an Dili Üzerine Bir İnceleme", s. 601

⁴⁹² Bayur, "Kur'an Dili Üzerine Bir İnceleme", s. 602; bk. Serahsî, Mebsût, I, 36

⁴⁹³ Bayur, "Kur'an Dili Üzerine Bir İnceleme", s. 603

⁴⁹⁴ İzmirli, Usûl-ü Fıkh Dersleri, I, 29

⁴⁹⁵ İzmirli, "İlk Mev'iza", C.İ., c.V, sy.60, s.1925

görüyoruz.⁴⁹⁶ Bu noktada İzmirli'de bir kanaat değişikliği olmuş ve İmam-ı A'zam'ın, İmameyn'in kavline rücû ettiği yönündeki rivayetin kabul edilebilir olmadığını zikretmiştir. Bahsi geçen makaleden bir yıl sonra, yani 1935 yılında basılmış olan Müslüman Türk Hukuku ve Dini isimli eserinde de ikinci kanaatine göre, yani Türkçe namaz ve ezanın cevazı yönünde fikir beyan etmiştir.⁴⁹⁷

Ezanların Türkçe olarak okutulmaya daha önceden başlandığı⁴⁹⁸ ve Türkçe ibadetin de hararetle tartışıldığı bir ortamda yazılan, "Kur'an'ın, Türkçe Tercümesiyle Namazda Okunması" isimli bu makalede İzmirli, ezanın Türkçe okunabileceği, Kur'an'ın Türkçe tercümesiyle namaz kılınabileceği yönündeki kanaatini zikretmiş, daha sonra yazdığı "Müslüman Türk Hukuku ve Dini" adlı eserinde de aynı kanaatini tekrarlamıştır.

3.2.4. İslam'da Kadın, Tesettür ve Taadud-i Zevcat

Asırlarca tartışılmış, daima gündemde kalmış konulardan birisi de kadın konusudur. İlmî yapısına İzmirli'nin de katkıda bulunduğu Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde bir çok konu tartışıldığı gibi bu konu da tartışılıyordu. II. Meşrutiyet'ten sonra oluşan serbest ortam tartışma zeminini de beraberinde getirmişti. Farklı dünya görüşlerine sahip aydınların çıkardıkları mecmualarda gündemdeki konular enine boyuna tartışılıyordu. Bu konulardan birisi de genelde kadın, özelde İslam'da kadınla ilgili konulardı. Dönemin önemli mecmualarından olan İslam Mecmuası, Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşat'ta bu hususta çeşitli yazılar kaleme alınmıştır. Ferit Vecdî'nin Mehmet Akif tarafından tercüme edilen ve Sırat-ı Müstakim'de yayınlanan "Müslüman Kadını" isimli yazı dizisi,⁴⁹⁹ Bursalı Mehmet Tahir'in "Nisaiyata Ait Eserler" adlı makalesi,⁵⁰⁰ Mehmet Şemsettin'in "İslam'da Kadının Mevki-i İctimai"i⁵⁰¹ isimli makalesi verebileceğimiz bazı örneklerdir. İzmirli İsmail Hakkı da Sebilürreşat Mecmuası'nda "Tesettür Meselesinin Tarik-i Halli"⁵⁰² ve "İslam'da Kadının Hukuk ve Vezaifi"⁵⁰³ isimli iki makale yazmıştır.

⁴⁹⁶ Bayur, "Kur'an Dili Üzerine Bir İnceleme", s. 604

⁴⁹⁷ İzmirli, *Müslüman Türk Hukuku ve Dini*, s. 23-24

⁴⁹⁸ Ezan Türkçe olarak okutulmasına 1932'de başlanmıştır. bk. Karatepe, Şükrü, *Tek Parti Dönemi*, İstanbul, 1997, s. 92

⁴⁹⁹ Vecdî, "Ferit, *Müslüman Kadını*", tc. Mehmet Akif, *Sırat-ı Müstakim*, c.I, sy.3, s.42 vd.

⁵⁰⁰ Bursalı Mehmet Tahir, "Nisaiyata Ait Eserler", *İ.M.*, c.I, sy.5, s.142

⁵⁰¹ Mehmet Şemsettin, "İslam'da Kadının Mevki-i İctimai", *İ.M.*, c.I, sy.5, s.170

⁵⁰² İzmirli, "Tesettür Meselesinin Tarik-i Halli", *SR*, c.XII, sy.291, s. 78

⁵⁰³ İzmirli, "İslam'da Kadının Hukuk ve Vezaifi", *SR*, c.XX, sy.497, s.30. Bu yazı İzmirli'nin Darülfünûn'da verdiği bir konferansın metnidir. Üç bölümden oluşan bu konferans metninin ilk bölümü yayınlanmıştır.

Biz bu makalelerinden ve bazı eserlerindeki kadınla ilgili yazılarından hareketle, onun bu husustaki düşüncelerini aktarmaya çalışacağız. O gün olduğu gibi bu gün de aktüalitelerini korumalarından dolayı bu konuyu üç bölümde ele alacağız: İslam'da Kadın, Tesettür ve Taaddud-i Zevcat.

3.2.4.1. İslam'da Kadın

Kadın konusuna İzmirli'nin şu sözleriyle girmek uygun olacaktır: "Bütün müstakbelimizi ıslah ve temin hususunda pek büyük bir tesiri haiz olan bir meseleyle karşı karşıyayız. Bu mesele kadın meselesidir."⁵⁰⁴ Bu konu gerçekten de o dönem için önem arz etmektedir. Batı'da gelişen Feminizm akımı İslam Dünyası'nda da etkisini göstermiş ve Feminizm, adeta İslam'ın kadına bakış açısını tenkit etmenin aracı olarak kullanılmıştır. Nitekim İzmirli, Anglikan Kilisesi'nin sorularına verdiği cevabın bir bölümünü, İslam'da kadının yerine ayırmış ve İslam'ın kadını ikinci sınıf insan olarak değerlendirdiği yolundaki önyargıları bertaraf etmeye çalışmıştır. Bu bölümde ayrıca Feminizmi kendi şartları içinde değerlendirmiş ve eleştiriye tabi tutmuştur.

İzmirli Feminizm akımının, Batılı kadının içinde bulunduğu, şartlara tepki olarak doğduğunu, ancak bu çıkışın aile ocağını kurutan bir aşırılığa kaçtığını ve bu aşırılığın o zamanki şartlara göre normal olduğunu ifade etmiştir.⁵⁰⁵ İslam'ın kadına gereken değeri verdiğinden, Feminizme ihtiyaç duymadığını da şöyle ifade eder: "İslam, kadına fitrata muvafık bir sûrette hukukunu bahşetmiş, hürriyet-i nisaya ihtiramı vazife bilmiş olmakla, esaret-i nisaiyeden tevellüt eden Feminizme muhtaç değildir. Aile ocağını kurutarak fitrata direnen Feminizme, fitratı öngören İslam müsaade etmez."⁵⁰⁶

İzmirli, Müslüman kadının eğitimi üzerinde de durmuştur. Müslüman kadının eğitilmesi hakkında iki tarık bulunduğunu, bunlardan birisinin Batı medeniyetinin öngördüğü terbiye tariki, diğersininse İslam'ın tebliğ ettiği terbiye tariki olduğunu belirtir.

diğer kısımları ise yayınlanacağı duyurulduğu halde yayınlanmamıştır.

⁵⁰⁴ İzmirli, "İslam'da Kadının Hukuk ve Vezai'i", SR, c.XX, sy.497, s.30

⁵⁰⁵ İzmirli, *el-Cevabü's-Sedid fî Beyan-ı Dini't-Tevhit*, Ankara, 1341, s.128; *Feminizmin doğuşunu adeta zorlayan şartları izah eden bir notu buraya almayı uygun gördük: "Kilise babalarından gelen ve kadını insan bile kabul etmeyip şeytan sayan bozuk Hristiyan inancını, Batı'daki feminist hareketlerin kaynağı olarak göstermek isabetsiz sayılmaz. 1830'lara kadar ileri Avrupa memleketlerinde beyaz kadın ticareti yapıldığı hatırlanırsa Batı'da Feminizmin ne kadar gelişme zemini bulduğunu anlamak güç olmaz"* bk. Bolay, *Felsefî Doktrinler Sözlüğü*, s.89

⁵⁰⁶ İzmirli, *el-Cevabü's-Sedid*, s. 129

Kadının asra muvafık bir sûrette eğitilmesinde, İslam'ın tebliğ ettiği terbiye metodunun kullanılması gerektiğine işaret eder.⁵⁰⁷

İzmirli, İslam'ın kadına bakışını geleneksel bir önyargıyla değerlendiren Batı'ya cevap vermiştir. İslam'ın kadına hak ettiği değeri vermediği şeklindeki önyargı kokan değerlendirmeye İzmirli, toplumun temelini oluşturan “aile” kavramıyla karşılık vermiştir: “Kadın Avrupa’da ekonomik şartların şiddeti ve hayat mücadelesi gibi saiklerin tesiriyle XIX. asırdan itibaren çalışma hayatına, gitgide erkek gibi imalathaneye atılmıştı ve öteden beri dini müsaadeye dayanarak ruhban sınıfının içinde olmuştu. Ancak bu her iki durum da aile ocağını kurutuyordu.”⁵⁰⁸

Ona göre kadın, gelişmenin tamamlayıcı unsurudur. Bundan dolayı kadın unsuru olmadan gelişme eksik kalacaktır. Bu hususta şöyle demektedir: “Terakkinin unsuru mütemmimi kadındır. Kadınsız terakki eksiktir.”⁵⁰⁹ Kadının insan cinsi için ne anlam ifade ettiğini de yine onun satırlarından çarpıcı ifadelerle aktarıyoruz: “Kadın alemin anasıdır. Her millet terbiye-i esasiyyesini ana kucağında öğrenir. Kadın alemin muallimidir. Her millet medeniyetin ilk dersini anadan öğrenir. Kadın istikbalin sahibidir. Her cemiyetin saadet-i hakikiyyesi, hüsn-ü terbiye görmüş faziletli kadınların elindedir.”⁵¹⁰

İslam’a göre kadın ile erkek arasında, kadındaki fitrî farklılıkların ve bunlardan kaynaklanan değişikliklerin dışında bir ayrılık yoktur. İzmirli bu hususta şöyle demiştir: “Yaratılış itibariyle ortaya çıkan farklılıkların dışında İslam, kadın ile erkeği eşit kabul etmiştir.”⁵¹¹ Örneğin Allah katında sorumlu olmak bakımından eşitlik söz konusudur. İzmirli “İnsanları ve cinleri ancak bana kulluk etsinler diye yarattım”⁵¹² ayet-i kerimesini delil getirerek kadın ve erkeğin yaratılış amaçlarının aynı olduğunu yazmış, kadının erkek gibi ahkam-ı itikadiyye ve ameliyye ile mükellef olduğunu beyan etmiştir.⁵¹³ Bundan başka kadının erkek gibi istiklal-i efkar ve istiklal-i irade sahibi olduğunu,⁵¹⁴ alim, müftü, veli, arif-i billah, müderris ve müçtehit⁵¹⁵ olabileceğini belirtmiştir.

İzmirli kadının, yaratılışına uygun olan işlerle meşgul olması lüzumuna

⁵⁰⁷ İzmirli, “İslam’da Kadının Hukuk ve Vezai’i”, S.R. , c.XX, sy.497, s.30

⁵⁰⁸ İzmirli, *el-Cevabü’s-Sedid*, s. 129

⁵⁰⁹ İzmirli, *el-Cevabü’s-Sedid*, s. 125

⁵¹⁰ İzmirli, “İslam’da Kadının Hukuk ve Vezai’i”, S.R. , c.XX, sy.497, s.30

⁵¹¹ İzmirli, “İslam’da Kadının Hukuk ve Vezai’i”, S.R. , c.XX, sy.497, s.30

⁵¹² Zariyat, 51 /56

⁵¹³ İzmirli, *el-Cevabü’s-Sedid*, s. 131

⁵¹⁴ İzmirli, *el-Cevabü’s-Sedid*, s. 129

⁵¹⁵ İzmirli, *el-Cevabü’s-Sedid*, s.131

işaret etmiş, kadın-erkek eşitliği adına kadının her işe sürülmemesi gerektiğini vurgulamıştır. Kadının kendine has latif ve rakik yapısıyla, erkeğin meşguliyetleriyle meşgul olmasının onu ezeceğini söylemiş, böyle bir durumu “içtimaî maraz” diye nitelemiştir.⁵¹⁶ İzmirli bunları söylerken kadının çalışmasının engellenemeyeceğine işaret ederek onun çalışma hakkının olduğunu söyler. Ancak iş dünyasındaki zorlukların, yapılarına uygun olarak genelde erkeklere ait olduğunu da belirtir.⁵¹⁷

Kadının özgürlüğünü kısıtladığı düşüncesiyle çeşitli kesimlerce eleştiriye tabi tutulan örtünün koruyucu olma özelliğine dikkat çeken İzmirli, bu hususta şunları söylemiştir: “Hicap alamet-i esaret değildir. Bilakis istiklal-i nisanın biricik garantisidir.”⁵¹⁸

Son tahlilde İzmirli, İslam’ın kadını her türlü haklarla donattığını, haklarının kısıtlanması olarak görülen şeylerin ise aslında kadını, bedenî ve ruhî olarak ezilmekten korumaya yönelik tedbirler olduğunu vurgulamaktadır.

3.2.4.2. Tesettür

Tesettür meselesi günümüzde konuşulan bir mesele olduğu gibi, o dönemde de gündemde olan bir mevzudur. Nitekim bu konuyla ilgili olarak yazdığı, “Tesettürün Tarik-i Halli” adlı bir makalesinin hemen başında İzmirli: “Bu gün bizi en ziyade meşgul eden bir mesele-i ilmiyye var ise o da tesettür meselesidir.”⁵¹⁹ demektedir. Tesettür başlığı altında yazacaklarımız da bir nevi mezkur makalenin değerlendirilmesi ve dolayısıyla İzmirli’nin bu konuya bakış açısını tespit etmek olacaktır.

Makalenin tamamı göz önünde bulundurulduğunda, buradaki tesettür kavramının ne bu günkü anlamıyla başörtüsü, ne de Müslüman Osmanlı kadınlarının giydiği çarşaf ve peçe anlamında kullanılmadığı anlaşılabacaktır. Buna göre İzmirli’nin makalesi, Osmanlı kadınları arasında baş gösteren açılma temayülüne karşı yazılmış, genel anlamda örtünmeyi ele alan bir makaledir.⁵²⁰

⁵¹⁶ İzmirli, *el-Cevabü’s-Sedid*, s.127

⁵¹⁷ İzmirli, *el-Cevabü’s-Sedid*, s.128

⁵¹⁸ İzmirli, *el-Cevabü’s-Sedid*, s.134

⁵¹⁹ İzmirli, *Tesettür Meselesinin Tarik-i Halli*, S.R, c. XII, sy. 291, s. 78

⁵²⁰ O dönemleri bizzat yaşayan şair ve yazar Halide Nusret Zorlutuna (1901-1984)’nın, 1920’lerde yani İzmirli’nin makalesinden birkaç yıl sonra yazdığı şu sözleri bu konuya ışık tutacaktır: “O senelerde bazı dejenere Türk hanımları öyle açılıp saçılmışlar, düşman subaylarıyla öyle sıkı münasebetlere girmişlerdi ki, ben inadına kapanmak, peçeler ve kafesler arkasına iyice saklanarak Müslümanlığımızı, Türklüğümüzü, hayamızı, edebimizi korumak ihtiyacını duyuyordum sanki.”, bk. Zorlutuna Halide

Bu meselenin hangi ilimlerin, yani içtimâî, felsefî ve şer'î ilimlerden hangisinin noktayı nazarından inceleneceğinin tespit edilmesi gerektiğini belirten İzmirli, hangi ilimlerin noktayı nazarından ele alınacaksa o ilmin kurallarının işleyeceğini beyan etmektedir. Ancak bu mevzuda fikir beyan eden kalem erbabının meseleye şer'î ilimler açısından baktıklarını, halbuki bunda ehil olmadıklarını anlatmakta ve bu durumdan yakınmaktadır. Kendisi ise, şer'î ilimler sahasında ehil birisi olarak tesettür konusuna şer'î ilimler açısından bakmış ve bu doğrultuda hüküm vermiştir. Tesettür meselesinde dayanak noktasının, aslen şer-i münzel yani Kuran ve sünnet, fer'en şer-i müevvel yani hüküm-ü hakim ve kavî-i müctehit olduğunu ifade eder.⁵²¹

İzmirli konuyla ilgili olan ayet ve hadisler ile bu konuda müctehitlerin yapmış oldukları değerlendirmeleri tek tek zikretmekten ziyade, tesettürün hükmünün ortaya çıkarılması için gerekli olan metotlardan bahsetmektedir.

Şer'î naslardan hüküm çıkarmak için sadece mevzuyla ilgili ayet ve hadisleri bilmenin kifayet etmediğini belirten İzmirli, istinbat-ı hüküm için gerekli olan şartları şöyle açıklar: “Nusus-u şer'iyyeden ancak kavaid-i şer'iyye mucibince ahkam istinbat olunur. Nusus-u şer'iyyeden ahkam istinbatı için ayet-i kerime ve hadis-i şerifin ifraden ve terkiben, lügavî ve şer'î manalarını bilmek, usûl-ü fıkıhta beyan olunan aksamı bilmek, hadis-i şeriflerin senedatını bilmek, ilm-i rical-i hadise muttali olmak lazımdır.”⁵²² İzmirli, tek başına fikhî kaideleri bilmenin de yeterli olmayacağını zikretmekte ve illetin tayin ve tespit edilmesinin de gerekliliğine dikkat çekmektedir: “Bir kaide-i fikhiyyeyi görmekle hemen hadiseyi ona tatbik etmek mümkün değildir. Kavaid-i fikhiyyeye hadiseleri tatbik etmek için ilk olarak illet tayin olunmalıdır.”⁵²³

İzmirli, tesettürün illetine ulaşmak için, şeriatın maksatları konusuna girmiş ve bu maksatlardan zaruri olanlarının, hıfz-ı din, hıfz-ı nefis, hıfz-ı akıl, hıfz-ı mal ve hıfz-ı nesil olduğunu beyan ettikten sonra, her birisini açıklayarak örnekler vermiştir. Hıfz-ı nesil maddesinde zinanın nesli zayi ettiğini belirterek onun doğurduğu diğer içtimâî-hukukî problemleri sıralamıştır. Neslin muhafazasının ise zinaya götüren sebeplerin ortadan kaldırılması olduğunu çok veciz bir şekilde ifade etmiştir: “Tesettür, zeriayı fesad-ı

Nusret, *Bir Devrin Romanı*, Ankara, 1975, s. 141

⁵²¹ İzmirli, “Tesettür Meselesinin Tarik-i Halli”, S.R. , c.XII, sy.291, s.78

⁵²² İzmirli, “Tesettür Meselesinin Tarik-i Halli”, S.R. , c.XII, sy.291, s.78

⁵²³ İzmirli, “Tesettür Meselesinin Tarik-i Halli”, S.R. , c.XII, sy.291, s.78

zinayı seddetmek için meşrudur.⁵²⁴ İzmirli, bu ifadeleriyle tesettürün illetini de zikretmiştir. Bu illet, zina fesadının sebeplerini seddetmektir.

İzmirli sonuç sadedinde illet ile hüküm arasındaki ilişkiyi şu şekilde izah etmektedir: “Hulasa insanlardan ne vakit fesad-ı zina korkusu kalkarsa işte o vakit tesettür ve hicap kalkar. Başka türlü kalkmaz.”⁵²⁵ İzmirli İsmail Hakkı bu ifadeleriyle tesettürün, yani genel anlamda örtünmenin asla kalkmayacağını, çünkü fesad-ı zina korkusunun daima var olacağına işaret etmektedir.

3.2.4.3. Taaddud-i Zevcat

İslam Fıkında, hakkında çokça yazılan konulardan birisi taaddud-i zevattır. Bu yazıların bir kısmı lehte bir kısmı da aleyhte olan yazılardır. İzmirli İsmail Hakkı zamanında da bu hususta çokça yazılar yazılmış ve tartışmalar yapılmıştır. İslam Mecmuası’nda Mansûrîzade’nin taaddud-i zevcatla ilgili yazı dizisi,⁵²⁶ Ahmet Naim’in bu yazılara Sebilürreşat’ta verdiği cevap,⁵²⁷ yine Sebilürreşat’ta Dr. Mazhar Osman’ın bu konudaki bir eserinin tanıtımı⁵²⁸ ve Ömer Nasûhî’nin, taadud-i zevcatı içtimai bir müessese olarak kabul eden yazı dizisi⁵²⁹ bu konuda verilecek birkaç örnektir.

İzmirli bu hususta doğrudan bir yazı yazmamış, bazı eser ve makalelerinin ilgili yerlerinde bahsetmiştir. Bu bölümün dipnotlarında bu eser ve makalelere işaret edilecektir.

Öncelikle مشى وثلاث ورماع lafızlarından⁵³⁰ hareketle, ortaya çıkan farklı görüşleri ele almaktadır. Bu lafızların اثنتين ثلاثا ثلاثا اربعاً اربعاً lafızlarından udûl etmiş olan elfaz-ı madûle olduklarını ve ikişer üçer, dörder anlamına geldiğini anlatır. Nazm-ı celil, elfaz-ı madûle ve vav-ı camia ile irad olunduğundan dörtle sınırlandırma anlamına gelebileceği gibi, mutlak anlamda çok evlilik manasına da gelebileceğini zikretmektedir.

Cumhur-u fuahaya göre ayet-i kerimedeki hitab-ı ilahî, ümmetin hepsini kapsayan bir hitaptır. Bütün ümmeti kapsayan bu hitap ayrı ayrı her ferde hitap gibidir.

⁵²⁴ İzmirli, “Tesettür Meselesinin Tarik-i Halli”, S.R. , c.XII, sy.291, s.80

⁵²⁵ İzmirli, “Tesettür Meselesinin Tarik-i Halli”, S.R. , c.XII, sy.291, s.80

⁵²⁶ Mansûrîzade, “Taaddud-i Zevcat İslamiyet’te Men Olunabilir”, İ.M. , c.I, sy.8, s.233 vd.

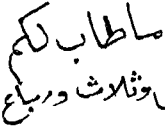
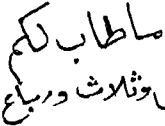
⁵²⁷ Ahmet Naim, “Taaddud-i Zevcat İslamiyet’te Men Olunabilirmiş”, S.R. , c.XII, sy.297, s.216

⁵²⁸ Mazhar Osman’ın Taaddud-i Zevcat Hakkında Mühim Neşriyatı, S.R. , c.XXIII, sy.589, s.292

⁵²⁹ Ömer Nasûhî, “Taaddud-i Zevcat Müessese-i İçtimaiyyesi”, S.R. , c.XXIII, sy.590, s.274 ; sy.591, s. 292

⁵³⁰ Nisa, 4/ 3

Ayet-i kerimede zikredilen sayıların her biri ümmetin fertlerinin her birine karşılık gelir. Onlardan her biri dilediğini seçsin. Dileyen ikişer, dileyen üçer, dileyen dörder seçsin anlamına gelir. İzmirli bu izahı şu örnekle açıklar: “Bir cemaatte şu on bin kuruşu taksim ediniz. İkişer üçer dörder yüz kuruş verilsin denilse, bazıları iki yüz, bazıları üç yüz, bazıları dört yüz alsın demektir.”⁵³¹ İzmirli bununla ayet-i celilede dörde kasr olduğunu ifade eder. Bu onun naklettiği birinci görüştür.

İzmirli ikinci bir görüş daha nakletmektedir. Bazı ilim ehline göre nazm-ı celilindeki⁵³² lafz-ı şerifi umum-u a'dâda delalet eder. sayıları, umum-u a'dada tahsise salih değildir. Zira bazı sayıları zikrederek tahsis etmek, zikrolunmayan adette mesela beş, altı ve yedide vb. hükmün sübûtunu nefyetmez. Belki şu sayıları zikretmek mutlak bir şekilde çok evliliğin yasak edilmeyeceğine delalet eder.⁵³³ Bu görüşe göre ayet çok evliliği dörtle sınırlandırmıyor. Ne kadar olursa olsun çok evliliği tecviz ediyor. Dörtten fazla kadınla evlenilebileceğini kabul edenler, Peygamber Efendimizin çok evliliğini de delil getirmişlerdir.

Cumhur dörtten ziyade kadını cem etmenin haram oluşunun Kitap, sünnet ve icma ile sabit olduğunu kabul eder.

İzmirli ise bu hususta nass ile istidlal tarikinden ziyade, icma ile istidlalin daha muteber olacağını savunur ve şöyle der: “Fakat hakka'l-insaf şöyle demek lazım gelirse yalnız nazm-ı celil ile istidlal kafi değildir. Hatta sünnet ile istidlal tariki de zayıftır. Bu babda tarik-i mutemet ancak icma tarikidir.”⁵³⁴ İzmirli bu görüşünü, Fahrettin Razî (606 / 1209)'nin sözüyle⁵³⁵ teyid ediyor ve daha sonra Kuran, sünnet ve icma ile istidlalin sağlamlık derecelerini belirtmek için bu delilleri tek tek ele alıyor.

Mezkûr ayetin tek bir manaya delaletinin sabit olmadığını; bu ayete göre, taaddud-i zevcatın dörtle sınırlanabileceği görüşüne⁵³⁶ varılabileceği gibi, dörtten fazlaya delalet ettiği görüşüne de varılabileceğini ifade etmektedir. Hadis-i şeriflere gelince, cumhur-u ulemanın delil olarak ortaya koyduğu hadisler,⁵³⁷ hadis alimleri tarafından ta'n

⁵³¹ İzmirli, *Usûl-ü Fıkah*, I, 111

⁵³² Nisa, 4/ 3

⁵³³ İzmirli, *Usûl-ü Fıkah*, I, 111

⁵³⁴ İzmirli, *Usûl-ü Fıkah*, I, 112

⁵³⁵ Razî, *Fahrettin Muhammet b. Ömer, et-Tefsîru'l-Kebir*, Beyrut, 1990, IX, 143

⁵³⁶ İzmirli bu görüşün daha sağlam olduğunu kabul eder. *Usûl-ü Fıkah*, I, 112

⁵³⁷ Ebû Davut, *Sünen*, Talak, 25; İbn Mace, *Sünen*, Nikah, 40; Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, II, 13, 14, 44, 283; Malik b. Enes, *Muvatta*, Nikah, 76 (Ebû Davud'daki rivayet şöyledir: Müsedded'den, Vehb el-Esedî'nin şöyle dediği rivayet edilir: Müslüman olduğumda nikahım altında sekiz kadın vardı. Bunu Peygamber Efendimi (as)'a bildirdim. Buyurdu ki: “Onlardan dört tanesini seç.” Ebû Davud, *Sünen*, Talak, 25.)

edilmiştir. Kaldı ki taaddud-i zevcattan ziyade, nesep veya süt emme sebebiyle ayrılmayı emretmekten de varestede olamıyor. Dörtten fazla kadınla evlenilebileceğini savunanların delil getirdikleri fiilî hadis ise⁵³⁸ Peygamberimiz (as)’a mahsus sünnetler cümlesindendir. İcmayı fukahaya gelince, gerçekte bu hususta bir takım muhalifler var ise de onların varlığı icmanın gerçekleşmesine mani değildir. İzmirli, İslam mezheplerinin hiç birinin taaddud-i zevcatı inkar etmediğini, Müslümanlar arasında bir ihtilaf olmadığını, ihtilafın ancak dörtle sınırlandırılıp sınırlandırılmadığı hususunda olduğunu kaydeder.⁵³⁹

İzmirli, taaddud-i zevcatın mutlak anlamda caiz veya vacip olmadığını zikreder. Onun cevazının, çeşitli saiklerle ortaya çıkan ihtiyaç esnasında varlık alanı bulacağını beyan eder. İzmirli bu saikler arasında, çeşitli sebeplerle, özellikle savaş sebebiyle erkeklerin sayılarının azalması ve kadınların nüfusunun artması gibi içtimâî olanlarını zikrettiği gibi; kısırlık ve çeşitli cinsi arızalar ve bunun karşısında erkeğin yeniden evlenme ihtiyacı duyması gibi ferdî saikleri de zikretmektedir. İzmirli işte bu ve bundan başka kimi biyolojik, kimi psikolojik, kimide içtimâî şartların zorlamasıyla cevaz alanı bulacağına işaret ettiği taaddud-i zevcat için sonuç olarak “Esbab-ı muhaffefeden olan umum-u belva hükmündedir” der.⁵⁴⁰ Kaldı ki bir erkeğin birden fazla kadınla nikahlanması için gerekli olan ferdî ve içtimâî şartlar oluşmuş olsa dahi İzmirli Kur’an’ın bu husustaki ön şartı olan “eşler arası adalet” şartının altını özellikle çizerek vurgulamıştır.⁵⁴¹ Bu istikamette, “Taaddud-i zevcata mesağ-ı şer’î var ise de bu mesağ mutlak değildir. Yani aralarında adaleti icra etmek şartıyla meşrudur. Bu şart bulunmazsa taaddud-i zevcata mesağ-ı şer’î yoktur” sözlerini⁵⁴² sarf etmekle kalmamış, aslında eşler arasında adaletin icrasının çok güç bir şart olduğunu da söylemiş,⁵⁴³ taaddud-izevcatın çok zor şartlar altında tahakkuk edebileceğine işaret etmiştir.

Görüldüğü gibi İzmirli, varlığı nassla sabit olan taaddud-i zevcatı vacip veyahut da mutlak manada caiz olarak ele almamaktadır. Ona göre insanların karşılaşmaları mümkün olan olağan üstü bazı durumlar ve şartlar taaddud-i zevcatı gerekli kılacaktır. Olağan üstü durumlarda ihtiyaç duyulacak bu müessesenin yok sayılması çeşitli

⁵³⁸ Peygamber Efendimiz (as)’ın dörtten fazla evlenmesi.

⁵³⁹ bk. İzmirli, *Usûl-ü Fıkah*, I, 112-114

⁵⁴⁰ İzmirli, *Usû-ü Fıkah*, I, 114

⁵⁴¹ İzmirli, *Usû-ü Fıkah*, I, 114

⁵⁴² İzmirli, “Cevazın Ahkâmı Şeriattan Olup Olmadığı”, *S.R.*, c.XII, s.y.302, s.348

⁵⁴³ İzmirli, *el-Cevabu’s-Sedid*, s. 148

sakıncalar doğuracaktır. Bu uygulama kadını aşağılama anlamını asla içermediği gibi, özel şartlarda, kadının fitri ihtiyaçlarını gidermek için meşru bir kapı aralamaktadır.

3.2.5. Ribe'l-Fadl ve Ribe'n-Nesie

İzmirli İsmail Hakkı, Sebilürreşat'a gönderilen bir soru üzerine riba hakkında kısa bir makale kaleme almış, makalesinde ribe'l-fadl ve ribe'n-nesienin tariflerini ve hükümlerini yazmıştır.

Diğer eser ve makalelerinde olduğu gibi İzmirli, burada da fukahanın büyüklerinden nakiller yaparak konuya açıklık getirmiştir. İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye (ö.751/1351)'nin İ'lamu'l-Muvakkîn'inden naklederek ribayı, celî ve hafî olmak üzere iki kısma ayırır. Celî olan riba zarar-ı azimden naşi haram olandır. Hafî olan riba ise ribaya vesile olduğundan naşi haramdır. Celî olan kasten, hafî olan vesileten haramdır. Celî olan "ribe'n-nesie", hafî olan ise "ribe'l-fadl"dır.⁵⁴⁴ Ribe'n-nesie, cahiliye döneminde bilinen ve çokça uygulanan ribadır. Ödenemeyen borca süre tanımaya karşılık, borç olarak verilen şeyi artırmaktan ibarettir. Borç ödenmedikçe aynı işlem devam eder ve ödenecek borç kat kat artar. O zaman bu riba, ribe'l-mudaaf olur. Ribe'n-nesienin haramlığı Kur'an-ı Kerim'le sabittir.⁵⁴⁵ Ribe'l-fadl akitte meşrut olan ziyade-i ayn-ı maldır ve sedd-i zera'i için tahrim olunmuştur. Ribe'l-fadl hadis-i şeriflerle sabittir.⁵⁴⁶ İzmirli, ribanın iki çeşidinin hükmünü belirtirken, ribe'l-fadlın haramlığının kat'î olmadığını ve ribe'n-nesienin haramlığının ise kat'î olduğunu kaydetmektedir.⁵⁴⁷

Bu makale üzerine Sebilürreşat Mecmuası'na Erciş kazasından Muhammet Necmeddin imzasıyla bir reddiye mektubu gelir. Reddiye sahibi bu mektubunda İzmirli'nin ribe'l-fadlı caiz gösterdiğini, kendi mezhebini bırakıp Hanbelî mezhebinden İbnü'l-Kayyim'ın ribe'l-fadlı mübah kılan görüşünü aldığını belirtir.⁵⁴⁸ Bu reddiye üzerine İzmirli, hem kendisi için ortaya atılan iddiaları cevaplamış ve hem de ribanın iki çeşidi hakkında daha teferruatlı bilgi vermiştir.

⁵⁴⁴ İzmirli, "Ribe'l-Fadl ve Ribe'n-Nesie", S.R., c.XI, sy.275, s.23; bk. İbn Kayyim el- Cevziyye, İ'lamu'l-Muvakkîn an Rabbi'l-Alemîn, Birleşik Arap Emirlikleri, 1969, II, 129

⁵⁴⁵ Kur'an-ı Kerim, Bakara, 2/ 275,276,278,279 ; Âli İmran, 3/ 130

⁵⁴⁶ "Altın ile altın, gümüş ile gümüş, buğday ile buğday, arpa ile arpa, hurma ile hurma, tuz ile tuz misli misline (aynı ölçüde) ve peşin satılacaktır. Sınıflar (cinsler) değişince istediğiniz gibi satın." Müslim, Ebû Davut, Tirmizî, Nesâî, İbn Mace.

⁵⁴⁷ İzmirli, "Ribe'l-Fadl ve Ribe'n-Nesie", S.R., c.XI, sy.275, s.23

⁵⁴⁸ İzmirli, "Ribe'l-Fadl ve Ribe'n-Nesie Hakkındaki Makale", S.R., c.XII, sy.286, s. 411 vd.

Evvela kendisinin ribe'l-fadla cevaz vermediğini sadece ribe'l-fadl ile ribe'n-nesîenin haram olmak bakımından aralarında fark olduğunu belirttiğini zikreder. Şöyle ki, şer'-i şerifte asıl haram kılınan ribe'n-nesîedir. Tamamen zarar teşkil ettiği için kasten haramdır. Ribe'l-fadl ise haramlığı kat'î olmamakla birlikte harama vesile olduğu için vesileten haram kılınmıştır. Bu noktada yanlış anlaşıldığını söyleyip kendini şöyle savunur: "Maksadım ribe'l-fadlı tecviz değildir. Aralarında bir farkın bulunduğunu göstermektedir. Meşhur muhakkik İbnu'l-Kayyım'dan aralarındaki farkı naklettim."⁵⁴⁹ Son cümleden de anlaşılacağı gibi İbnu'l-Kayyım da ribe'l-fadlın caiz olduğunu söylemiyor, sadece ribe'l-fadlın ribe'n-nesîe gibi olmadığını açıklıyor.

İzmirli, ribe'l-fadlın haramlığı hakkındaki icmanın sonradan tahakkuk ettiğini ifade eder. Zira vaktiyle ribe'l-fadlın cevazını savunanlar mevcuttu. Tabiinden A'ta, Tâvus, Cabir b. Zeyd, Said b. Cübeyr ve İkrime bir takım deliller getirerek ribe'l-fadlı caiz görüyorlar. Ancak İzmirli, bu görüşün dört imam tarafından kabul görmeyen şaz bir görüş olduğunu anlatır.⁵⁵⁰ İzmirli ribe'l fadlın haramlığının kat'î olmadığını söylerken hareket noktalarından biri de icmanın sonradan hasıl olmuş olmasıdır: "Ribe'l-fadlın hürmeti bilahare mücmaun aleyh olmuştur. İcma sonradan müstekardır. Böyle bir icmayı inkar küfür de değil dalalet de değildir."⁵⁵¹

İzmirli'nin ribe'l-fadlın haramlığının kat'î olmadığı yolundaki nakilleri yanlış anlaşılmış, ona cevaz verdiği şeklinde algılanmıştır. Hilmi Ziya Ülken de Ali Suavî'den bahsederken buna benzer bir ifade kullanmaktadır: "İslam'da faizin caiz olduğunu yazdığı yazısından dolayı Ali Suavî şiddetli hücumu uğramıştır. Halbuki kendisinden 40 yıl sonra Edebiyat ve İlahiyat Fakülteleri ve medrese profesörlerinden İzmirli İsmail Hakkı bu fikri savunmuştur."⁵⁵² Hilmi Ziya Ülken'in İzmirli'den naklettiği "faizin caiz olduğu" fikri, İzmirli'nin ribe'l-fadlın haramlığının kat'î olmadığı yolundaki yazdıkları olmalıdır.

⁵⁴⁹ İzmirli, "Ribe'l-Fadl ve Ribe'n-Nesîe Hakkındaki Makale", S.R. , c.XII, sy.286, s. 412

⁵⁵⁰ İzmirli, "Ribe'l-Fadl ve Ribe'n-Nesîe Hakkındaki Makale", S.R. , c.XII, sy.286, s. 412

⁵⁵¹ İzmirli, "Ribe'l-Fadl ve Ribe'n-Nesîe Hakkındaki Makale", S.R. , c.XII, sy.286, s. 413

⁵⁵² Ülken, s.86

SONUÇ

İzmirli, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde yetişmiş önemli ilim adamlarından birisidir. Farklı sahalarda büyük bir ilmî birikime sahip olup, bu sahalardan birisi de fıkıhtır. Bu sahada ders kitabı mahiyetinde önemli eserler kaleme almış, ayrıca değişik makaleler yazmıştır.

İzmirli'nin fikhî eser ve makaleleri genel bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda, yazdıklarının büyük bir bölümünün usûl-ü fıkıhla ilgili olduğu görülür. Bu sahada İlm-i Hilaf gibi orijinal bir çalışmaya imzasını atmıştır. Fıkıh ilmi içerisinde önemli fonksiyonlar icra eden ilm-i hilafın Osmanlı medreselerinde okutulmasına öncülük etmiş, bu topraklarda adeta kaybolmaya yüz tutmuş önemli bir ilim dalını ihya etmiştir. Bu ilim dalının Dârülfünûnda okutulmasına öncülük etmekle kalmamış, okutulacak ilmin kitabını da büyük bir vukufiyetle kaleme almıştır. İlm-i Hilaf adıyla telif ettiği bu kapsamlı çalışması sebebiyle, ilm-i hilaf denince son dönem uleması içinde ilk etapta akla İzmirli İsmail Hakkı gelmektedir.

Teknik gelişmelerle birlikte meydana gelen yeni hadiselerin ve çeşitlenen problemlerin çözümüne ihtiyaç duyulduğu bir zamanda yaşamış olması ve İslamî hayatın tüm sahalarına hakim kılmak amacını güden İslamcılık akımına mensup olması hasebiyle, çalışmamıza başlarken İzmirli'nin içtihat anlayışının ortaya konulmasının gerekli olduğu kanaatine varmıştık. Fıkıhla ilgili yazdıklarından hareketle İzmirli'nin teoride içtihadı çok önem atfettiği görülmüştür. Pratikte ise, her ne kadar zamana ve insanların maslahatına daha uygun olduğu gerekçesiyle bazı konularda, tercih yoluna gitmişse de, hem bilgi ve hem de hüküm bazında nakle ağırlık verdiği tespit edilmiştir. Yani hem bilgileri ve hem de hükümleri aynen nakletmiştir. Onun nakle bu derece ağırlık vermesi tenkit edilmiştir. Aslında bu nakilci yönünü İzmirli'nin kendisi de ifade etmiş, hatta bu ilmin muteber kaynaklarından yaptığı nakillerden dolayı “güvenilir bir nakilci” olmakla iftihar etmiştir.

İzmirli'nin nakle bu derece önem vermesi onun için bir nakısa değildir ve onun engin bir fıkıh müktesebatına sahip olduğu gerçeğini gölgelemez. Nitekim bu birikimle çok nitelikli eserler ve makaleler yazmış, bir çok sahada olduğu gibi fıkıh sahasında da verimli bir alim olduğunu göstermiştir.

İzmirli İsmail Hakkı hem Osmanlı döneminde hem de Cumhuriyet döneminde yaşamıştır. Bu çalışmanın ortaya koyduğu ilginç sonuçlardan birisi de, Türkçe ibadet hakkındaki düşüncelerinin her iki dönemde farklılık göstermesidir. Eldeki dokümanlardan çıkardığımız sonuca göre İzmirli Türkçe ibadet hakkında Osmanlı döneminde İmameyn'in görüşünü, Cumhuriyet döneminde ise İmam Azam'ın görüşünü benimsemiştir. Osmanlı döneminde İmameyn'in, "yalnız acz durumunda başka dille ibadet yapılabileceği" yolundaki görüşünün en sağlam görüş olduğunu ve İmam-ı Azamın da İmameyn'in kavline döndüğünü kabul etmiştir. Cumhuriyet döneminde ise İmam-ı A'zam'ın, acz olsun olmasın yani Kuran'ın husûsî nazım ve terkiibini güzelce telaffuz kudreti olsun olmasın, herhangi bir şahsın namazda herhangi bir dilde kıraat etmesinin caiz olduğu yönündeki görüşünü benimsemiş ve onun İmameyn'in görüşüne rücû ettiği fikrini de kabul edilebilir bulmamıştır. Bu durumdan hareketle İzmirli'de bu hususta bir kanaat değişikliği olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Ayrıca, ezanda aslolanın örf olduğu ve dinleyenlerin ezan olduğunu bilmeleri halinde, ezanın da Türkçe okunabileceği şeklindeki görüşü de ilginç bir durum arz etmektedir.

İzmirli'nin bir çok eseri bu günkü harflerle basılmıştır. Onun fıkıhla ilgili eser ve makalelerine bu açıdan baktığımızda, bir kısmının yeni harflerle basılmış olmakla birlikte, bu daldaki diğer makaleleri ve bir çok eserinin Latin harflerine çevrilmemiş olduğunu görürüz. Bazıları zaten günümüz harfleriyle kaleme alınmıştır. İzmirli'nin geniş fikhî birikiminden daha geniş kitlelerin faydalanabilmesi için, basılmış eserlerinin bu günkü dile aktarılması, basılmamış olanların ise neşredilip ilim dünyasının istifadesine sunulması çok faydalı olacaktır.

Bir çok sahada olduğu gibi fıkıh sahasında da kendini yetiştirmiş olan İzmirli, hakkında daha geniş çalışmalar yapılması gereken son dönem Osmanlı alimlerinden birisidir.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmet b. Muhammet b Hanbel**, Müsned, İstanbul, 1992.
- Akçura**, Yusuf, Üç Tarz-ı Siyaset, Ankara, 1988.
- Akseki**, Ahmet Hamdi, “Hocam İzmirli İsmail Hakkı”, Yeni Selamet Mecmuası, c. IV, sy.5-73, İstanbul, 1949, s. 4-5.
- Akseki**, Ahmet Hamdi, “Hocam İzmirli İsmail Hakkı”, Yeni Selamet Mecmuası, c.IV, sy.6-74, İstanbul, 1949, s. 6-7, 11.
- Alaaddin**, İbrahim, Meşhur Adamlar, İstanbul, 1933.
- Albayrak**, Sadık, Son Devrin İslam Akademisi, İstanbul, 1972.
- Atar**, Fahrettin, Fıkıh Usûlü, İstanbul, 1992.
- Baktır**, Mustafa, Usûl-ü Fıkhın Ortaya Çıkışı ve Günümüzdeki Önemi, Yayınlanmamış Çalışma Erzurum, 1993.
- Baltacı**, Cahit, “Osmanlı’da Eğitim Sistemi”, Osmanlı Ansiklopedisi, c. II, İstanbul, 1996, s. 7-143 .
- Bardakoğlu**, Ali, “Caiz”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c.VII, İstanbul, 1993, s. 27-28, .
- Bayur**, Hikmet, “Kur’an Dili Üzerine Bir İnceleme”, Belleten Dergisi, c.XXII, sy. 88, Ankara, 1958, s. 599-605.
- _____, “İbadet Dili”, Necati Lugal Armağanı, Ankara, 1968, s. 151-158.
- Berkes**, Niyazi, Türkiye’de Çağdaşlaşma, İstanbul, 1973.
- Birinci**, Ali, “Hafız İsmail Hakkı’nın Teracim-i Ahvali”, Kebikeç Dergisi, c. II, sy. 4, Ankara, 1996, s. 185-187.
- Bolay**, Süleyman Hayri, Felsefi Doktrinler Sözlüğü, Ankara, 1990.
- Ceylan**, Abdullah, Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşat Mecmuaları Fihristi, Ankara, 1991.
- Cündioğlu**, Düccane, Türkçe İbadet, İstanbul, 1999.
- Çetinkaya**, Bayram Ali, İzmirli İsmail Hakkı, İstanbul, 2000.
- Dumlu**, Ömer, “İzmirli’nin Tarih-i Kur’anı Üzerine Bir Değerlendirme”, İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu, Ankara, 1996, s. 47-63.
- Ebu Davut**, Süleyman b. Eş’as es-Sicistânî, Sünen, Beyrut, 1988.
- Edip**, Eşref, “İlim Güneşi”, İslam-Türk Ansiklopedisi Mecmuası, c.II, sy.63-64, İstanbul, 1946, s. 3.

_____, “Dini İnkılap ve Islahat Hakkında”, İslam-Türk Ansiklopedisi Mecmuası, c.II, sy.73, İstanbul, 1946, s. 9-10.

_____, “İlim Güneşi”, Yeni Sebilürreşat Mecmuası, c. II, sy. 30, İstanbul, 1949, s. 66.

Ergin, Osman Nuri, Türkiye’de Maarif Tarihi , İstanbul, 1943.

Fındıkoğlu, Ziyauddin Fahri, “Hukuk ve İctimaiyat Tariflerinin Karşılaştırılması”, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, c.IX, sy.1-2, İstanbul,1943, s. 275-291.

_____, “Türk Felsefe Aleminin İki Büyük Kaybı, İslam - Türk Ansiklopedisi Mecmuası, c.II, sy. 65-66, İstanbul, 1946, s. 4-5.

Gökalp, Ziya, “Fıkıh ve İctimaiyat”, İslam Mecmuası, c.I, sy.2, İstanbul, 1330, s. 40-44.

_____, “İctimaî Usul-ü Fıkıh”, İslam Mecmuası c.I, sy.8, İstanbul, 1330, s. 84-87.

_____, “Örf Nedir”, İslam Mecmuası, c.I, sy.10, İstanbul, 1330, s. 290-295.

Hallaf, Abdulvehhab, Mesadir’t-Teşrî’l-İslamî fimâ la Nassa fih, Kuveyt, ts.

Hamidullah, Muhammet, İslam Hukuk Etütleri, trc. Hey’et, İstanbul, 1984.

Hizmetli, Sabri, “İsmail Hakkı İzmirli’nin Hayatı, Eserleri ve Mezhep Anlayışı”, Millî Eğitim ve Kültür Dergisi, c.V, sy.18, Ankara, 1982, s. 21-36.

_____, “İsmail Hakkı İzmirli’nin Hayatı, Eserleri ve Mezhep Anlayışı”, Millî Eğitim ve Kültür Dergisi, c.V, sy.19, Ankara, 1983, s. 39-53.

_____, İzmirli İsmail Hakkı, Ankara, 1996.

_____, “İsmail Hakkı İzmirli’nin İlmî Şahsiyeti”, İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu, Ankara, 1996, s. 3-25.

İsfahânî, Ragıb Ebu’l-Kasım Hüseyin b. Muhammet, el-Müfredat fî Garîbu’l - Kuran, Beyrut, ts.

İbn Kayyım el-Cevziyye, Şemsuddin Ebû Abdillâh Muhammet b. Ebî Bekr, İ’lamu’l-

Muvakkîn an Rabbi’l-Alemîn,Birleşik Arap Emirlikleri, 1969

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid, Sünen, İstanbul, 1992.

İbn Manzûr, Cemalüddin Ebu’l-Fadl Muhammet b. Mükerrrem, Lisanu’l –Arab, Beyrut ,1988,

İzmirli, Celalettin, İzmirli İsmail Hakkı’nın Hayatı, Eserleri, Dini ve Felsefî İlimlerdeki Mevkii, Jübilesi ve Vefatı, İstanbul, 1946.

_____, “Merhum Üstat Şarkta Rönesans Yapmış Güçlü Bir Şahsiyetti”,Yeni Selamet Mecmuası, c.IV, sy.4-72, İstanbul, 1949, s. 4-5.

İzmirli, İsmail Hakkı, Kitabü'l-İfta ve'l-Kaza, İstanbul, 1327.

_____, Hikmet-i Teşrî', İstanbul, 1328.

_____, Usûl-ü Fıkıh Dersleri I, İstanbul, 1328.

_____, Usûl-ü Fıkıh Dersleri II, İstanbul, 1329.

_____, İlm-i Hilaf I, İstanbul, 1330.

_____, İlm-i Hilaf II, İstanbul, 1330.

_____, Yeni İlm-i Kelâm I, İstanbul, 1339.

_____, Hakkın Zaferleri, İstanbul, 1341.

_____, El-Cevabü's-Sedid fî Beyan-ı Dini't-Tevhid, İstanbul, 1341.

_____, Fıkıh Tarihi, İstanbul, 1341.

_____, Müslüman Türk Hukuku ve Dini, Ankara, 1935.

_____, "Ribe'l-Fadl ve Ribe'n-Nesfe", Sebilürreşat, c. XI, sy. 275, İstanbul, 1329 s. 231.

_____, "Ribe'l - Fadl ve Ribe'n - Nesfe", Sebilürreşat, c. XII, sy. 286, İstanbul, 1329, s. 411-413.

_____, "Ribe'l - Fadl ve Ribe'n - Nesfe", Sebilürreşat, c.XII, sy. 287, İstanbul, 1329 s. 2-4, .

_____, "Mevarid-i İcmanın Kaffesini Bilmek Şart mıdır", Sebilürreşat, c. XII, sy. 288, İstanbul, 1330, s. 22-24.

_____, "Diş Doldurmak Meselesi", Sebilürreşat, c.XII, sy.289, , İstanbul, 1330, s.42-44

_____, "Her Mesele-i Fıkhiyye İçin Bir Nakil Lazım mıdır", Sebilürreşat, c. XII, sy.290, İstanbul, 1330, s. 58-60.

_____, "Tesettür Meselesinin Tarik - i Halli", Sebilürreşat, c. XII, sy. 291, İstanbul, 1330, s. 78-80,.

_____, "Fıkıh ve Fetava", Sebilürreşat, c. XII, sy. 292, İstanbul, 1330, s. 94-97.

_____, "Örfün Nazar-ı Şer'ideki Mevkii", Sebilürreşat, c. XII, sy. 293, İstanbul, 1330, s. 128-132,.

_____, "Amel-i Ehl-i Medine", Sebilürreşat, c.XII, sy.294, İstanbul, 1330, s. 134-138.

_____, "İcma, Kıyas ve İstihsanın Esasları", Sebilürreşat, c. XII, sy. 295, İstanbul, 1330, s. 150-154,.

_____, "Fıkıh-ı Zahiri", Sebilürreşat, c.XII, sy.296, İstanbul, 1330, s. 170-175.

- _____, “İçtihadın Bais-i Tevellüdü”, Senilürreşat, c.XII, sy.297, İstanbul, 1330, s. 190-195.
- _____, “İçtimâî Usûl-ü Fıkha İhtiyaç Var mı”, Sebilürreşat, c.XII, sy.298, İstanbul, 1330, s. 211-216.
- _____, “Her Müslümanın Sarık Sarması Vacip midir”, Sebilürreşat, c. XII, sy. 301, İstanbul, 1330, s. 262-263.
- _____, “Yine Diş Doldurmak Meselesi”, Sebilürreşat, c. XII, sy. 302, İstanbul, 1330, s. 278-280.
- _____, “Cevazın Ahkam-ı Şeriattan Olup Olmadığı”, Sebilürreşat, c. XII, sy. 303, İstanbul, 1330, s. 296-301.
- _____, “Cevazın Ahkam-ı Şeriattan Olup Olmadığı”, Sebilürreşat, c. XII, sy. 304, İstanbul, 1330, s. 315-319.
- _____, “Cevazın Ahkam-ı Şeriattan Olup Olmadığı”, Sebilürreşat, c. XII, sy. 305, İstanbul, 1330, s. 326-329.
- _____, “Cevazın Ahkam-ı Şeriattan Olup Olmadığı”, Sebilürreşat, c. XII, sy. 306, İstanbul, 1330, s. 345-351.
- _____, “Cevaz Tabir-i Aharla Mubah”, Sebilürreşat, c. XII, sy. 307, İstanbul, 1330, s. 358-360.
- _____, “el-Hakku Ya’lû ve la Yu’lâ Aleyh”, Sebilürreşat, c. XII, sy. 327, İstanbul, 1330, s. 114.
- _____, “Cevazın Ahkam-ı Şeriattan Olup Olmadığı”, Sebilürreşat, c. XIII, sy. 329, İstanbul, 1330, s. 128-129.
- _____, “Cevazın Ahkam-ı Şeriattan Olup Olmadığı”, Sebilürreşat, c. XIII, sy. 330, İstanbul, 1330, s. 135-137.
- _____, “Orucun ve Ramazanın Faziletleri”, Ceride-i İlmiyye, c.IV, sy.45, İstanbul, 1337, s. 1407-1410.
- _____, “Hikmet-i Teşrî” veya Mehasin-i Şerayi”, Ceride-i İlmiyye, c. IV, sy. 41, İstanbul, 1337, s. 1215-1218.
- _____, “Hikmet-i Teşrî” veya Mehasin-i Şerayi”, Ceride-i İlmiyye, c. IV, sy. 42, İstanbul, 1337, s. 1235-1240.
- _____, “Hikmet-i Teşrî” veya Mehasin-i Şerayi”, Ceride-i İlmiyye, c. IV, sy. 44, İstanbul, 1337, s. 1303-1321.

- _____, “Hikmet-i Teşrî’ veya Mehasin-i Şerayi’”, Ceride-i İlmiyye, c. V, sy. 47, İstanbul, 1337-1338, s. 1452-1459.
- _____, “Hikmet-i Teşrî’ veya Mehasin-i Şerayi’”, Ceride-i İlmiyye, c. V, sy. 48, İstanbul, 1337-1338, s. 1491-1497.
- _____, “Hikmet-i Teşrî’ veya Mehasin-i Şerayi’”, Ceride-i İlmiyye, c. V, sy. 49, İstanbul, 1337-1338, s. 1561-1566.
- _____, “Hikmet-i Teşrî’ veya Mehasin-i Şerayi’”, Ceride-i İlmiyye, c. V, sy. 50, İstanbul, 1337-1338, s. 1588-1590.
- _____, “Hikmet-i Teşrî’ veya Mehasin-i Şerayi’”, Ceride-i İlmiyye, c. V, sy. 61, İstanbul, 1337-1338, s. 1944-1948.
- _____, “İslam’da Kadının Hukuk ve Vezaifi”, Sebilürreşat, c. XX, sy. 497, İstanbul, 1338, s. 30-32.
- _____, “Dini Mevizeler”, Ceride-i İlmiyye, c. V, sy. 60, İstanbul, 1338, s. 1922-1927.
- _____, “Dini Mevizeler”, Ceride-i İlmiyye, c. V, sy. 61, İstanbul, 1338, s. 1959-1962.
- _____, “Nükûl-ü İslamiyye”, Ceride-i İlmiyye, c. VII, sy. 69, İstanbul, 1340 s. 2225-2226.
- _____, “Edille-i Şer’iyye”, Ceride-i İlmiyye, c. VII, sy. 69, İstanbul, 1340, s. 2226-2234
- _____, “İhtilaf-ı Fukaha”, Ceride-i İlmiyye, c. VII, sy. 70, İstanbul, 1340, s. 2263-2265
- _____, “Asım”, İslam-Türk Ansiklopedisi c. I, İstanbul, 1941, s. 581-583.
- _____, “İslam İlimleri”, İslam-Türk Ansiklopedisi c. I, İstanbul, 1941, s. 17-25.
- _____, “Tenkit Değil Tahrif”, İslam-Türk Ansiklopedisi Mecmuası, c. I, sy. 14, İstanbul, 1941, s. 1-5.
- _____, “Beş Vakit Namaz”, İslam Türk-Ansiklopedisi Mecmuası, c. I, sy. 34, İstanbul, 1941, s. 2-4.
- Kahya, Esin**, “Batılılaşma Hareketleri Çerçevesinde Osmanlılarda Bilimsel Yapılanmanın Kısa Bir Değerlendirmesi”, Türk Yurdu (700. Yılında Osmanlı Özel Sayısı), c. XIX-XX, sy. 148-149, Ankara, 1999, s. 40-46.
- Kara, İsmail**, “İslamcılık”, Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, c. IV, İstanbul, 1981, s. 424-430.
- _____, Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi, İstanbul, 1986.
- Karadeniz, Osman**, İslam Dini ve Tabii Din (Takdim), İzmir, 1998.
- Karaman, Hayrettin**, İslam Hukuk Tarihi, İstanbul, 1989.

- _____, “Diş Tedavisinde Eski Bir Fetva”, İslam’ın Işığında Günün Meseleleri, c. I, İstanbul, 1993, s. 277-286.
- _____, İslam Hukukunda İçtihat, İstanbul, 1996.
- Karatepe, Şükrü**, Tek Parti Dönemi, İstanbul, 1997.
- Kâsânî**, Alauddin Ebûbekir b. Mesud, Bedaiu’s-Sanai’ fî Tertîbi’ş-Şerai’, Beyrut, ts.
- Katip Çelebi**, Mustafa b. Abdullah Hacı Halife, Keşfu’z-Zünûn an Esami’l-Kütübi ve’l-Fünûn, İstanbul, 1971.
- Kodaman, Bayram**, “1876-1920 Arası Osmanlı Siyasî Tarihi”, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, c. XII, İstanbul, 1993, s. 19-197.
- Köseoğlu, Nevzat**, “700. Yılında Osmanlıya Bakış”, Türk Yurdu, (700.Yılında Osmanlı Özel Sayısı), c.XIX-XX, sy.148-149, Ankara, 1999, s. 68-88.
- Kureşî**, Salim b. Ebu’l-Vefa, el-Cevahirü’l-Mudiyye fî Tabakâti’l-Hanefiyye, Haydarabad, 1296.
- Leknevî**, Abdulhay, en-Nafiu’l-Kebir Şerhu Camii’s-Sağir, Beyrut, 1986.
- Lewis, Bernard**, Modern Türkiye’nin Doğuşu, trc. Metin Kırıatlı, Ankara, 1984.
- Malik b.Enes**, Muvatta, İstanbul, 1992.
- Mansûrîzâde**, Said, Tatbikat-ı Mecelle, İstanbul, 1328.
- _____, “Cevazın Ahkam-ı Şeriattan Olup Olmadığı”, İslam Mecmuası, c.I, sy. 10, İstanbul, 1330, s. 295-303.
- _____, “İçtihat Hataları”, İslam Mecmuası, c.II, sy.21, İstanbul, 1330, s. 535-541.
- _____, “Şeriat ve Kanun”, Darulfünûn Hukuk Fakültesi Mecmuası, yıl, 2, sy. 6 İstanbul, 1333, s. 530-535.
- Miras, Kamil**, “Rahmetli Üstat İsmail Hakkı İzmirli”, İslam - Türk Ansiklopedisi Mecmuası c.II, sy. 63-64, İstanbul, 1944, s. 2.
- Ocak, Ahmet Yaşar**, “Osmanlı İmparatorluğu ve İslam”, Türk “Osmanlı İmparatorluğu ve İslam”, Türk Yurdu (700.Yılında Osmanlı Özel Sayısı), c. XIX-XX, sy. 148-149, Ankara, 1999, s. 10-13.
- Özcan, Hanifi**, “İzmirli İsmail Hakkı’da Bilgi Teorisi”, İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu, Ankara, 1996, s. 27-32.
- Özen, Şükrü**, “Hilaf”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. XVII, İstanbul, 1998 s. 527-538.
- Razî**, Fahrettin Muhammet b. Ömer, et-Tefsîru’l-Kebir, Beyrut, 1990

- Sabit, Halim**, “İçtimâî Usûl-ü Fıkıh”, İslam Mecmuası, c. I, sy. 5, İstanbul, 1330, s. 145-150
- _____, “Örf-Maruf”, İslam Mecmuası, c.I, sy.10, İstanbul, 1330, s. 322-325.
- Serahsî, Muhammet b. Ahmet**, Mebsût, Mısır, 1324
- _____, Şerhu Kitabı Siyeri'l-Kebir, Mısır, 1958.
- Sevük, İsmail Habib**, Avrupa Edebiyatı ve Biz, İstanbul, 1940.
- Şaban, Zekiyüddin**, İslam Hukuk İlminin Esasları, trc.İ. Kafi Dönmez, Ankara, 1990.
- Şener, Abdulkadir**, “İçtimâî Usûl-ü Fıkıh Tartışmaları”, A.Ü.İ.F. İslamî İlimler Enstitüsü Dergisi c.V, Ankara, 1982, s. 231-247.
- _____, “İzmirli’ nin el - Furkan beyne’ t - Tevfik ve’ l - Hızlan Adlı Eserinin Değerlendirilmesi”, İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu, Ankara, 1996, s. 129-134.
- _____, “Seyyit Bey’in İçtihat ve Telfik Anlayışı”, Yayınlanmamış Çalışma.
- Şener, Mehmet**, “İzmirli’ nin İlm-i Hilaf Adlı Eseri”, İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu, Ankara, 1996, s. 137-146.
- Şenocak, Abdurrahim**, “Kitabu’l-İfta ve’l-Kaza” (Sunuş), İslamiyat Dergisi, c. I, sy. 3, Ankara, 1998, s. 117-139.
- Şentürk, Recep**, İslam Dünyasında Modernleşme ve Toplumbilim, İstanbul, 1996.
- Şeref, Mustafa**, “İçtimâî Usûl-ü Fıkıh Nasıl Teessüs Eder”, İslam Mecmuası, c. I, sy. 6, İstanbul, 1330, s. 162-166.
- Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Hasen**, el-Câmiu’s-Sağîr, Beyrut, 1986.
- Türköne, Mümtazer**, Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu, İstanbul, 1991.
- _____, “Osmanlılarda İslahat ve Teceddüt”, Osmanlı Ansiklopedisi, c. VI, İstanbul, 1996, s. 7-145.
- Ülken, Hilmi Ziya**, Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul, 1998.
- Ülkütaşır, M. Şakir**, “İzmirli İsmail Hakkı”, Yeni Sebilürreşat, c.II, sy.31, İstanbul, 1949, s. 90.
- Yaltkaya, Şerafettin**, “Cevazın Ahkam-ı Şeriattan Olup Olmadığı”, İslam Mecmuası c.I, sy.12, İstanbul, 1330, s. 357-360.
- _____, “İntikada Cevap”, İslam Mecmuası, c.II, sy.14, İstanbul, 1330, s. 425-429.
- Yediyıldız, Bahaaddin**, “Osmanlı Toplumu”, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, İstanbul, 1994, s. 441-499.
- Yurdaydın, Hüseyin Gazi**, İslam Tarihi Dersleri, Ankara, 1988.

ÖZGEÇMİŞ

1969 yılında Erzurum'da dünyaya geldi. 1980 yılında İlkokulu bitirdi. Orta ve lise tahsilini 1988 yılında Erzurum İmam-Hatip Lisesinde tamamladı. Aynı yıl Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesine girdi. 1990-1991 eğitim öğretim yılının II. döneminde Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesine yatay geçiş yaptı ve 1993 yılında buradan mezun oldu. Şu anda öğretmenlik yapmaktadır.

